

EÖTVÖZET IV.
Az Eötvös József Collegium és
az Eötvös Loránd Kollégium
IV. közös konferenciáján
elhangzott előadások

EÖTVÖZET IV.

Az Eötvös József Collegium és
az Eötvös Loránd Kollégium
IV. közös konferenciáján
elhangzott előadások

Szeged 2015

Az Acta Szegediensia Collegii de Rolando Eötvös Nominati
a Szegedi Tudományegyetem Eötvös Loránd Kollégiumának kiadványa

SZTE Eötvös Loránd Kollégium
6725, Szeged, Tisza Lajos krt. 103.
<http://www.eotvos.u-szeged.hu>

Szerkesztették:
Balatoni Balázs és Gyarmati Sándor
Borítókép: Hunyadi Zsolt
A kiadásért felel Kincses János igazgató

Nyomdai kivitelezés:
Innovariant Nyomdaipari Kft.
6750 Algyő, Ipartelep 4.

ISBN 978-963-306-391-0
ISSN 2062-8439 (Acta Szegediensia Collegii de Rolando Eötvös Nominati)

A könyv a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

Nemzeti Kulturális Alap

Tartalom

Szerkesztői előszó	7
DUDLÁK TAMÁS: Thököly Imre döntéshelyzetben. A törökösség kérdése	9
FAZEKAS BOGLÁRKA: Az internetes rajongói közösségek nyelvhasználata.....	53
KOVÁCS BALÁZS: A perfectum grammatikalizációja szinkrón és diachrón szempontból. Egy kontrasztív analízis a német, az angol és a francia nyelvből.....	83
PINTÉR ANNA KRISZTINA A gonosz Mezopotámiában	109
RÓZSA KATINKA Egy magyar regény német olvasata: A Légy jó mindhalálig német recepciója.....	133
SZÁNTAI MÁRK Mindennapok egy vállalati iratanyag tükrében: A Szegedi Lemezgyár és Faipari Rt. az államosítások időszakában, 1947-48.....	143
A IV. Eötvözet konferencia programja	173

Előszó

Ha épp alkalmat keresnénk a kamarakonferencia műfajának bevezetésére, keresve sem találunk jobbat a 2015. június 16-án megrendezésre került negyedik *Eötvözet* konferenciánál. Ezzel a budapesti Eötvös József Collegium és a szegedi Eötvös Loránd Kollégium között a négy éve fennálló szakmai együttműködés folytatódott. A kilenc előadót és egy könyvbemutatót felsorakoztató ülőszék előadásra szánt időkeretén fele-fele arányban osztoztak a pesti és a szegedi műhelyek tagjai, és, ahogy azt majd olvashatják, előadásaikkal az ókori Kelet irodalmától kezdve a huszadik századi magyar társadalomtörténetig tartó ívet sikerült húzniuk.

Hallgatói konferenciáról lévén szó, fontosnak tartottuk, hogy a tudományos pályán megtett első lépéseket a Szegedi Tudományegyetem oktatói közül kiválasztott szakmai lektorok segítsék. E kötet esetében is megvalósult, hogy az összes megjelent tanulmány komoly szakmai lektoráláson esett át megjelenés előtt. Szeretnénk, ha ez a gyakorlat beépülne az elkövetkezendő ülőszékek publikálási fázisába, mivel a mai, a kutatás pusztá ismertetését támogató tendenciákkal szemben egy konferencia legfontosabb elemének az előadott munkára való referálást tartjuk. Épp ezért nem tartjuk eredménytelennek, ha a szakmai lektorok véleménye miatt egy-egy elhangzott előadás írott változata nem került ebben a kötetben publikálásra – a hallgatók ilyen esetben is olyan észrevételekkel, útmutatással gazdagodtak, melyek révén nem csak az itt meg nem jelent dolgozatukat kerek egészé dolgozhatják tovább, de azokat vélhetőleg későbbi munkásságuk során is hasznosíthatják majd.

Végül meg kell említenünk azokat, akik nélkül a konferencia nem valószínűsíthetően valósult volna meg: a szervezésben részt vett Edelmayer Zsolt és Berczei -Nemcsényi Alex hallgatónk; oroszlanrészt vállalt Antal Gabriella kol-

légiumi tanár, Nagyillés János, a Quadrivium műhely vezetője, Hunyadi Zsolt, a kollégium védnöke, valamint Horváth László és Kincses János igazgatók. Szeretnénk megköszönni a szakmai lektorok önzetlen segítségét is, akik hozzájárultak a kötet színvonalának emeléséhez.

Szeged, 2015. július 10.

Balatoni Balázs,
Gyarmati Sándor

Dudlák Tamás

THÖKÖLY IMRE DÖNTÉSHELYZETBEN.
A TÖRÖKÖSSÉG KÉRDÉSE

Minthogy a történelem leginkább változások révén ragadható meg, e dolgozat is ekként viszonyul tárgyához. A változások jelentik ugyanis azokat a pontokat, ahol az utókort leginkább foglalkoztató miért és a hogyan kérdése feltehető, s erre vizsgált korszakunkban – mely sok szempontból átmenetinek tekinthető – különösen sok lehetőség nyílik. Szerencsés helyzetben van a történeti kutatás akkor, amikor a fennmaradt forrásanyag lehetővé teszi számára, hogy ne csak eseményeket, folyamatokat és tendenciákat, hanem azok rövid időn belüli változásait is rekonstruálni tudja.

Thököly Imre élete (1657–1705) éppen ilyen, s nemcsak a magyar, de az európai történelemnek is az egyik legmozgalmasabb időszakát öleli át.¹ A törökösség kérdése szempontjából különösen Thököly Imre politikailag legaktívabb és legeredményesebb időszakát tekintem vizsgálódásom tárgyának (vagyis az 1677-től 1685-ig tartó időszakot), személye iránt a nemzetközi érdeklődés ebben az időszakban volt a legintenzívebb. Céloom egyrészt az ismertetés, másrészt a kialakult Thököly-kép árnyalása. Ezt a jelenlegi szakirodalom és a kortárs vélemények felidézésével végzem el. Ennek során Kalmár János szavait tartom szem előtt: „a történész akkor jár el helyesen, ha nem húzza fejére a vádló ügyész némely orszá-

1 R. Várkonyi Ágnes: Thököly politikája és Magyarország esélyei a hatalmi átrendeződés idején. *Hadtörténelmi Közlemények* 115 (2005): 368–369. Thököly Imre életének hossza érdekes módon pontosan megegyezik I. Lipót császár (1657–1705) uralkodási idejével.

gokban dívó parókáját és nem ölti magára az ítélkező bíró talárját sem.”²

Első körben érdemes a magyar történelem egyik legellentmondásosabb alakja felé élettörténetének felvázolása segítségével közelíteni. Ennek során ugyanis megérthetjük a XVII. század végén az állandóan változó politikai helyzetre adott válaszokat, motivációkat, nemcsak egyéni, hanem nemzetközi összefüggésben is. A korabeli történelmi helyzet felvázolása fontos a Thököly előtt álló döntéshelyzet megvizsgálásához, illetve azon kérdésünk vizsgálatához, hogy mennyire volt reálpolitika az, amit a kuruc fejedelem folytatott? Thököly esetében szabadságharcosról beszélünk, az egyik legnagyobb Habsburg-ellenes mozgalom vezetőjéről, vagy a kereszténység árulójáról? Nem ígérem, hogy ezen kérdésekre egyértelmű válasszal szolgállok, viszont a döntési dilemma kifejtésével és kontextusba helyezésével igyekszem árnyalt képet adni e gyorsan változó kor nyújtotta kihívásokról.

Az életpálya rekonstrukciója

„Nyugodjék meg Nagyságod benne, hogy én is hazámnak csendességet és boldogulását kívánó és abban fáradozó fia és tagja vagyok... én is hazámnak tartom Magyarországot és szívesen kívánom a nyugodalmasabb életet.”³

Út a fejedelemségig

Thököly Imre családjának első, igazolhatóan ismert tagja Thököly Sebestyén, 1572-ben kapott nagyszombati kereskedőként nemesi kinevezést.⁴ Meglehetősen széles kereskedelmi tevékenységet folytatott, de a bevétel legnagyobb részét számára az északnyugat-magyarországi város jelentős marhakereskedelme adta. A hódoltságban is széles körű kapcsolatrendszert épített ki, s a

2 Kalmár János: A Thököly-kép napjaink történetírásában. A „törökösség” kérdése. In: *Az „üstökös kegyeltje”. Késmárki Thököly Imre (1657–1705)*. Ed. Gebei Sándor. Hajdúszoboszló 2010: 68.

3 1680 derekán Thököly így írt Esterházy Pálnak. Idézi Benczédi László: Thököly Imre és fejedelemsége. In: *Thököly emlékünnepe. A fejedelem halálának 270. évfordulója alkalmából*. Ed. Molnár Máttyás. Vaja 1975: 9–10.

4 J. Újváry Zsuzsanna: A Thököly-család. In: *Az „üstökös kegyeltje”. Késmárki Thököly Imre (1657–1705)*. Ed. Gebei Sándor. Hajdúszoboszló 2010: 13–14.

hadiszállítások során több üzleti siker részese lett. A feltörekvő kereskedő 1593-ban már bárói ranggal büszkélkedhetett, s az általa frissen megszerzett Késmárk városa pedig rangjához méltó életet biztosított számára. A Bocskai-szabadságharcban (1604–1606) való részvétellel pedig saját politikai és vallási érzéseinek is hangot adhatott.

Felhalmozott birtokait és vagyonát legidősebb fia, Thököly I. István (1581–1651) egy személyben örökölte. Felső-magyarországi báróként ő is szoros kapcsolatban állt a korabeli erdélyi vezetéssel, olyannyira, hogy például maga Wesselényi Ferenc nádor (1655–1667) is „eretnek lázadó”-nak nevezte.⁵ Ráadásul a család a kálvinista hitről az evangélikusra tért át. Sok gyereke közül leginkább Thököly II. István (1623–1670) vitte tovább a család tekintélyét, aki Árva megye örökös főispánja lett. István, Thököly Imre édesapja 1654-ben a grófi címet is megszerezte. Birtokai alapján a család ekkor már a Felvidéken a Rákóczi utáni legtehetősebb család volt, s mindemellett Erdélyben is komoly birtokállományt tudhatott magáénak. 1657-ben, amikor II. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1648–1660) lengyelországi hadjárata megkezdődött, a királyi Magyarországon pedig I. Lipótot királlyá koronázták, megszületett Thököly II. István Imre nevű fia is.

A család életében a döntő fordulatot Thököly II. István Habsburgokkal szembeni állásfoglalása jelentette. Ez részben a család erős evangélikus elköteleződéséből adódott. A „két haza” (Erdély és a királyi Magyarország) közti kapocs szerepére kiválóan alkalmas István, mint Erdély és a magyarországi rendek közti közvetítő, ugyanis részt vett a szerencsétlen kimenetelű Wesselényi-mozgalomban (1665–1669). A császáriak bosszúja 1670 decemberében érte el a Thökölyk árvai uradalmát, s István december 4-én immáron 13 éves fiának, Imrének adta át a családfő szerepét. A család a megaláztatáson túl hatalmas vagyont, mintegy három és félmillió forint értékű kincset veszített, melyet I. Lipót császár hívei Bécsbe szállítottak.⁶

Thököly Imre 1657. szeptember 25-én született Késmárkon, anyjának Gyulaffy Máriának harmadik fiaként. Kiváló, kimondottan politikai pályára való neveltetést kapott, de a fényűző körülmények között nevelkedő gyer-

5 Angyal Dávid: *Késmárki Thököly Imre I. k. 1657–1705*. Pest 1888–1889: 20.

6 J. Újváry 2010. Éva például Esterházy Pállal, a későbbi nádorral kötött házasságot, aki közvetítő szerepet játszott Thököly Imre és I. Lipót között.

mek életét anyja és bátyjai korai halála árnyékolta be. Három lánytestvére, Katalin, Éva és Mária azonban megélte a felnőttkort és feleségekként a királyi Magyarország magyar főurai mellé kerültek.⁷ Imrét már tízévesen ki-nevezik máramarosi főispánnak, két évig pedig az újonnan alakult eperjesi líceum tanulója. Amikor 1670 végén a császáriak elérték a család felvidéki birtokait, Imrének álruhában kellett menekülnie először Likava várába, majd Erdélybe,⁸ ahol anyja révén a család fontos birtokokkal rendelkezett. Ez fordulópontot jelent a 13 éves ifjú életében, aki ezentúl állítólag „engesztelhetetlen gyűlöletet érzett az ausztriai ház iránt”.⁹ Serdülő éveit Apafi Mihály (1661–1690) erdélyi fejedelemségében töltötte, és leginkább Teleki Mihály (1634–1690) erdélyi politikus személyében találta meg segítőjét.

Az 1672-ben a császári hatalom abszolutisztikus törekvéseivel szemben ellenálló, s az ország északkeleti részére menekült nemesi és katonaelemek az ún. bujdosó mozgalom formájában ellenállást szerveztek. Küzdelmeik, melyet Erdélyre támaszkodva indítottak, egyre inkább elhúzódtak, a katonaelemek életcéljává maga a harc vált, a vezetés pedig nem állt a helyzet magaslatán (a kortársak „fejetlen lábság” állapotának nevezték ezt). A mozgalom méreteit jellemzi, hogy 1671-ben már 18 000 katona kiállítását ígérték a Portához indított követek.¹⁰ A bujdosó mozgalom megsegítését ekkor a törökök – elhúzódo lengyel háborújuk miatt – még csak arra korlátozták, hogy helyi pasák téli szállást nyújtottak a bujdosók egyes csapatainak.¹¹

A felnövekvő Thököly Imre szintén részt vett az ellenállásban, s Erdélyben toborzott sereget, mellyel 1677. november 27-én Derecskénél csatlakozott az erdélyi–lengyel–francia szövetséges haderőhöz, mely utóbbi két ország az ezen év május 27-én aláírt varsói szerződés értelmében támogatta a bujdosómozgalmat. A hadjáratot Teleki Mihály erdélyi generális, kővári ka-

7 Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. XI. k. Pest 1857–1865: 289.

8 Ezt a regényes elemet, sok-sok fűszerezéssel Thököly több életrajza is kiemeli, így Daniel Speer is: *Magyar Simplicissimus*. Miskolc 1998: 10.

9 Seres István: *Thököly Imre és Törökország*. Budapest 2006: 38.

10 Mezey Barna: Különleges államalakulat a magyar alkotmánytörténetben: a felvidéki fejedelemség. In: *Thököly Imre gróf és felkelése (Gróf Imrich Thököly a jeho povstanie)*. Ed. Kónya Péter. Prešov 2009: 49.

11 Köpeczi Béla: *Tanulmányok a kuruc szabadságharcok történetéből*. Budapest 2004: 16.

pitány vezette.¹² „A hússzesztendő Thököly nem egyéni elhatározásból, hanem a Fejedelmi Tanács radnóti döntéséből, Apafi fejedelem parancsával ment ki a bujdosók közé. Választási lehetőség számára aligha kínálkozott.” – írja R. Várkonyi Ágnes.¹³ Ekkor indult tehát politikai pályafutása, s ezt tekinthetjük a Thököly-felkelés születésnapjának.¹⁴ Az egyszer biztos, hogy az új vezetőt „nagy ambíciók fűtik, tizenkét éves korában az eperjesi kollégium teátrumában Magyarország királyának szerepét játszotta el.”¹⁵

1677 őszén lehetünk tanúi az első nagyobb konfliktusnak Thököly és korábbi mentora, Teleki Mihály között, amely lassan a két egykori szövetséges elhidegüléséhez vezetett. A konfliktus abból adódott, hogy Thököly túlzottan önállóan cselekedett a franciákkal való kapcsolattartásban és nem minden lépésről tájékoztatta felettesét, Telekit.¹⁶ Merthogy Thököly sokkal

12 Teleki Mihály 1678. június 5-én kelt kiáltványában a felkelés okait érzékletesen tárja elénk. Az itt felsorolt sérelmek alapján jellemezhetjük a korabeli kuruc közhangulatot: „... az idegeneknek szép végházainknak s határainknak adása után már régtől fogvást kezdett s most édes hazánkban véghez vitt recepta evangelica religionak exterminatioja, azon vallású praedicatoroknak kiűzése, sokaknak közülök gallyákra idegen országokra való adások, s ott rettenetes hallatlan kinezások s némellyeknek az elszenvedhetetlen kinok után emberi füleket irtóztató halálnak nemeivel való megöletése is, az szegénységnek vallásával ellenkező vallásra erővel való hajtása, azt nem követőknek rabsággal, fegyverrel büntetések, az magyar haza oltalmazásáért kikölt nagy rendeknek keserves rabsága és végre hóhér fegyvere által való gyalázatos felmészároltatása, még maradékjoknak is mind jószágostul siralmas megsohajtása, meghurcoltatása, gazdag tárházaknak szépségektől megüresítése, sok szép váraknak földig rontása, királyi szabad városoknak megerőtlenítése, az ha-zában s erősségekben idegen nemzetnek béhozása, az hazának nem magyarok, hanem idegenek által igazgatása és ezeknek tisztekre, méltóságokra felemelése, sok igaz hazafiainak hazájok igaz ügyéért keserves raboskodtatása, szomorú bujdosásra juttatása és azoknak ennyi esztendőktől fogván siralmas üldöztetése, vérek kiontása, az magyar nemzet akármely rendének mind vallások, vagy grádusok megkülönböztetése nélkül nagy bestelensége.” Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége”. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Budapest 1976: 336–337.

13 R. Várkonyi Ágnes: Az életpálya választútjai. In: Thököly Imre gróf és felkelése (Gróf Imrich Thököly a jeho povstanie). Ed. Kónya Péter. Prešov 2009: 16. Ugyanakkor: „A nagykorúságot elérve Thököly Imre egyre türelmetlenebbül várta, hogy csatlakozhasson a Habsburgok elleni fegyveres küzdelemhez.” Seres 2006: 42.

14 Benczédi 1975: 5.

15 R. Várkonyi Ágnes: Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1711). In: Erdély története három kötetben. II. Ed. Köpeczi Béla. Budapest 1988: 865.

16 Thököly meglehetősen jó kapcsolatokat alakított ki Forvallal, a franciák helyi képviselő-

erélyesebben kívánta a szövetséges hadakat szervezni, mint a hivatalos vezetés.¹⁷ Az 1670-es évekre bujdosó–erdélyi viszonylatban is a szembenállás és együttműködés kettőse jellemző, mindkét félnek szüksége volt a másikra, de „az erdélyiek sokallták a magyar felkelők eltartásával járó terheket, az utóbbiak viszont kevesellték a küzdelmükhöz nyújtott erdélyi támogatást.”¹⁸

Az ifjú gróf 1677-ben kulcsfontosságú támadást vezet a bányavárosok ellen, mellyel megmenti az erdélyiekkel és francia támogatással együtt indított hadjárat sikerét. Azt, hogy Thököly komolyan gondolja a francia orientációt, jól mutatja, hogy Besztercebányán veret aranypénzt, melynek egyik oldalán saját maga, másikon pedig a „*Legkeresztényibb Király*” mint „*Defensor Hungariae*” szerepel.¹⁹ Thököly ezen sikere mellett október 10-én a Lengyelországból érkezett, francia pénzen felszerelt segélyhadak (egyes források szerint 3000 fő, mások szerint csak 200) egy kisebb császári sereget Nyalábvárnál legyőznek.²⁰ Azonban a franciák nyílt, ám korántsem elég hathatós támogatása az I. Lipót és XIV. Lajos között megkötött nymwegeni békével (1679. február 5.) zárul, mely a közvetlen francia segítség kivonását jelenti a keleti hadszínterről.²¹ Ennek ellenére Thököly még mindig bízott a francia kapcsolat újjáélesztésében, mint azt 1679. április 23-án Szebenben kelt, de Béthune márkához, a varsói francia nagykövethez intézett levele is bizonyít-

jével, akivel több lovaskirándulást is tett magyarországi és erdélyi tartózkodása során. Nem véletlenül: az ifjú gróf a francia küldöttekben méltán találhatta meg az induló politikai pályafutásához szükséges támaszt. Benczédi László: Thököly Imre a francia és török szövetség között (1677–1680). In: *Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország*. Ed. Benda Kálmán – R. Várkonyi Ágnes. Budapest 1988: 175–176.

17 Első általunk ismert pátenslevél 1678. március 30-ához fűződik, melyet Túr (Mezőtúr) városában adott ki azzal a céllal, hogy az irreguláris fosztogató kurucokat egységbe szervezze.

18 Benczédi 1988: 174.

19 Benczédi 1988: 176–177. Ráadásul Thököly annyira magabiztosnak érezte magát, hogy az udvarral egyedül kezdte meg a fegyverszüneti tárgyalásokat, mely a téli szállásterületek kijelölésének igényével köttetett meg.

20 Ifj. Barta János: Európa a Thököly-felkelés időszakában. In: *Az „üstökös kegyeltje”. Késmárki Thököly Imre (1657–1705)*. Ed. Gebei Sándor. Hajdúszoboszló 2010: 98.

21 Thököly 1679 januárjának végén írja Teleki Mihálynak: „*Isten tudja egyedül dolgunknak végét, az török segítséghez nem bízhatunk, az németnek sem hihetünk, az franciáktól sem várhatunk...*” idézi Gebei Sándor: A Thököly-felkelés helye Sobieski János lengyel király külpolitikájában (1670–1680-as évek). In: *Az „üstökös kegyeltje”. Késmárki Thököly Imre (1657–1705)*. Ed. Gebei Sándor. Hajdúszoboszló 2010: 140.

ja.²² Béthune márki érdekes módon mint lehetséges magyar király is szóba került a franciapárti bujdosó politikában.²³

Thököly sikeres hadvezéri pályafutását a következő években is folytatja, bár eleinte a francia segítség távoztával a törökök sem állnak ki mellette egyértelműen. A kurucok²⁴ ekkor már tulajdonképpen befolyásuk alá vonták Magyarországot északkeleti részét. Karizmatikus személye az 1680. január 8-i szoboszlói gyűlésen kapott elismerést, amikor a bujdosók 133 képviselője fővezérré nyilvánította. Erre a megváltozott helyzetre a törökök azonnal reagálnak, s így 1680 február végén egy portai csász további harcra biztató üzenetet ad át neki.²⁵ Ebben az évben Thököly portyákat indított a Vág völgyébe, s még azon is túlra, Morvaországba. Közös vállalkozásként – melyben Apafi Mihály erdélyi fejedelem és a váradi pasa többezres serege is segítette a felkelőket – több várost is sikerült elfoglalni, s a kurucok immár egyre stabilabban vannak jelen a térségben. Thököly innentől kezdve nem alkalmi szövetséges: a törökök hosszabb távon kívánnak rá építeni.

Néhány év alatt Apafi Mihály és Thököly egyre inkább eltávolodtak egymástól. „*Thököly a tettek, Apafi inkább a tervezésnek volt az embere.*”²⁶ Thökölyt magyarországi érdekeltségei a politikában erélyesebbé tették, míg Apafi az 1660 óta meggyengült fejedelemsége külpolitikájában a diplomáciai rendezés híve volt. Az ambiciózus fiatalember azonban kinyilvánította függetlenedési szándékát Erdélytől, az 1681-es hadjáratot azonban még együtt

22 Zachar József: Thököly Imre francia kapcsolatai. In: *Az „üstökös kegyeltje”. Késmárki Thököly Imre (1657–1705).* Ed. Gebei Sándor. Hajdúszoboszló 2010: 117–118. A következő években a francia „segítség” csupán arra korlátozódott, hogy a császáriak és a kurucok közti ellentétet – főképpen pénzsegélyek révén – fenntartsa, s azt egy később kirobbanó francia-osztrák konfliktus idejére konzerválja, hogy az Franciaország szolgálatában bármikor újra bevethető legyen. Zachar 2010: 121. Ahogyan Thököly fogalmazza meg a helyzetet: „*Az magok céljok jobban való eléréséért kívánnak az mi dolgunkkal az magokét segíteni.*” Angyal 1888–1889: II. 59.

23 Gebei 2010: 137.

24 Nagy László hipotézise alapján a kuruc szó valószínű eredete a török „kurudzs” (kóborló), vagy a görög „kuros” (rabló) szó lehet. Czigány István: A katonarétegek szerepe a bujdosó-kuruc felkelésekben (1672–1683). In: *Thököly Imre gróf és felkelése (Gróf Imrich Thököly a jeho povstanie).* Ed. Kónya Péter. Prešov 2009: 121.

25 Benczédi 1988: 178.

26 Orel Géza: *Thököly diplomatiája 1681 juniustól 1686-ig.* Budapest 1906.

vezették, a következő évben viszont már nyílt szakításra került sor. Nem mellesleg 1681-ben kapott szultáni athnámét Apafi,²⁷ mely az észak-magyarországi hadjáratban elfoglalt várakat a fejedelem kezelésébe helyezi. Thököly így mint önálló politikai tényező nem jelent meg a törökök vonatkozásában.²⁸ Ez azonban a következő évben megváltozott, amikor is maga követelte a Portától, hogy Magyarországot illetően „bizassék az egész dolog ő reá”, s nincs szüksége tovább Erdély támogatására.²⁹

Thököly politikája Benczédi László szerint két tényezőn nyugodott: egyrészt segítette az Erdélyben lévő birtokállománya, másrészt pedig az elbocsátott végvári katonákból összetevődő vitézlő rend, a kuruc katonaság legképzettebb része. Az előbbit nagyban növelte az 1682. június 15-én az özvegy Zrínyi Ilonával³⁰ Munkácson megtartott esküvő, mely a Rákóczi-birtokokhoz való jutást jelentette. „Már a kortársak előtt sem volt titok, hogy a frigy politikai házasság volt, bár [...] egymás iránti ragaszkodásuknak számos példáját ismerjük.”³¹

A bécsi udvar a kuruc mozgalom sikere, a magyarországi politika tarthatatlansága, illetve a várható török támadás miatt átértékelte a magyar rendekkel szembeni politikáját, s engedményeket tett. Az 1681-re összehívott soproni országgyűlés (május 22. – december 30.) lényeges fordulópontot képviselt a kurucok és Thököly életében, akik a távolmaradás mellett dön-

27 Pontosabban: „a szultáni ahdnáme nem Apafinak, az erdélyi fejedelemnek szólt, hanem együttesen a magyar nemzet számára állították ki.” A frissen meghódított területek nem kerülnek Erdélyhez, hanem az erdélyi fejedelem védelmét élvezik, s az ottani magyarok számára biztosítva van az önrendelkezés. Papp Sándor: Thököly Imre és a törökök. A kuruc állam helye az oszmán birodalomban. In: *Thököly Imre gróf és felkelése (Gróf Imrich Thököly a jeho povstanie)*. Ed. Kónya Péter. Prešov 2009: 258–259. ill. Papp Sándor: Szabadság vagy járom? A török segítség kérdése a 18. század végi magyar rendi mozgalmak idején. *Hadtörténelmi Közlemények* 116 (2003/3–4): 649.

28 R. Várkonyi 2009: 23–24.

29 Gebei 2010: 142.

30 Zrínyi Ilona 1666-tól volt I. Rákóczi Ferenc felesége; házasságukból született II. Rákóczi Ferenc. Zrínyi Ilona vagy 1643-ban vagy pedig 1652-ben született, ám az utóbbi valószínűbb, mert akkor csak 5 évvel volt idősebb Thököly Imrénél.

31 Seres 2006: 60. A korabeli életrajzok – így a Daniel Speer-féle *Simplicissimus* is – tudni vélik, hogy Zrínyi Ilona újdonsült házasságával egyszerre vallást is változtatott, s evangélikus lett. Speer 1998: 13. Ez természetesen valójában nem történt meg.

töttek. Pedig az országgyűlés 81 törvénycikkéből több a kurucok számára is imponáló volt. 1681. május 7-én Kaposon kelt levelükben az országgyűlésnek címzett békülési feltételeik között azonban olyat is találunk, mely kimondja, hogy a török érdekeket is figyelembe kell venni.³² Ez nyilvánvalóan lehetetlenné tette a megegyezést a császár részéről, viszont jelzi a kuruc mozgalom új, de egyértelmű orientációját.

A kuruc mozgalom álláspontját a kérdéssel kapcsolatban jól kifejezi a *Thököly haditanácsa* című publicisztikus voksoló vers (1680 ősze és 1681 tavasza között keletkezett). Ebben a kuruc tábor főtisztjei egymásra reagálva mondják el véleményüket a császár politikájával és a mozgalom kilátásaival kapcsolatban. A kiegyezéssel szemben fontos ellenérvként jelenik meg a bizalom hiánya, az előzetes tapasztalatok alapján a „német hitegetéseknek” nem szabad behódolni.³³ Emellett nagy súllyal esik latba a kurucok szemében a szuverenitás igénye, illetve a katonaréteg létfenntartási problémája, mely utóbbit a bécsi udvar semmiképp sem tudná kielégíteni, így a harcot – mint a megélhetés forrását – folytatni kell.³⁴ „Teljes tehát ekkor a bizalom: lesz elég pénz és katona a háborúhoz, s nem utolsósorban kifejeződik a töretlen hit a vezér, Thököly alkalmasságában is.”³⁵ A vers a tömeg hangjának beemelésével (a „seregek voxával”) is alátámasztja végső következtetését.

A Lipót által előterjesztett általános amnesztia ellenére az biztos, hogy Thököly maga is hiányolhatta a császár elismerését a kurucok különleges jogállására vonatkozóan, hiszen a fegyverletétel után minden tekintélye és megszerzett hatalma elveszett volna. Ráadásul semmilyen biztosíték nem

32 Iványi Emma: Közvetítési kísérletek a bécsi udvar és Thököly között. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Ed. Benczédi László. Budapest 1983: 135.

33 *Engem ajánlással német nem szelidít,
Lépes beszédével horogra nem kerít,
Szenvedtem, szenvedek tovább is a közjóért
Veletek, vitézek, harcolok hazámért.*

Idézi: Varga Imre: Thököly a magyar irodalomban. In: *Thököly emlékünnepe. A fejedelem halálának 270. évfordulója alkalmából*. Ed. Molnár Mátyás. Vaja 1975: 67.

34 „A nemesi érdekek ígért kielégítése a hangsúlyt átirányította a katonaelemek egzisztenciális bizonytalanságából eredő elégedetlenségére.” Mezey 2009: 60.

35 Bitskey István: Szabadságghós vagy „törökös cimbora”? (Thököly Imre a kora újkori magyar költészetben). In: *Thököly Imre gróf és felkelése (Gróf Imrich Thököly a jeho povstanie)*. Ed. Kónya Péter. Prešov 2009: 41.

volt arra nézve, hogy I. Lipót tényleg betartja az ígérteteket.³⁶ Fontos azt is kiemelni, hogy ekkor, 1681-ben Thököly nem a Habsburg és török oldal között döntött azáltal, hogy a soproni országgyűlés határozatait nem fogadta el.³⁷

1681. november 13-án fegyverszünet jött létre a kurucok és a császáriak közt. I. Lipót nem mint politikai egységre, hanem mint birtokra hivatkozva elismerte a Thököly felső-magyarországi területekre vonatkozó fennhatóságát.³⁸ Thököly megígérte, hogy közvetítési ígéretet tesz a Porta és a Habsburgok viszonyának rendezésére és a küszöbön álló oszmán támadás elkerülésére.³⁹ Thököly I. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1630–1648) 1644-ben megszerzett hét felső-magyarországi vármegyéjét kérte, valamint a rendi alkotmány és a protestánsok vallásszabadságának elismerését. Végül Lipót amúgy is elutasította az északkeleti vármegyékre vonatkozó kérelmet, s csupán a Zrínyi Ilonával kötendő házassághoz járult hozzá. Mindeközben azonban Thököly 1681 novemberében megbízottait a Portára is elküldte a magyarországi fejedelemség elismerése érdekében.⁴⁰ Ezt az egyértelmű közeledést az is erősítette, hogy Thököly adófizetésre is ígéretet tett a Portán, illetve hogy török segítséggel két éven belül meghódítja az országot.⁴¹

Ezen terv részeként a budai pasával való tárgyalás után, Thököly 1682. július 26-án Kassán hirdeti meg a közfelkelést. Ez volt Thököly első hivatalos uralkodói megnyilatkozása.⁴² Kiáltványában azzal vádolta a Habsburgokat,

36 Végső soron ténylegesen látszatintézkedésről volt szó az országgyűlés összehívásával, a határozatokat nem tartották be, a bécsi politikai érdekeket pedig a magyar nemességbe beépült kormányzati tagok továbbra is képviselni tudták. R. Várkonyi 2005: 376–377.

37 R. Várkonyi 2009: 19.

38 Thököly minden megegyezési kísérletével igyekezett a Bécsben lévő Szent Korona és azt jog szerint birtokló Habsburgok joghatóságába kerülni, s ezáltal uralmát legitimáltatni. Mezey 2009: 56.

39 R. Várkonyi 2009: 25.

40 A török források Thököly magyar királyként való elismeréséről beszélnek, ez azonban annak köszönhető, hogy a török forrásokban minden keresztény uralkodót egyöntetűen királynak neveznek, így még a Habsburg császárt is többnyire „*bécsi király*” néven említik.

41 Köpeczi 2004: 16.

42 „*Hazám szeretetéből tisztem szerint is illett felserkennem, látván nemzetemnek minden vigasztalásból kifogyott, eget s földet keserítő reméltelenségre való jutását, török segítsége mellett fegyverhez nyúlnom, Isten után azáltal remélvén akármely után jobb s hamarébb való boldogulást, vévén az iránt más nemzetségektől többször is illy példát, kik ilyen állapotban idegenekhez folyamodtak s boldogultak.*” Thököly dilemmáját fejezi ki manifesztumának zárómondata: „*Is-*

hogy a magyar nemzet vesztére törnek, s ennek elkerülése végett fegyverbe szólított mindenkit, a távolmaradóknak pedig megtorlást helyezett kilátásba.⁴³ Így még nyáron mintegy 50 000 főre rúgó török–kuruc–erdélyi haderő kezdi meg a felső-magyarországi városok ostromát. „*Uzun Ibrahim pasa vezénylete alatt... [ez volt] a legerősebb török had, melyet az oszmánok valaha is magyarországi felkelők támogatására bocsátottak.*”⁴⁴ Céljuk a katonai és közigazgatási központnak számító Kassa elfoglalása volt. Emellett bevették még Eperjest, Gácsot, Divényt, Kékkőt, Lőcsét, Tokajt, Losoncot, majd Fülek várának⁴⁵ sikeres ostromát követően Ibrahim budai pasa szeptember 16-án Thökölyt királlyá nevezte ki, cserébe évi 40 000 tallér fizetésére kötelezte.⁴⁶

Papp Sándor turkológus kutatásai alapján elmondhatjuk, hogy „*Thököly Imre 1682-ben két fontos dokumentum birtokába jutott. Ezek egyike a szultán kinevező levele volt (berát), amely feljogosította arra, hogy a szultán nevében uralkodjon az új állama felett, a másik oklevelet pedig a 14 pontból álló szerződéslevél (ahdnáme) az újonnan kialakított állam, azaz »Közép-Magyarország« (Orta Madzsar) rendjei számára.*”⁴⁷ Fontos azonban megjegyezni, hogy Thököly sohasem használta a királyi címet,⁴⁸ mindig fejedelemnek és a részek urának címeztette magát.⁴⁹

ten s világ előtt ment legyek.” Köpeczi 1976: 338.

43 Benczédi László: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685)*. Budapest 1980: 116.

44 Kopčan, Vojtech: A török Porta Thököly-politikája. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Ed. Benczédi László. Budapest 1983: 124.

45 Varga J. János: Thököly Imre (1657–1705). Egy sokat vitatott életút vázlata. In: *Az „üstökös kegyeltje”. Késmárki Thököly Imre (1657–1705)*. Ed. Gebei Sándor. Hajdúszoboszló 2010: 78.

46 Kalmár János: Thököly önálló diplomáciájának kezdetei, 1678–1679 (Adalékok a felkelés török orientációjának indítékaihoz). In: *A Thököly-felkelés és kora*. Ed. Benczédi László. Budapest 1983: 155.

47 Seres 2006: 64. A kutatás rendszerint összekeveri Thököly kinevező levelét (*berát*) a szultán által adományozott ahdnáméval (szerződéslevél, sokszor helytelenül: „athname” szerepel) Papp 2003: 655.

48 A „kuruc király” elnevezés Várkonyi Ágnes szerint valószínűsíthetően Thaly Kálmán munkásságára megy vissza, sőt a bujdosók önmagukat sosem nevezték kurucnak. R. Várkonyi 2009: 17.

49 Ezzel Thököly a szuverenitás erdélyi példáit (Bocskai, Bethlen) követte, s mint ilyen az erdélyi modell követése fontos üzenetnek minősül a Habsburgok irányában, akik az ugyan-ezen címmel felruházott erdélyi fejedelmeket korábban elismerték. Mezey 2009: 53–54.

A fejedelemség – a mozgalom társadalmi-gazdasági bázisa

Már a kortársak is Thököly szemére vetették, hogy éppen azon nemesi törvényekkel szemben igazgatta a fejedelemséget, melyek megtartásáért maga a mozgalom is küzdött. Benczédi László azonban kifejti, hogy Thököly rövid felső-magyarországi berendezkedése idején szokatlanul stabil pénzügyi állapotoknak lehetünk tanúi, s bár az egy évig tartó fennállás alatt valóban végbement bizonyos mértékű „fejedelmi központosítás”, végeredményben mindez csupán a rendi anarchiával és a széthúzó egyéni érdekekkel szemben az össztársadalmi érdekeket testesítette meg.⁵⁰

Az újdonsült fejedelem kormányzati hatalmát nem a hagyományos, megyei küldöttekből álló fejedelmi tanács összehívásával gyakorolta, hanem saját katonatisztjeivel és párthíveivel tanácskozva döntött a lényeges kérdésekben. Azonban „*a fejedelemséghez tartozó megyék gyűlésére legitimációs és gazdasági szempontokból egyaránt szüksége volt Thökölynek, ezért kétszer is egybehívta azokat, de hatásköri vagy jogszabályi kereteket nem adott nekik.*”⁵¹

Benczédi László a fejedelmi politika „*múlt felé forduló konzervatív oldaláról*”⁵² ír, amikor Thökölynek a nemesség megnyugtatóására kiadott számos ígéretét említi. A mozgalom nemesi támaszának megnyerése érdekében ugyanis a fejedelem kénytelen volt az eredeti eszményt, a nemesi érdekvédelmet mindenekelőtt szem előtt tartani. Azonban a hatékony államszervezés – melyre az állandó háborús veszély közepette nagy szükség volt – és a rendiség mint berendezkedési forma nem lehetett egymással összhangban, s ennek a konfliktusnak egyes nemesek Thökölyvel szembeni ellenállása kapcsán több példáját is láthatjuk. Legjellemzőbb ilyen eset, amikor 1683 májusában a tállyai országgyűlés megtagadta a kuruc vezér adóigényét, amelyet ennek ellenére az erélyes központi hatalom beszedett. Thökölynek azonban ahhoz, hogy egyéni – rendektől valamennyire független – politikát folytasson, megvoltak a maga eszközei: hatalmas birtokállománya a hadsereg kiadásainak kielégítésére bármikor bevethető volt. „*Kis túlzással úgy fogalmazhatnánk, hogy egyfajta katonaállammal van dolgunk, Thököly módszerei egy katona módszerei voltak, szükség esetén meglehetősen erőszakossá*

50 Benczédi 1975: 15–16. ill. 19.

51 Mezey 2009: 52.

52 Benczédi 1975: 12–13.

váltak.”⁵³ Benczédi szerint a fejedelemség rövid időszakára elhibázott volna a „fejedelmi abszolútizmus” fogalmát kapcsalnunk,⁵⁴ bár az tény, hogy Thököly magabiztos fellépése és a szepesi kamara hatékony irányítása különösen imponálhatott az oszmánoknak, akik Thökölyben így egy olyan figurára találtak, aki képes a lehető legkisebb oszmán erőbefektetéssel, de az oszmán tervekkel összhangban a lehető legeredményesebben kihasználni a kereszténység és az iszlám világ közti frontvonal ezen szegmensét.

Thököly Imre Felső-Magyarország fejedelmeként hívta össze 18 megye és 9 szabad királyi város „országgyűlését”, melyet 1683 januárjában tartottak Kassán, a fejedelmi székhelyen. A rendek kifejezik az erélyes központi hatalommal szembeni sérelmeiket, így például a kuruc hadak táboroztatásának költségeit, a magas adókat, illetve a törökkel kialakított viszony tisztázatlanságát. Ez utóbbi kapcsán követelik Thökölytől a törökkel kötött szerződésének a felmutatását, melyet ő nem tesz meg, s ugyancsak kemény kézzel vet ki 54 000 forint adót az uralma alatt lévő területekre.⁵⁵

Ha a felső-magyarországi fejedelemség viszonyait nézzük, természetesen „*nincs egyszemélyes történelem. Bár a magyarországi történetfelfogásra jellemző a nagy nevek, hősök láncolatával azonosított múlt, az igényes történettudomány mindig is számolt a tanácsosok, a társadalmi csoportok befolyásoló erejével, anélkül, hogy megfosztotta volna a múltat személyiségeitől.*”⁵⁶ Így a kuruc csapatok 1682-es bevonulását az eperjesi és kassai polgárok felszabadításként élték meg, s nem is kellett Thökölyben csalódniuk: a korábban császári szabályozás alatt álló városok hatalmas vagyont veszítettek, most azonban Thököly idején kiváltságaik csorba nélkül biztosítva voltak.⁵⁷

53 Erről tanúskodik például 1682. július 26-i kassai pátense, melyben mindenkit kötelez arra, hogy részt vegyen a felkelésben. Mezey 2009: 60–61.

54 Benczédi 1975: 14. A leghelyesebb kifejezés a Thököly által alkalmazott állammodellre a rendi centralizáció lehet. Mezey 2009: 62.

55 Köpeczi 2004: 17.

56 R. Várkonyi 2009: 21.

57 Kónya Péter: A felső-magyarországi szabad királyi városok a Thököly-felkelésben. In: *Thököly Imre gróf és felkelése (Gróf Imrich Thököly a jeho povstanie)*. Ed. Kónya Péter. Prešov 2009: 88–89. ill. Kónya Péter: A Thököly-felkelés erődjé: Eperjes. Eperjes sz. kir. város katonai szerepe a Thököly-felkelésben. In: *Az „üstökös kegyeltje”. Késmárki Thököly Imre (1657–1705)*. Ed. Gebei Sándor. Hajdúszoboszló 2010: 159.

Thököly és a hajdúk közötti viszony nem mindig volt felhőtlen,⁵⁸ ami abból is fakadt, hogy a kuruc mozgalom megbolygatta a térséget, ami nem tetszett az alapvetően törökellenes hajdúknak. Thököly pedig török elköteleződése és a hajdúkat török portyákkal való fenyegetése miatt nem számított mindenkor népszerűnek.⁵⁹ A hajdúk azonban életmódjuk és érdekeik által többnyire a mozgalom mellé álltak nemcsak emberanyagként, hanem területeik szolgáltatásaival is (a kurucok ellátási területe ugyanis gyakran feküdt a Hajdúságban és Debrecen környékén). Ugyanígy a vitézlő rend viszonyulása a fejedelemhez sem volt mindig egyértelmű; s ez a tény gyakran behatárolta Thököly cselekvési képességeit.⁶⁰

A kuruc haderő a semmiből jött létre, önszerveződés révén. Külső szemmel nézve e hadsereg igencsak tarka képet mutathatott, minthogy egységes öltözék és rangjelzések nem voltak. Központi ellátás sem volt, a katonaság gyakran magának szerezte be az élelmet. Télére több vármegyére rátelepedve a helyiektől szereztek ellátmányt – többnyire vásárlás útján. A gazdálkodásnak ezen a szintjén ez volt a jellemző Európa más hadseregeire is. Zsoldfizetésre a bujdosó nemesek vagyonából vagy a külföldi segélypénzekből néha futotta – főképpen a várőrségek és a minőségi alakulatok számára.⁶¹ A fegyelem alapját a protestáns prédikátorok jelenléte és a Thököly által kiadott rendtartás adta.⁶²

Amellett, hogy értett a katonaság nyelvén, Thököly korának művelt embereit is maga köré gyűjtötte. Mint már korábban utaltam rá, az evangélikus Thököly-családban fontosnak számított a családtagok műveltsége, iskolázottsága.⁶³ Úgy tűnik, Thököly Imre esetében is – a nyugat-európai arisztokráciához hasonlóan – beszélhetünk jelentős politikai és közéleti műveltségről,

58 Böszörmény és Kálló például császárpárti hajdúk központja volt.

59 Nyakas Miklós: Thököly és a hajdúvárosok. In: *Az „üstökös kegyeltje”. Késmárki Thököly Imre (1657–1705)*. Ed. Gebei Sándor. Hajdúszoboszló 2010: 220.

60 Benczédi 1975: 19.

61 Maksay Ferenc: Thököly szepesi kamarája. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Ed. Benczédi László. Budapest 1983: 23.

62 Zachar József: A Thököly-szabadságharc hadtörténeti és hadművészeti szempontból. *Hadtörténelmi Közlemények* 118 (2005/3): 406.

63 Daniel Speer 1683-as életrajza például külön kiemeli a 14 éves korú Imre kiváló latintudását. Speer 1998: 10.

amit jól bizonyít az a tény, hogy hadikönyvtárában a kor nagy államelméleti művei, Grotius és Lipsius könyvei megtalálhatók voltak.⁶⁴ Maga Thököly valószínűleg megszállottja volt a levélírásnak, több mint ezer levelét ismerjük, s naplóírási tevékenysége is igen jelentős, ám 16 kötetnyi naplójából csak négyet ismerünk. Az írással gyakran naphosszat és éjszakákat töltött.⁶⁵ Például „*az eperjesi polgárok gazdasági, szellemi és diplomáciai feladatvállalással is támogatják Thököly mozgalmát.*”⁶⁶ Amúgy is „*a felső-magyarországi városokban a 17. századra már szám szerint is jelentős volt az értelmiség: lelkész, tanító, orvos, patikus, mérnök, ügyvéd, zenész – sokszor több generáción öröklődtek át ezek a foglalkozások. 1665-ben megalapították a felső-magyarországi evangélikus főiskolát Eperjesen.*”⁶⁷ Ebből is látszik, hogy a Thököly-felkelés nem egy elszigetelt, csupán félkatonai elemek támaszával rendelkező mozgalom volt, hanem a vezető rétegben a nemzetközi politikában jártas, nemzetközi eseményekre komoly rálátással rendelkező elemeket is találunk.

1683 – a fordulat éve

Az 1680-as évek kezdetén világos volt, hogy az erélyes, külpolitikailag aktív oszmánok lengyelországi háborújuk befejeztével a magyarországi fronton végleges döntésre viszik az ügyet. Így 1682 elején a Habsburg diplomácia is felvette a kapcsolatot a Portával Albert Caprara révén. A követ bizonyos kedvezmények tételével kívánta volna a küszöbönálló török támadást elodáztatni – sikertelenül. A kurucok a császár megalkuvó politikáját úgy jellemezték, hogy az „*sok illetlen conditiókra kész reámenni*”. Ugyanakkor saját, törököknek behódoló politikájukat nem így aposztrofálták.

1683-ban komoly előkészületek után megindult a törökök minden eddiginél nagyobb támadása, mellyel kapcsolatban két súlyos vád éri Thökölyt nemzetközi részről: az egyik szerint maga bízta fel Kara Musztafa nagyvezírt a Bécs elleni támadásra, a másik szerint pedig Thököly a bécsi erődí-

64 R. Várkonyi 2005: 389.

65 Varga 1975: 70.

66 G. Etényi Nóra: Államelmélet, politika és pamfletek a 17. századi Európában. *Aetas* (2002/1): 31.

67 Etényi Nóra: *Pamflet és politika – A nagyhatalmi egyensúly és Magyarország a 17. századi német propagandában*. Budapest 2009: 238.

tések tervrajzát elküldte a törököknek.⁶⁸ Ezek valóságtartalmáról megoszlanak a vélemények. Egyesek szerint 1683-ban azért hitegeti a császári udvart a békével, hogy a készülő török támadás váratlanabb legyen.⁶⁹ Elképzelhető, hogy Thököly tényleg preferálta a nagyvezír előtt Bécs megtámadásának tervét, mert úgy vélte, ezáltal lehetséges megszabadítani Magyarországot egy elhúzódó háború borzalmaitól. Thököly mentségére szolgál az is, hogy a nagyvezír maga is csak mélyen Magyarország területére nyomulva döntött arról, hogy a támadás végpontja Bécs lesz.⁷⁰ Mindenesetre a török politika nem az irrealitás talaján mozogva döntött akkor, amikor a Habsburgok fővárosa ellen vonult: hiszen ne feledjük, hogy I. Lipót immáron egy olyan, 12 éve tartó fegyveres felkelésnek sem tudott véget vetni, mely saját országán belül zajlott.

Kara Musztafa nagyvezír 1683. május 25-én kelt teljesíthetetlen ultimátummal üzent Lipótnak a háború megindításáról. Ennek érdekessége, hogy

68 Szirmai István Thököly megbízottjaként 1682 novemberében járt Bécsben fegyverszüneti tárgyalások kapcsán, s akkor készült a város egy bizonyos falszakaszáról egy rajz, melyet a Portára állítólag azért küldtek, hogy rámutassanak a császárváros stratégiai sebezhetőségére. Varga J. János (a): *Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben*. Budapest 2007: 160.

69 Orel 1906: 33–34.

70 Ifj. Barta János: Áldozatok vagy károsultak? (Alsó-Ausztria társadalma és az 1683-i hadjárat). In: *Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország*. Ed. Benda Kálmán és R. Várkonyi Ágnes. Budapest 1988: 36. A június 17-én Székesfehérváron tartott tanácskozás alkalmával közölte Kara Musztafa, hogy Győr helyett Bécs a török seregek célpontja. Egy hétig mégis vesztegelnek Győr alatt a nagyvezír seregei. Lehet, hogy csak ott dőlt el véglegesen a hadjárat célja, amikor látták összeomlani a császári seregek rábai védvonalát? Török vélemények szerint Thököly és a magyar urak bíztatták fel a nagyvezírt a merész lépésre. Rázsó Gyula: Az oszmán hadsereg Bécs alatt. In: *Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország*. Ed. Benda Kálmán – R. Várkonyi Ágnes. Budapest 1988: 217–218. (Hogy a magyar főurak és Thököly ekkora politikai súllyal rendelkeztek volna, azt könnyen szerepük túldimenzionálásának is értékelhetjük.) Ugyanakkor egyesek szerint a cél már március 3-án ismert volt, amikor is Drinápolyban döntés született arról, hogy egyenesen a császári főváros ellen vonulnak. Leitsch, Walter: Miért akarta Kara Musztafa meghódítani Bécset? In: *Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország*. Ed. Benda Kálmán – R. Várkonyi Ágnes. Budapest 1988: 80. Ugyanakkor a június 12-i eszéki tárgyaláson Thökölynek a nagyvezír egyértelmű – Bécs meghódítását célzó – szerepkört jelölt ki: „meg kell szállniuk Alsó-Magyarországot, el kell foglalniuk Pozsonyt, és zavarniuk kell a Szilézia és Morvaország felől várható lengyel felvonulást. Végül csatlakozniuk kell a nagyvezír seregéhez Bécs alatt.” Varga J. János (a): *Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben*. Budapest 2007: 79.

Thököly vonatkozásában is megnyilatkozik. Így például az elmúlt 13 év török szerzeményeit Thököly birtokába utalná, s utasítja a császárt Thököly magyar királyként való elismerésére. Ráadásul a magyaroknak Thököly halála után magyar királyt kellett volna választaniuk.⁷¹ Hogy az ultimátum mennyire takarja a törökök valós szándékait a későbbi magyarországi rendezést illetően, azt csak találgatni lehet.

A visszavonuló császáriak 1683. július elején átadták a bányavárosokat Thökölynek. Az elkövetkező harcokból azonban a kuruc fejedelem „csupán” Pozsonynál vette ki a részét, melyet csak félig sikerült elfoglalni.⁷² Az, hogy Thököly kurucai alapvetően vallásháborút vívtak, megmutatkozott a mai Nyugat-Szlovákiára eső vármegyékben folytatott tevékenységükön. Ehhez a katolikus többségű területhez alapvetően ellenségesen viszonyultak, de többnyire tudatosan a templomokat és az egyházi iskolákat fosztották ki.⁷³ Thököly emellett oszmán felkérésre biztosokat küldött Sopronba, ahol a török előtt frissen behódolt királyi Magyarország területének igazgatását végezték. Fontos megjegyezni, hogy a kurucok itteni szervező tevékenységének eredményeképpen rendkívüli mennyiségű élelmiszerral segítették meg a Bécs ostromát végző török hadakat.⁷⁴

Thököly a hadjárat folyamán a nagyvezír többszöri kérésére sem csatlakozott a Bécset közvetlenül ostromló törökökhöz. A kahlenbergi katasztrofális vereség (szeptember 12.) után Thököly a váradi pasával együtt a Tisza mögé, Debrecenbe húzódott vissza – még mindig bízva a török hatalom feltámadásában. Ne feledjük, a török sereg még nem szenvedett végleges vereséget, amit az 1699-ig elhúzódó visszafoglaló háború ékesen bizonyít. Hogy az oszmán birodalom még korántsem jutott túl katonai erejének tetőpontjára, azt a kortársak jól tudták. Nem véletlenül írja Gyöngyösi István *Thököly*

71 Gebei 2010: 145.

72 Varga J. 2007a: 130. Alapvetően nem sikerült a Szilézián és Morvaországon keresztül érkező mintegy 45 000 főt számláló lengyel sereg felvonulását megzavarni.

73 Mrva, Ivan: A Thököly-felkelés a mai Nyugat-Szlovákia megyéiben. In: *Thököly Imre gróf és felkelése (Gróf Imrich Thököly a jeho povstanie)*. Ed. Kónya Péter. Prešov 2009: 118–119. Azonban az 1678-as hadjárat idején Thököly megtiltotta Szelepcsényi primás birtokainak felégetését. Köpeczi 2004: 39.

74 Varga J. 2007a: 125. Mindeközben a törökök az erdélyi vazallusa, Apafi Mihály seregével Győr alatt tartózkodott.

Imre és Zrínyi Ilona házassága című dicsőítő költeményében: „*Most a Hold a legnagyobb erejű planéta.*”⁷⁵ Mindenesetre a nemzetközi közvélemény szemében Thököly ekkortól kezdve már határozottan a kereszténység elárulója képében jelenik meg.

A hanyatlás és a száműzetés

1684-ben Felső-Magyarország sikertelen visszafoglalási kísérlete után Thököly egyre inkább elszigetelődött: katonái sorozatosan hagyták el, a törökök őt hibáztatták katonai kudarcaikért (például a párkányi csatavesztésért), mivel nem tett eleget felkéréseiknek. A lengyel közvetítés lehetősége szertefoszlott, a császáriak pedig a fejedelemség várait ostromolták.

Lipót császár a bécsi győzelem után 1684. január 12-én amnesztiát hirdet a kurucok számára. Ehhez Pozsonyban egy bizottságot állított fel Lotaringiai Károly vezetésével, amely előtt a hűségesküt le kell tenni. Thököly szerint törvénytelen lépésről van itt szó, mert az 1485-ös törvények szerint nem különbizottságnak, hanem a nádornak kellene közvetítenie. Válaszát Thököly kiáltványban fogalmazza meg, melyet a nemzetközi közvélemény befolyásolására ír, s a keresztény világ valamennyi fejedelmének elküld. A latin nyelvű szövegben előkerülnek a régi sérelmek, illetve Thököly saját helyzetének magyarázatára is kísérletet tesz. Az indoklás szerint sérelmeik előadása az Aranybulla értelmében teljesen jogos, ahogyan a kiáltvány fogalmaz: „az ügyünk, amelyet védünk, igazságos”. Thököly azt állítja, hogy már többször próbált a császárral tárgyalni, ám mindannyiszor elutasították. Éppen ezért a német-római birodalom karait és rendjeit kéri, hogy ítéljék meg az ő ügyét és segítsenek a közvetítésben.⁷⁶

A manifesztum valóban rátapint a lényegre, amikor a Habsburgokat azal vádolja, hogy örökletes királyságot kívánnak Magyarországon megvalósítani. (Tudvalevő, hogy 1687-ben ezt sikerül is elfogadtatniuk az országgyűléssel.) Másik érdekesség, hogy a török szövetséget kényszerpályaként állítja be, s azzal is érvel, hogy csak azért állt oszmán oldalra, hogy féltékenységet keltsen a Habsburgokban.⁷⁷

⁷⁵ R. Várkonyi Ágnes: *Zrínyi Ilona „Európa legbátrabb asszonya”*. Budapest 2008: 140–142.

⁷⁶ Várkonyi 2005: 388.

⁷⁷ *Magyar történeti szöveggyűjtemény II/2. 1526–1790*. Ed. Sinkovics István. Budapest

Varga J. János írja az 1683-as fordulópont tanulságait összegezve: „*akár hitte Thököly Imre a török mítoszt, akár alig titkolt ambícióit követte – bizonyára mindkettő vezérelte cselekedeteit –, 1683–1684 fordulójától [viszont] nem újabb hibát, hanem bűnt követett el*”.⁷⁸ Talán e túlzó és értékítéletes álláspont helyett inkább Orel Gézának adhatunk igazat, amikor azt állítja, hogy 1684-ben Thököly elvesztette korábbi nyugodtságát, s ingadozóvá vált.⁷⁹

1684-ben tehát Thököly menteni próbálta helyzetét, amikor szint vallott az európai közvélemény előtt a felkelés okairól, valamint kifejezte aggodalmát Ausztria hatalmának növekedésével kapcsolatban.⁸⁰ „*Ezek a levelek és kiáltványok nem segítettek az ügyön. Thököly nemzetközileg elszigetelődik, különösen azért, mert belföldön a császári seregek győzelmet győzelemre halmoznak*.”⁸¹ Így 1685 nyarának végén a császáriak Thököly leghűségesebb városát, Eperjest hét hetes ostrommal vették be. A korabeli császári propaganda pedig ezt a „*lázadás műhelyének*” (*Werkstatt der Rebellion*) megsemmisítéséként értékelte.⁸² Ráadásul „*az 1687 februárjában felállított és 1687 őszéig működtetett »eperjesi véisztörvényszék« révén a császári udvar tudatosan számolt le a Thököly számára korábban gazdasági és politikai háttérrel nyújtó eperjesi városi polgárság elitjével*.”⁸³

Thököly a hajdúvárosok térségéből 1685 októberében szorult ki, mint-hogy szeptember végén Tokaj erősségének feladása hamarosan az egész szabolcsi régió elvesztését jelentette. Ugyanekkor, 1685 októberében a váradi pasa hirtelen szándéktól vezérelve Thökölyt elfogatta és börtönbe vetette. Ez a baklövés „*kettévágta a török–magyar viszonyt*”,⁸⁴ a törökök többé már nem

1968: 661–676.

78 Varga J. 2007a: 228.

79 Orel 1906: 53.

80 1684. április 12-én írja a pápának: ő „*nem azért fogott fegyvert, hogy tönkretegye a katolikus vallást, sem pedig azért, hogy megfossa Magyarország királyát jogaitól, hanem egyedül csak azért, hogy megőrizze hazája kiváltságait, amelyeket akkor kapott, amikor még az Ausztriai Ház be se tette oda a lábát*”. Köpeczi Béla: *Magyarok és franciák – XIV. Lajostól a francia forradalomig*. h. n. 1985: 73.

81 Michaud, Claude: XIV. Lajos keleti politikája. Nointel márki követsége a török Portán. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Ed. Benczédi László. Budapest 1983: 100.

82 Kónya 2010: 175.

83 G. Etényi 2009a: 270.

84 Varga János: *A Thököly-kor parasztsága*. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Ed. Benczédi

jelentettek perspektívát a mérvadó magyar külpolitikai gondolkodás számára. A nagyjából 17 000 főre tehető⁸⁵ kuruc haderő döntő hányada az ország visszafoglalását végző császáriakhoz állt, megpecsételve immár a bujdosómozgalom végkimenetelét és érzékeny veszteséget okozva a védekező oszmánoknak is.

Thököly korábbi hatalmát kiszabadulása után sem tudta visszaszerezni, főleg hogy Teleki Mihály hathatós tevékenységének köszönhetően 1685-ben Erdélyben jószágvesztésre ítélték; így néhány ezer főre apadt seregével Várad körül, illetve egyre délebbre táborozott. Ebben az időben bizonyíthatóan folyamatos kapcsolatot tartott fenn feleségével, Munkácsot a császári csapatokkal szemben védő, „századunk legbátrabb asszonyának” kikiáltott Zrínyi Ilonával. A hű feleség két éven át, 1688. január 14-éig védte a várat a császári erőkkal szemben; Európában mindenhol megemlékeztek róla.⁸⁶ Az asszony választása a következő volt: „vagy átadja várait és a császár hűségére térve, biztosíthatja vagyonát és gyermekei jövőjét, vagy kitart férje mellett, s ezzel a saját sorsán kívül gyermekeiét is hozzáköti.”⁸⁷

Thököly 1688 márciusi kiáltványát még mindig a kiábrándultság hatja át, s egy immáron véglegesen török oldalon maradt magyar politikus hangján szól: „Ne várjatok, amíg még gyengébbek lesztek, hiszen arra törekszenek, hogy meggyengítsenek benneteket és így teljesen lehetetlenné tegyék, hogy lerázzátok a zsarnoki jármot, amelyet annyi éve készítenek számotokra.”⁸⁸ Mégis „Nis elfoglalása [1687] után maga Thököly ajánlotta fel Veterani császári tábornoknak, hogy ha a császár elismerné az erdélyi fejedelemségben, szívesen

László. Budapest 1983: 58.

85 Seres 2006: 80.

86 „Munkács Thököly utolsó hídfőállása, diplomáciai támaszpontja. Innen küldi követeit és leveleit a lengyel királyhoz és XIV. Lajoshoz. Ez a vár az utolsó pozicionális bázis, ahonnan még megkísérélheti, hogy bekapcsolódjék, amint többször is megpróbálta, a törökellenes európai szövetségbe.” R. Várkonyi Ágnes: Zrínyi Ilona és a korabeli magyar politika. In: *Thököly emlékünnepe*. A fejedelem halálának 270. évfordulója alkalmából. Ed. Molnár Mátyás. Vaja 1975: 86. A párizsi *Gazette* nevű újság 1686-ban rendkívüli rokonszenvet táplál a magyar fejedelemasszonnyal kapcsolatban. Köpeczi 1976: 56. Egyes francia ábrázolások azonban romantikus túlzásokba esnek, amikor Munkács úrnőjét tetőtől talpig páncélban és karddal kezében ábrázolják.

87 Mészáros Kálmán: Zrínyi Ilona. In: *Az „üstökös kegyeltje”. Késmárki Thököly Imre (1657–1705)*. Ed. Gebei Sándor. Hajdúszoboszló 2010: 27.

88 idézi: Köpeczi 2004: 24.

*elállna a török oldaláról. Látható tehát, hogy maga Thököly is kereste a fejedelemséget.”*⁸⁹

Utoljára 1690-ben adódott lehetősége a Thökölynek arra, hogy megmutassa igazi kvalitását. Az év nyarán – Apafi halálával – betört Erdélybe, s a zernyesti csatában zseniális hadvezéri teljesítményt hajt végre. *„Kietlen havasokon törve át került az ellenség hátába.”*⁹⁰ A hannibáli hadmozdulat politikai sikere azonban rövid: csupán Dél-Erdélyben ismerik el fejedelemnek, s Badeni Lajos közeledő – túlerőben lévő – hadseregével szemben az egykori fejedelem már nem vállalja az összecsapást. Thököly politikusi pályája lényegében itt véget ér.⁹¹ Egy darabig még az oszmán birodalom határterületén végez hadmozdulatokat, majd a birodalom belsejébe vonul, ahol azonban *„a pénztelenség, a hadak nélkülözése, a kopár, kifosztott, lakatlan földeken való kvártélyozás szétzüllesztí a kuruc hadakat, Thököly udvartartását. [...] 1690-ben Thökölynek 5300 főből álló hada van, 1691-ben ez 4000-re, 1692-ben 3000-re, 1693-ban 2500-ra olvadt, 1694-ben már alig van több embere 1000-nél.”*⁹² A Porta annyit tud tenni az érdekében, hogy még a Habsburgok kérésére sem adja ki a karlócai békekötéskor (1699). A fejedelem végül száműzetésben, Nikomédiában fejezi be életét 1705. szeptember 13-án.

Az életút ismertetését Benczédi László véleményével érdemes zárni: *„a kuruc küzdelem hatásfokának ugrásszerű megnövekedésével senki nem tett nála többet a tartós rendezés tényleges elősegítéséért. Hogy a XVII. század második felének magyar történelmében Zrínyi Miklós után a másik kiemelkedő személyiséggé [...] éppen Thököly Imre vált, a legkevésbé sem tekinthető a véletlen pusztá játékának.”*⁹³

89 Papp Sándor: Thököly Imre erdélyi fejedelemsége és a Porta. In: *Az „üstökös kegyeltje”. Késmárki Thököly Imre (1657–1705)*. Ed. Gebei Sándor. Hajdúszoboszló 2010: 193.

90 R. Várkonyi 1988: 879. A csatában elesett egykori pártfogója, majd nagy ellenlábasa, Teleki Mihály is. A Zernyestnél fogságba esett Heissler generális és Doria ezredes volt a váltságdíj Zrínyi Ilonáért cserében, aki a császáriaknak megadta magát. Thököly a csere eredményeképp végül 1692-ben láthatta újra feleségét, aki viszont többé már nem láthatta Bécsbe került gyermekeit, hanem férjével száműzetésbe vonult.

91 Abban, hogy Thököly ezt a megbízatást megkapta a Portától, a francia diplomácia kezét kell feltételeznünk. Zachar 2010: 130–131. Le Noble, híres francia pamfletíró is megerősíti azt, hogy a franciák portai követe közbenjárt Thököly ügyében. Köpeczi 1985: 87.

92 Varga 1975: 72.

93 Benczédi Lászlót idézi Kalmár 2010: 61–62.

Habsburg-ellenesség és török orientáció

„Ha pedig némelyek a törökkel álmodznak, ám lássák,
de a békák bizony gólyakirályt választanak maguknak.”⁹⁴

A királyi Magyarország külpolitikai orientációját – Erdéllyel ellentétben – egészen a vaskülső békéig (1664) a császárpárti álláspont stabilitása határozta meg. A béke azonban – mely a magyar rendek szemében rendkívüli felháborodást váltott ki a török kérdés elodázása miatt – fordulatot idézett elő az eddig egyértelmű politikai palettán. Erdély 1660. évi tragédiája után a magyar rendeknek maguknak kellett orvosolniuk sérelmeiket, melyek az állandó kiindulópontot jelentették a Habsburg-ellenességben. A francia orientáció lehetőségét Zrínyi Miklós is felvetette, s eleinte ezen az úton próbált járni a Wesselényi-féle szervezkedés is,⁹⁵ ám ez az irányvonal a francia keleti politika esetlegessége miatt egyre inkább tarthatatlanná vált.⁹⁶ Be kellett látni, hogy egyedül az Oszmán Birodalom rendelkezett akkora potenciállal, mely felvehetette a versenyt a császáriakkal és segítséget nyújthatott a patthelyzetből való kilábaláshoz. A Wesselényi-féle szervezkedés eredménye lesz, hogy a hivatalos magyar körök felveszik a kapcsolatot a törökökkel mint védnöki hatalommal.

„Thököly rövid életű felső-magyarországi fejedelemségének külpolitikai orientációjában lengyel elemeket is találunk.”⁹⁷ Érdeemes lehet tehát a len-

94 Forgách Ádám érsekújvári főkapitány levele Thököly II. Istvánnak, 1667. október 1. Idézi: Varga J. 2007: 75.

95 Azonban Zrínyi is elismerte bizonyos franciákkal kapcsolatos aggályokat: „Francuz nemzetről van mit mondanunk. Ez a nemzet bizonyára hadakozó, dicsőséges, hatalmas, de az is nyilván nagyon, mikor nem magának keres, s nem magának hadakozik, nem igen sok jót várhatunk tőle.” Köpeczi 2004: 12.

96 Korlátozott keleti céljait maga XIV. Lajos fogalmazta meg: „Olyan messze mégsem megyek, hogy nagy költséggel ilyen távoli területen viseljek egy olyan háborút, amely épp oly kevésbé szabályos, mint általában a néplázadásra alapított hadjáratok.” Idézi Zachar 2010: 108.

97 Hopp Lajos: Thököly lengyel ügyeiről. In: *Thököly emlékünnepe. A fejedelem halálának 270. év-fordulója alkalmából*. Ed. Molnár Mátyás. Vaja 1975: 49. A Thököly haditanácsa című vers ezt így fogalmazza meg:

gyel kapcsolat alakulását is figyelemmel kísérni. A Magyarországtól északra lévő – kora újkorban nagyhatalomnak számító – Lengyelországnak ugyanis voltak expanzív időszakai, melyek azonban nem a Kárpát-medencében teljesedtek ki, hanem a lengyeleket másik három irányból fenyegető hatalmakkal szemben. Az viszont bizonyos, hogy a lengyelek nem maradhattak érintetlenek a határaiktól délre folyó kuruc és császári csapatok összecsapásaiban, melyek már 1672-ben megkezdődtek. A kuruc irreguláris csapatok ugyanis gyakran portyáztak azon szepességi városokban is, melyek zálogként még Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) uralkodása alatt a lengyel koronához kerültek.⁹⁸

Thököly Absolon Dániel személyes varsói megbízottja révén ápolta a kapcsolatokat Sobieski János lengyel királlyal (1674–1696), akinek a segítsége egészen 1680-ig lehetséges volt, mígnem megkezdődött a lengyelek Bécshez való közeledése.⁹⁹ Sobieski hírnevét éppen a törökök ellen vívott 1673-as győzelmével alapozta meg, s ennek révén lett király a következő évben.¹⁰⁰ A franciákkal 1675-ben Jaworówban titkos szerződést kötött, mely egyértelműen a Habsburgok ellen irányult. A francia külpolitika azonban e téren nem volt sikeres, mivel a Portát nem tudta lebeszélni az ukrajnai területekről való lemondásról, így az folyamatos ellenségeskedésben volt a lengyelekkel, akik így nem tudtak nyugaton nyomást kifejteni a Habsburgokra. Nem mellesleg a lengyeleknél amúgy is erősnek számított a törökellenes párt, s a lengyel katolikus egyház János királyt szintén a Habsburgok pártjára állította, s a törökök elleni harcok folytatásáról győzte meg.¹⁰¹ Ennek jogi megnyilvánulását az 1683. április 1-én aláírt katonai szerződés jelenti, amely közös védekezést és támadást írt elő az oszmán birodalom és szövetségesei ellen.¹⁰²

Hazánkból vigyük ki ezt a sok szép népet,

Értsünk a lengyellel mindenben egyet,

Slézsia felől is ő sokat segíthet:

Mink csináljunk Bécsnél hadakozó széket. (Idézi: Hopp 1975: 50.)

98 Hopp 1975: 49.

99 Zachar 2010: 120.

100 Ifj. Barta 2010: 95.

101 Ifj. Barta 2010: 97.

102 Gebei 2010: 144.

Thököly már 1683 márciusában megüzeni Sobieskinek, hogy a török védnökséget csupán kényszerből fogadta el. A lengyel király nem is kívánt a magyarokkal hadba bocsátkozni, csak ha azok a török szövetségeseiként támadólag lépnek fel ellene.¹⁰³ Sobieski célja Thököly semlegesítése volt, hiszen míg a császárváros felmentésére indult, addig meg volt a veszélye egy Felső-Magyarországról kiinduló Krakó elleni támadásnak.¹⁰⁴ Valójában Sobieski és Lotharingiai Károly is számított Thököly átállására Bécs felmentése után, hiszen mintegy 20 000 főnyi lovasságára nagy szükség lett volna a török ellen.¹⁰⁵ Thököly szándékait Sobieski francia származású bizalmas embere, Dalayrac foglalja össze: *„igenis kedvezni akart Lengyelország királyának, hogy támaszt keressen benne arra az esetre, ha a törökök valamilyen nagyobb vereséget szenvednek”*.¹⁰⁶

Thököly 1683 márciusi közeledésére Sobieski közvetítést ajánlott fel a kurucok és a császár között, illetve ha a fejedelem csak a látszat kedvéért támogatja a török előrenyomulást, nem tekinti ellenségének. Olyannyira, hogy Kahlenberg (1683. szeptember 12.) után a Garamig vagy a Vág folyóig támogatja Thököly fejedelemségének elismerését.¹⁰⁷ Sobieski már csak azért is megbízott Thökölyben, mert a törökökkel szemben tanúsított magatartás – nem engedelmeskedett a nagyvezíri parancsnak – arra utalt, hogy Thököly csatlakozni kíván a törökellenes koalícióhoz.¹⁰⁸ Valójában a visszavonuló kuruc seregek csupán saját

103 Hopp 1975: 50.

104 Bóka Éva: Sobieski és Thököly kapcsolatai Bécs ostroma után (1683. szeptember–december). In: *Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország*. Ed. Benda Kálmán – R. Várkonyi Ágnes. Budapest 1988: 190.

105 R. Várkonyi 2009: 29.

106 Bóka 1988: 190. A lengyelekkel fenntartott kapcsolata alapján Köpeczi úgy véli, hogy Thököly éleslátású politikusként számolt a törökök Bécs alatti vereségével, s így próbált meg magának a megváltozó körülmények között is helyet biztosítani. Kalmár 2010: 62.

107 Köpeczi Béla: A Thököly-felkelés és a külföldi szövetség. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Ed. Benczédi László. Budapest 1983: 98.

108 Ugyanakkor feleségének, Mária Kazimirának szeptember 28-án Magyarországról azt írja: *„Édes lelkem, én Thökölyt nem szeretem, de nagy sajnálatot érzek a magyar nemzet iránt, mert felettebb bántják őket.”* Abrahamowicz, Zygmunt: Sobieski és Thököly. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Ed. Benczédi László. Budapest 1983: 111. *„III. János rokonszenvét az a tény is táplálta, hogy röviddel lengyel királlyá való megválasztása (1674. május 21.) előtt a magyar hazafiak felajánlották neki Szent István koronáját. Ezt a gesztust sohasem felejtette el, mint ahogy*

törzsterületük védelmére rendezkedtek be, Thököly kímélni akarta hatalmának egyetlen biztosítékát attól, hogy döntő csatában kivéreztesse.¹⁰⁹

A lengyel király viselkedése azonban a bécsi udvart felettébb bosszantotta: Sobieskire ugyanis közvetítési kísérlete miatt úgy tekintettek, mint aki lepaktált I. Lipót lázadó alattvalójával. Hamarosan a császári biztosok nem szolgáltatták ki az élelmet a lengyeleknek, így azok északkelet felé indultak el. A császár annyira elhidegült a lengyel királytól, hogy számára teljesen hiteltelenné vált. Ezt hamarosan Thököly is észreveszi: Sobieski már semmit nem tud elérni a Lipót felé közeledésben.¹¹⁰ Ráadásul október közepén – a lengyel király szándékával ellentétes módon – litván segédcsapatok fosztogatták a fejedelemség nyugati részét. Az is Thököly és a lengyel király közti viszony elhidegüléséhez vezetett, hogy Sobieski a fejedelemség területére vezetve kívánta volna megoldani csapatainak téli szállásolását.¹¹¹ Egyedül maradván azonban Thököly sem volt képes kitörni elszigeteltségéből: a keresztény seregek október 9-i párkányi győzelme után Lotharingiai Károly immár nem hajlandó tárgyalni a kuruc fejedelem küldöttével.¹¹² Sobieskiben a kritika hangja is megjelenik látván Thököly még mindig lavírozó politikáját: „*Ez az »eszeveszett« el fog veszni az örökös halogatása miatt.*”¹¹³ Valójában Thököly jól számított: az 1683 végére egyre inkább elszigetelődött lengyel király nem kívánt új frontot nyitni Magyarországon, hiszen erejét hagyományos ellenfelei féken tartására kellett koncentrálnia, s ezentúl a törökkel szemben inkább Moldvában kereste a babérokat.

Mivel tehát XIV. Lajos Franciaországa nem bírt jelentősebb támogatást nyújtani a kurucoknak, a lengyelek pedig féltek attól, hogy a kurucok előretörésével a törökök előrenyomulását segítik, így Thököly a külpolitikai el-

a magyarok később is számoltak a két ország perszonáluniójával.” Abrahamowicz 1983: 111.

109 Bóka 1988: 195.

110 Gebei 2010: 146–147. A Habsburg császár viselkedése mögött valójában az állt, hogy rideg elutasításával próbálta „Bécs megmentőjét”, Sobieskit egyre inkább elszigetelni. Ez – Magyarország vonatkozásában – sikerült is neki: Sobieski Felvidékről való decemberi kivonulásával többé már nem gondolkodott a magyarországi hadszíntérben. Gebei 2010: 148–149.

111 Bóka 1988: 196–197. A kurucok kassai és eperjesi ellenállásukkal értésére adták a lengyeleknek, hogy nem kívánják őket télére ellátni. Sobieski így 1683 decemberében kénytelen volt elhagyni az országot.

112 Bóka 1988: 195

113 1683. október 21. Idézi: Gebei 2010: 145.

szigetelődés veszélye ellen egyre inkább a török szövetséget tekinti mérvadónak ahhoz, hogy eredeti céljait a Habsburg-házzal szemben elérhesse. Köpeczi Béla szerint „a francia diplomácia maga is erősíti a magyar felkelők török orientációját”.¹¹⁴ Főképpen, hogy a francia külpolitika is igyekszik a török–lengyel ellentétek elsimítására és a Porta és a bujdosók közötti szövetség megerősítésére.¹¹⁵ A törökpártiak azzal is okoskodhatnak, hogy a Porta eddig Erdély helyzetével látványos példáját mutatta annak, hogy török hatalmi befolyás alatt is lehetséges egy virágzó állam kiépítése. Az is fontos érv, hogy Isztambul távolabbi hatalmi központ, mint a császárváros, befolyását így kulturális szinten például bizonyosan kevésbé tudja kifejteni. Nem mellesleg a rendi jogok garanciája az oszmán birodalom belső struktúráját kevésbé változtató magatartásából kiindulva szintén biztosítottabbnak látszott, mint Habsburg viszonylatban.¹¹⁶

Tény azonban, hogy Thököly „pályafutása a töröktől való viszonylagos függetlenségben indult”,¹¹⁷ s csak 1680 elején létesült politikai kapcsolata a Portával. Saját állítása szerint a törökök, illetve a franciák nagyobb hajlandóságot mutatnak a méltóságok és személyes jutalmak adományozására. Ez lenne Thököly „törökösségének” oka?¹¹⁸

Thököly táborában a többség a török szövetség mellett tette le voksát. A már említett Thököly haditanácsa című vers éppen az emellett szóló érveket fogalmazza meg. Az általános elkeseredés amiatt, hogy a „körösztyénység” nem tud segíteni, valamint hogy „a protestánsok nem tartották kielégítőnek a soproni országgyűlés határozatait a kiváltságok és a vallási szabadságjogok tekintetében és nem látták, ki garantálja ezek megtartását”¹¹⁹ – ezek mind a török karjaiba kergették a magyar politikát. Az adott történelmi helyzetben a kevésbé veszélyesnek amúgy is a török szövetség elfogadása látszik:

114 Köpeczi 1983: 92.

115 Köpeczi 2004: 15.

116 Mezey 2009: 55. Az eddigi tapasztalatok alapján ez tényleg így lehetett: a meghódolt országrész „ha teljesíti a kötelességét, megkapja a *zimmí* (a behódolt, megtűrt nem muzulmán) státust, amely védelmet biztosít, de mindörökre be is zár.” Papp 2009: 266.

117 Benczédi 1980: 112.

118 Benczédi 1980: 114.

119 Köpeczi 1983: 97.

*Hogyha holdulnunk kell, jobb hatalmasabbnak,
Ha szolgálunk köll is, jobbnak tartom annak.*¹²⁰

Köpeczi Béla is kiemeli Thököly végső soron egy irányba mutató orientációs kényszerét.¹²¹ Ezt igazolja, hogy I. Lipót ígéreteinek nem adhatott hitelt, s az erdélyi vezetéssel is nézeteltérései akadtak, ám ez utóbbi politikai irányvonal – legalább áttételesen – amúgy is egyfajta török elköteleződést jelentett volna.¹²²

A magyar rendeket már 150 éve nyomasztotta az ország hadiállapota, az hogy két nagy birodalom folyamatos jelenléte két tűz közé szorította őket. Amikor béke volt, akkor sem volt béke, a Habsburg-dinasztia – melynek feladata éppen a védelem lett volna – bürokratikus intézkedései csak tovább növelte a mindennapok lét- és jogbizonytalanságát. Benczédi László így fogalmaz: „Az egykorú források végeláthatatlan panaszáradata ebből a szempontból azt tanúsítja, hogy a XVII. század végi kurucság egész fellépése mögött egyfajta, szavakban nehezen is kifejezhető, torokszorogató keserűség és kétségbeesés állt, a viszonyoknak egy olyan fullasztó és fojtogató érzete, amelyből bármilyen irányban és minden áron szabadulni akartak.”¹²³ „E politikai megfontolás legmélyén az állandóság, a tartós és rendezett viszonyok utáni olthatatlan sóvárgás állt.”¹²⁴ Az ellentmondást azonban éppen az adja, hogy a kuruc mozgalom csak további harcokat és bizonytalanságot eredményezett. Azonban Benczédi László kiemeli Thököly azon törekvését, amelyet már 1678. március 30-án Túr (Mezőtúr) városában pátensében kinyilvánított: „nem a haza pusztítása, hanem szabadítása... a bujdosó magyarságnak legnagyobb feltött célja.”¹²⁵

120 Idézi Varga 1975: 67.

121 A kényszerpálya mint magyarázó eszköz már a korabeli irodalom értelmezésében is megjelent, így Gyöngyösi István költő írja Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága című művében:

Kénytelenéttetett onnét elfordulni,
Az Hold tiszteleti székihez borulni,
Hogy két közben földre kelljen szorulni,
S kezdett dolgainak keziből kihullni. (Idézi: Varga 1975: 63.)

122 Kalmár 2010: 61–62.

123 Benczédi 1975: 7.

124 Benczédi 1975: 8.

125 Benczédi 1975: 10.

Kosáry Domokos szerint Magyarország négy részre szakítása Thököly részéről nem az egyesítés felé mutató jelként értelmezhető.¹²⁶ Thököly mozgalmának és céljainak ellentmondásossága abban áll, hogy úgy próbált megrendi sérelmeket orvosolni, hogy megsértette az ország egységét és ehhez a legveszedelmesebb ellenségnél keresett támogatást. Benczédi László és Varga J. János is amellet érvel, hogy a negyedik rész mint önálló állam kialakítása politikai realitás volt az itt tapasztalható hatalmi űrben.¹²⁷ (Vagy ahogyan a kortársak fogalmazták meg: „üllő és kalapács között”, „az ajtó és küszöb között”.) Várkonyi Ágnes azt a mozzanatot is kiemeli, hogy Európában államhatalmi szinten is jelen kell lenni ahhoz, hogy a magyar alkotmány jövője biztosítva lehessen.¹²⁸ Eddig ezt a célt Erdély tűzte ki maga elé, ám 1657 óta tartó térvészése miatt szükséges, hogy egy erősebb állam vegye át a szerepét.

Az 1682-ben Thököly előtt álló lehetőségeket Várkonyi Ágnes kiválóan foglalja össze: *„Ha meg akarta védeni az országot a tatár és a török hadak pusztításaitól, Thökölynek nem volt más útja, mint megegyezés az oszmán hatalommal. Ha a Habsburg–török háborút lezáró békében országa érdekeit kívánta érvényesíteni, szövetséget kell kötnie az egyik vagy a másik féllel. A Habsburg kormányzat elzárkózott, csak mint alattvalóval tárgyalt vele. A nagyvezír [viszont] uralkodónak kijáró reprezentációval fogadta.”*

Ráadásul Thökölynek 1683 elején még azt is sikerült elérnie, hogy a hódoltság területéről is toborozhatott katonákat.¹²⁹ Így 1683 júliusára az országban – a gyenge Apafi-féle erdélyi hadak mellett – ő volt az egyetlen ka-

126 Kalmár 2010: 63.

127 Varga J. János: Az „Orta Madzsar” szerepe Perényi Pétertől Thököly Imréig. A nyugati irányú török hódítás metodikájához. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Ed. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Budapest 2002: 418–419. illetve Benczédi László: A Thököly-felkelés társadalmi és politikai alapjai. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Ed. Benczédi László. Budapest 1983: 15. A terület átmenetisége mellett érvel Mezey Barna is: *„Bécs relatív messzesége halványította a kormányzati erőszakot, Erdély közelsége fokozta a szuverenitástudatot, a térség protestantizmusa, antikatolicizmusa egyensúlyt hozott az osztrák és a török kapcsolatok megítélésében.”* Mezey 2009: 58.

128 R. Várkonyi 2009: 22–23.

129 R. Várkonyi 2009: 27. ill. R. Várkonyi 2005: 385. A Thökölybe vetett török bizalom egyértelmű jele ez. Szakály Ferenc: Az 1670-es évek Habsburg-ellenes mozgalmi és a hódoltsági magyar feudális hatalom. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Ed. Benczédi László. Budapest 1983: 65–66.

tonai tényező, mely magyar katonaságot mozgatott. Ez – bárhogya is nézzük – egy ilyen vészterhes időszakban rendkívül nagy eredmény. Wesselényi Ferenc-féle 1666-os murányi behódolási tervhez képest tehát a Thökölynek adott szultáni feltételek bizonyos tekintetben kedvezőbbek, határozottabbak és realisztikusabbak voltak, s kiválóan mutatják, hogy a magyar rendi politika mekkora mozgásteret képes szerezni az oszmán birodalom érdekeivel egyetértésben.¹³⁰

Tévedés lenne azonban, ha a török orientációra mint fővonalra tekinténél a magyar külpolitikában,¹³¹ tekintve, hogy a politikai lépések mindig az aktuális – és gyorsan változó – erőviszonyok és események tükrében alakultak, s ehhez a magyar vezetés is képes volt alkalmazkodni: „Thököly jó politikus és diplomata, ismerte és mérlegelte a hazai és európai viszonyokat, nem akart mindent egyetlen kártyára feltenni.”¹³² „Thököly és hívei [...] nem álltak alacsonyabb tudati szinten, mint más európai kortársaik e kérdés megítélésében.”¹³³

Érdemes Thököly „mentségére” idézni Varga J. János megállapítását. Az 1683-ban felvonuló töröknek „fejet hajtottak a Habsburgokhoz korábban lojális, de 1664 óta elkötelezettségükben elbizonytalanodó, az erőszaktól megrettenő, a javaikat féltő, vagy egy-egy leendő vazallus tartomány irányításának ígéretétől megszédült nagyurak: Batthyány Kristóf dunántúli főkapitány, Draskovich Miklós országbíró, Nádasdy István, Ferenc és Tamás, Czobor Ádám, Barkóczy Ferenc, az összeesküvés gyanújába keveredett Zrínyi János és mások, kevés kivétellel az egész uralkodó osztály. Közülük többen részt vettek a császárvárost ostromló nagyvezír Sziléziáig, Morváig és Stájerig kiterjesztett, 400 km hosszúságú frontvonala jobb- és balszárnyának hadműveleteiben. Többségük Kahlenberg után azonnal visszatért a király hűségére.”¹³⁴ Ez utób-

130 Papp 2009: 265. ill. Papp 2003: 662–663. Vö. Varga J. 2007a: 175–177. ill. Varga J. János (b): A török orientáció változatai Magyarországon. Wesselényi–Apafi–Thököly 1663–1683. In: *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Ed. Erdélyi Gabriella – Tusor Péter. Budapest 2007: 160–161.

131 A török orientáció a XVII. századi magyar politikában (*Tudományos emlékülés, 1983. március 25–26.*). Ed. Németh Péter. Vaja 1985: 33.

132 Köpeczi 1983: 96.

133 Köpeczi 1983: 98.

134 Varga J. 2007a: 12. Nyilvánvalóan itt ugyanarról a beszűkült mozgástér adta kényszer-ről van szó, ami Thököly Imre esetében is meghatározó lehetett.

bi megállapítás azonban Thököly elszigetelődésének okát magában foglalja. A kuruc vezér ugyanis mindvégig foglya maradt „*a legerősebb, a leghatalmasabb és legfenyegetőbb nemzet*” mítoszának. A bécsi kormányzat is Thökölyt tette abszolút bűnbakká, a nyugat-magyarországi – csak időlegesen elpártoló – főurakkal viszont a megegyezés lehetőségét kereste.

Benczédi László megjegyzi, hogy a török orientáció magyar politikában való meghonosodását leginkább a feudális társadalmi rend és az ahhoz kapcsolódó nemesi kiváltságok helyreállítása motiválta. „*Kérdés persze, hogy ez a »hűvös« politikai számításokon alapuló török szövetségi irány magába foglalt-e barátságra utaló érzelmi kötődéseket is?*”¹³⁵ A kérdésre való válaszhoz a korabeli mentalitás mélyreható ismeretére lenne szükség, az viszont sejthető, hogy kevesen éltek meg a török szövetséget valódi felszabadulásként, mint ahogyan arra a már idézett *Thököly haditanácsa* című vers is utal.

Thököly pályafutásának és törökösségének korabeli nemzetközi megítélése

„*Nem elég levágni a pipacsokat, gyökerestől kell kiirtani ezeket.*” Giovanni Battista de Burgo¹³⁶

A szakirodalmi ismertetést követően ebben a fejezetben a kurucok vezetőjének tetteit, s főképpen a török szövetség kérdését a róla kialakult egykorú vélemények alapján értékeljük. Már a kortársak közül is számosan felfigyeltek a magyarországi események kivételes jellegére, valamint Thököly Imre üstököszerű pályafutására, mely később hasonló gyorsasággal hanyatlott le. A törökösség kérdését számosan körüljárták; ezen források segítségével könnyebben és hitelesebben elvégezhető a történeti rekonstrukció – Thököly motivációinak megértése számunkra és a kortársak számára –, mint az utókor emlékezetét vagy a téma historiográfiai áttekintését vizsgálva.

135 Németh 1985: 31–32.

136 Jászay Magda: *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel – Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról*. Budapest 1996: 255 Az itt említett olasz, Magyarország 17. század végi leírója, híres utazó, aki a Thököly-mozgalom kapcsán tanácsolja a fent idézett megállapítását a Habsburg kormányzatnak.

Elemzési szempontunk első vetületét a Thökölyre vonatkozó politikusi, államfői megítélések jelentik, vagyis azoknak az embereknek a véleménye, akikkel a fejedelem külpolitikája során valamilyen szinten kapcsolatba került. Ezek a vélemények javarészt személyes tulajdonságokra vonatkoznak, nem pedig Thököly politikai lépéseinek megítélését jelentik. Az is igaz, hogy egy-egy ilyen megnyilatkozás nem került be a korabeli közvélemény széles diskurzusterébe, így azok csak inkább csak színesítik, kiegészítik a Thökölyről alkotott külföldi képet.¹³⁷ A második forráscsoportot a hivatalos politika által is táplált, ám a korabeli nyilvánosság diskurzusrendszerében kialakult nézetek összessége adja, melyet Nyugat-Európára vonatkozóan közvéleményként is definiálhatunk. Fontos azonban megjegyezni, hogy a propagandairódalom ugyan a források örömteli megnövekedését jelentik vizsgált kérdéskörünkre nézve,¹³⁸ ugyanakkor a történész számára e nagymértékű anyag valós és érdekeknek megfelelően elferdített információinak feltárása, elkülönítése újabb nehézséget jelent.

A bécsi propaganda és a császárpárti megítélés

1683 után a Habsburg-párti sajtó szerint a magyarok nemcsak rebellesek, s törvényes királyuk ellen láznak, hanem még a keresztény szolidaritás eszméjéhez híven sem cselekednek, mivel a kereszténység ellenségével szövettek. Thököly kudarcairól a császári befolyású hírszolgálat részletesen beszámolt, „*a császári udvar tudatosan törekedett arra, hogy jól szervezett propagandával számoljon le a magyar politikuskárdra nemzetközi hírnevével.*”¹³⁹ Thököly számára ugyanis a nemzetközi nyilvánosság figyelme hatal-

137 Csupán néhány egyéni véleményt felvillantva azt lehet mondani, hogy a többség elismerően szólt Thököly személyéről. Reverend abbé, francia követ így jellemzi a bányavárosok elleni sikeres támadás (1677) idején 20 éves vezetőt: „*Thököly gróf a legnagyobb úr és legbecsületesebb ember Magyarországon. Az egész nemesség tisztelettel tekint erre az ifjúra, akiben nem kevesebb az okosság és a határozottság, mint egy 50 éves férfin.*” Idézi: Benczédi 1980: 88. Sobieski János lengyel király – bár többször felesége hatására erőteljes hangot ütött meg a Thökölyvel való érintkezésben – a valóságban jó szívvel viseltetett a magyar felkelők vezére iránt. Abrahamowicz 1983: 111. Egyik legnagyobb ellenfele, Lotharingiai Károly pedig korának legjobb lovasvezérének ismerte el.

138 A 17. századi publicisztikában a legnagyobb szerephez a Habsburg császárhoz valamilyen módon kötődő események jutottak, így a francia háborúk és a keleti, török helyzet.

139 G. Etényi Nóra: Thököly Imre nemzetközi híre. *Credo* 11 (2005/3–4): 218.

mas lehetőséget jelentett a császári propaganda aláaknázásában, s ezt Bécs is felismerte.¹⁴⁰ A Wesselényi-féle szervezkedés kapcsán pedig az udvarban is megtanulták annak kivitelezését, miként lehet hatékonyan leszámolni a Német-Római Birodalomban is elismert magyar elit hírnevével.¹⁴¹ Nem mellesleg a bécsi tevékenységeket nagyban segítette a katolikus egyház és a jezsuiták egyértelműen Habsburg-párti propagandája is.

Bécs volt a Magyarországról nyugatra kimenő hírek központja; a császár-városból öt darab postaút indult.¹⁴² A közvélemény 1683 után két fő vádlottat kiáltott ki a keresztény világban: XIV. Lajost és Thökölyt Imrét. Nem csoda, hogy *„Bécs felszabadítása indítja meg azt a pamfletáradatot, amely nem kis mértékben a jezsuiták ösztönzésére egész Európában kibontakozik a keresztény szolidaritás jegyében, s ennek alapján ítéli el a magyar felkelést.”*¹⁴³

A bécsi propaganda érvrendszerét visszhangozza az olasz sajtó is, amely a vallása és politikai elköteleződése alapján egyaránt elítéli a magyar felkelők vezetőjét. A pápa megítélése szerint Thököly egy keresztény török, s éppoly ellensége Európának, mint egy muzulmán. *„Lázadó”, „istentelen” és „elvetemült”* jelzőkkel illetik, s gúnyrajzokon olykor ördögszarvakkal festették le.¹⁴⁴ Kedvelt kép Thökölyről, amikor láncra verve, tömlőcbe vetve ábrázolják, s ezt kiegészítik gúnyversekkel.¹⁴⁵ Egy velencei történetíró, Contarini a jól ismert toposzt, Thököly kapzsiságát és hatalomvágyát emeli ki, hiszen csupán erőszakkal, számos területet elpusztítva tudta a hatalmát megtagadókat belátásra bírni.¹⁴⁶

Thököly 1685-ös váradi elfogása – a francia sajtót leszámítva – mindenhol példaértékű eseményként kerül beállításra. Azok számára szolgál ez az

140 G. Etényi Nóra: Közzétett sikerek, eltitkolt kudarcok, politikai propaganda a XVII. század végén. *Hadtörténelmi Közlemények* 116 (2003/3–4): 681.

141 G. Etényi Nóra (b): A nürnbergi nyilvánosság és a Nádasdy Mausoleum. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Ed. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Budapest 2002b: 136

142 Csapodi Zoltán: A Thököly-felkelés visszhangja a Német-római Birodalom területén. *Aetas* 10 (1995): 144.

143 Köpeczi Béla: Thököly a korabeli külföldi politikai irodalomban. In: *Thököly emlékünepség. A fejedelem halálának 270. évfordulója alkalmából*. Ed. Molnár Mátyás. Vaja 1975: 36.

144 Jászay 1996: 250–251.

145 G. Etényi 2009a: 269.

146 Jászay 1996: 251.

eset tanulságul, aki politikailag és vallásilag sem lojális.¹⁴⁷ Több országban is képregényszerűen, az eseményeket lépésről lépésre ábrázolva számolnak be erről a látványos politikai és katonai fordulópontról.¹⁴⁸

Gatien de Courtilz de Sandras 1683-ban két pamfletet ír, melyekben két oldalról ítéli meg Thököly magatartását. Egyrészt elítéli a francia politikát és ennek részeként a kuruc mozgalmat is mint szövetségest, másrészt azonban szerinte a magyarországi zavarokért a császáriak és jezsuiták egyaránt felelősek és tisztán lát abban a kérdésben is, hogy itt nem csupán vallási felkelésről van szó, hanem az ország törvényeinek megőrzése is a mozgalom célja. „Töckeli gróf” hatalmas lelki teherrel néz szembe, amikor dönteni kényszerül. Magatartása tehát részben elítélendő, részben pedig megmagyarázható.¹⁴⁹

1684-ben a *Curieuser Staats-Mercurius* című pamflet Thököly lelkiismereti kényszeréről, a végszükségről beszél és arról, hogy minden Magyarországon tapasztalható zavarnak a jezsuiták az okozói. Természetesen a pamflet nem menti fel Thökölyt tetteinek következményei alól, de elismeri, hogy Bécs ostroma idején igyekezett magát távol tartani az eseményektől. A pamflet szerzőjének kilétét azonban nem ismerjük, mindenesetre ez a megértő hangnem szokatlanul minősül a törökök kahlenbergi vereségét követően.¹⁵⁰ Az császárpárti propagandában megértő véleményeket – e két imént idézett kivételt leszámítva – leginkább csak 1683 előttről ismerünk.

I. Lipót egyik életrajzírója, Gottlieb Eucharius Rinck alapvetően elítélő véleményéből fontos kiemelni azt a mozzanatot, hogy szerinte Thököly nem a császárnak, hanem a császáriaknak akar ártani, tehát valójában a rossz hivatalnokok ellen lázad fel.¹⁵¹ Itt tehát a kérdés az abszolutizmus bevezetésének konfliktusaként értelmeződik. Azonban „*ha kétségkívül jogos felvetni*

147 Köpeczi 1976: 244. Ugyanakkor Jean de Vanel *Histoire des troubles de Hongrie* (A magyarországi zavarok története) című történeti-földrajzi művében azt írja a váradi pasa magatartására reagálva „*Tekely szerencsétlensége szép például szolgál azoknak, akik fegyvert fognak törvényes uralkodójuk ellen és akik azért, hogy lázadásuk támogatására egy olyan nemzet segítségét kéri, amely nem hívén az igazi vallás misztériumaiban, nem hihet az emberekben sem.*” A francia publicisztikában azonban nem ez a vélemény vált uralkodóvá. Köpeczi 1985: 67.

148 G. Etényi 2009a: 266.

149 Köpeczi 1975: 38.

150 Köpeczi 1976: 146–148.

151 Csáky Móric: Thököly Imre képe az osztrák történetírásban. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Ed. Benczédi László. Budapest 1983: 267.

azt a kérdést, hogy »[...] milyen szabadság lett volna a töröktől kapott?«, akkor éppúgy indokolt kételkedni I. Lipót abszolutisztikus szándékú törekvéseinek üdvözítő voltában. Még akkor is, ha vitathatatlanul az volt a korszerű.”¹⁵²

Leibniz szintén beleszólt a vitába. Ő túl nagy személyes ambíciót feltételez a kuruc fejedelem részéről, sőt szerinte még a nagyvezírt is ő vette rá a háborúra.¹⁵³ 1683 augusztusában a *Quelques réflexions sur la présente guerre de Hongrie* című írásában írja: „a magyarországi rebelliók inkább néhány főúr ambíciójából származnak s a magyaroknak a németek elleni gyűlölségéből, mint a vallásból, amelyet egy Teckeli – aki a lelkét is eladná egy fejedelemségért – felhasznált, hogy a tudatlan népet ezzel ösztönözze és hogy bűnös szándékaikat ilyen módon kendőzze.”¹⁵⁴ A filozófus is azok táborába tartozik, akik szerint a francia király ármányos diplomáciája ösztönözte mind a magyarországi rebelliót, mind pedig a törökök bécsi felvonulását.¹⁵⁵ Összességében Leibniz mindazok ellen hangot emel, akik az ellenséggel – törökök, franciák, magyarok – szövetkezik, még ha azok ugyanolyan protestánsok is, mint ő.

Protestánsok és angolok Thökölyről

Az erős Habsburg-párti propaganda befolyása ellenére német nyelvterületen pozitív Thököly-képnek is tanúi lehetünk. Ennek bizonyítéka az a metszet, ahol a koronával jutalmazott Thököly Luther Márton és egy ördög képében ábrázolt jezsuita körében mint a protestáns hit védelmezője jelenik meg.¹⁵⁶ „Evangelikus német területeken 1682-ig a német nyelvű nyomtatványok alapvetően pozitív képet tükröztek Thököly fellépéséről a vallásszabadság képviselője s az evangélikus városok érdekeinek védelmezése miatt. A török szövetség vállalását követően azonban kedvezőtlenül változott e kép”,¹⁵⁷ s

152 Kalmár 2010: 67.

153 Köpeczi 1975: 39.

154 Idézi: Köpeczi 2004: 42.

155 Jellemző volt a korabeli gondolkodásra, hogy egy esemény okát nem annak belső okaiban keresték, hanem valamilyen külső, de az események szemlélőjéhez közelebb levő okát helyezték előtérbe. Így például a paranoia néha olyan magas fokra szökött, hogy a vasvári béke időszakától egészen Bécs török ostromáig a császári udvar ideologizálói gyakran úgy vélték, hogy a törökök különféle Habsburg-ellenes akciói mind francia intrika eredménye. Leitsch 1988: 67.

156 G. Etényi 2009a: 259.

157 G. Etényi Nóra: Thököly Imre és az európai politika szerencsekereke. In: *Tiszteletkör.*

e változás abban áll, hogy az uralkodóval szembeni ellenállás jogát a protestáns államelméleti felfogás sem ismeri el, főleg ha az ellenálló saját pozícióját még ráadásul egy másik vallású támogatóval kívánja erősíteni.¹⁵⁸ Azonban a német, angol és holland pamfletírók azonban a magyar felkelés török elköteleződése után már a magyar protestánsok mellett sem állnak ki teljes mellszélességgel, s szolidaritásuk 1683 után még inkább csökken, mígnem Buda 1686-os visszavívásával, vagyis a császári győzelmek véglegessé válásával teljesen elvész.¹⁵⁹

A holland újságok és a protestáns német sajtó leginkább a megegyezést favorizálják (még 1684-ben is), s mikor ennek lehetősége szertefoszlik, szembefordulnak Thökölyvel. Így egy leydeni újság (*Nouvelles*) 1683-ban ugyan elítéli Thököly törökösségét, azonban személyes kvalitását nem vitatja: „*olyan fejedelem, aki még nincs 35 éves, de nagy génusz, személyében bátor, és tele van jó szándékkal saját pártja iránt.*”¹⁶⁰ Ez a hangnem végig jellemző lesz a holland folyóiratokra, s nemcsak Thököly, hanem Zrínyi Ilona személyisége kapcsán is elismerőleg szólnak.

A 17. század végén angol részről is élénk érdeklődés követi a Közép-Európa keleti szélén zajló eseményeket. Egyes angol röpiratok úgy próbálják meg olvasóközönségük figyelmét megragadni, hogy párhuzamot vonnak a Thököly-felkelés és a whigek politikája között: a toryk (a királpártiak) ugyanis „*thökölistáknak*” nevezték politikai ellenfelüket, akiket a király elleni összeesküvéssel vádoltak.¹⁶¹ Egy másik pamflet szerint a whigek Thö-

Történeti Tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Ed. Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Budapest 2012: 598. Így 1682–83-ban Thököly életrajza számos változatban, többnyire arcképpel, lovas portréval és térképpel együtt volt jelen a Német-Római Birodalom nyilvánossága előtt. Ezek bemutatják Thököly családját, sikereit, a protestánsok érdekeinek védelmét, nem kap viszont szerepet bennük a törökökkel való kapcsolat. Ebből is látszik, hogy Thököly iránt a hivatalos propagandán és a politikán túl is megvan az érdeklődés. G. Etényi 2009a: 256.

158 E tekintetben a protestáns pamfletirodalomban sokszor XIV. Lajos szemére vetik, hogy a nantesi ediktum felfüggesztésével (1685. október 18.) saját országában üldözi a protestánsokat, míg Magyarországon segíti őket.

159 Köpeczi 1976: 200.

160 Köpeczi 1976: 52.

161 Az egyik pamflet a következő párhuzammal szolgál: „*Ők protestánsok, mi is azok vagyunk; az egyház és a kormányzat reformját akarják, mi is; kedvelik a felkelést és a lázadást,*

költőtől megtanulhatják a keresztény és a muzulmán vallás összeegyeztetését.¹⁶² Az 1689-es *Observations upon the Warre of Hungary* című politikai irat nem közönséges embernek titulálja Thökölyt, aki elszánt és kitartó, ám nem menthető, mivel lepaktált a hitetlenekkel. Azt viszont – mintegy a téma hazai viszonyokra való aktualizálásaként – elismeri, hogy a vallási aggályokat az Indiai-óceánon muszlimokkal kereskedő portugálok és angolok sem tekintették mérvadónak.¹⁶³ A királypárti toryk *The History of the State of the present Ware in Hungary* című kiadványukban viszont Thökölyt hasonlósá teszik Cromwellhez, aki a mozgalom vallási célját a saját maga érdekében kívánta felhasználni, hogy Magyarország és Erdély királya lehessen.¹⁶⁴ Thököly 1683 őszén egy ismeretlen angol költő versében „igazi protestánsként” jelenik meg, aki a pokol ördögével is szövetséget köt, hogy „törvényes uralkodója és istene ellen fellázzadjon.”¹⁶⁵ Az 1688-as „dicsőséges forradalom” után azonban a whigek Thökölyvel szemben megértést tanúsító álláspontja hátterbe szorul, s Anglia egyértelműen konfrontálódik Franciaországgal, ami a magyarországi ügyekkel kapcsolatosan a Habsburg-párti vélemények elfogadását is jelenti.¹⁶⁶

A francia propaganda és Thököly megítélése

Thököly már a kuruc mozgalom kezdeti fázisában francia szövetségesként jön számításba, ám a szövetség elerőtlenedését Thököly török orientációja váltja fel. A francia sajtó és politika szimpátiája ezzel együtt megmarad, ám nyílt Habsburg-ellenességüknek gátat szab a keresztény szolidaritás gondolata, mely az 1683–84-es időszakban a nem túl erélyes törökellenes hangvételben valamennyire lecsapódik.

Nagyjából Buda visszafoglalásához köthető az a választóvonal, amikortól kezdve már csak a francia propaganda áll ki a magyarországi fel-

a zűrzavart és a felfordulást, mi is; pártjukat karddal is védelmezik az egyház és a monarchia ellen, mi is. Köpeczi 1975: 41.

162 *A fair understanding betwixt the True Protestants and the Turks.* Köpeczi 1976: 137.

163 Köpeczi 1976: 173.

164 Köpeczi 1976: 233–234.

165 idézi Varga J. 2010: 71.

166 Köpeczi 1976: 279.

kelők ügye mellett. Moret de La Fayolle és Eustache Le Noble lesznek ennek az irányvonalnak a képviselői. Az előbbi írja: „*Mi mást tehetne a király és az összes keresztény fejedelem, mint hogy támogassa a magyarokat zsarnokaik ellen, akik rájuk támadtak azzal az átlátszó ürüggyel, hogy megvédik őket a törököktől, de akik olyan kegyetlenséggel zsarnokoskodtak fölöttük, hogy több szabadságot találtak a törököknél, mint a név szerinti keresztények között.*”¹⁶⁷ A francia propaganda szerint tehát az állam épségének érdekében akár a hitetlenekkel való szövetségekötés is megengedett. Le Noble 1690 szeptemberi beszélgetésjátékában a szerző Lotharingiai Károly szájába a következő szavakat adja: „*bár Tekely mindig formálisan szemben állt kedves uram, a császár érdekeivel, bevallom, hogy ő századunk egyik legnagyobb embere, s aki összehasonlítaná őt az Ön Vilmosával [Orániai Vilmos], az megállapíthatná, hogy az egyik a szerencse által támogatott róka, s a másik legyőzhetetlen oroszlán, akit ugyanennek a szerencsének a rosszindulata sem tudott leverni.*”¹⁶⁸

Jean Leclerc is a fejedelem védelmére kel 1693-ban kiadott *Vie d’Emeric comte de Tekeli* című életrajzában, mely korszakban elismert forrás lesz a kérdést illetően.¹⁶⁹ Bár a bujdosómozgalom harcmódorát elítéli, nem fogadja el azt a híresztelést, hogy Thököly hozta volna Bécs alá a törököket. Amúgy is Thököly igyekezett tartózkodni a törökök túlzott befolyásától, ami Leclerc szerint abban is kifejeződött, hogy nem volt hajlandó elismerni magát Magyarország királyának. Sobieki közvetítési kísérletéről is sokat tudunk meg az életrajzból, s ennek sikertelensége kapcsán a bécsi udvar politikáját hibáztatja.¹⁷⁰ Végso soron az életrajz kiemeli, hogy Thökölynek az oszmán birodalom egy meglehetősen vészterhes korszakában sikerült életben maradnia, és megőriznie a Porta bizalmát.

167 Köpeczi 1976: 332.

168 Köpeczi 1987: 87. Az egy évvel későbbi *L’Avortement* (Abortusz) című dialógusjáték az értelmezésben már odáig megy, hogy Orániai Vilmos ugyanolyan ambiciózus, mint Thököly, de céljai eléréséhez csalással és árulással viszonyul. Viszont a fejedelem „szelleme szolid és élénk, kifogyhatatlan gondolatokban, tántoríthatatlan a veszélyben, olyan bátor, hogy már-már vakmerő, állhatatosan tör a cél felé, amelyet kitűzött”. Köpeczi 1985: 95.

169 Jellemző azonban, hogy Thököly és Teleki nevét rendszerint felcseréli a bujdosó mozgalom ügyeinek ismertetésekor. Köpeczi 1985: 70.

170 Köpeczi 1985: 70–71.

Érdekes jelenség az irodalom történetében, hogy Thökölyből a franciák legkedveltebb magyar hőse lett.¹⁷¹ Kuncz Aladár arra világít rá, hogy Thököly mozgalmas és drámai eseményekkel teli élete kiváló alapot nyújtott az irodalmi „képzeltéseknek”. Elsősorban azonban az alkalmi irodalomban kapott helyet, tehát nem a legmagasabb szintet képviselő művek foglalkoztak vele.¹⁷² A róla szóló regényekben tetteinek indítékát a Zrínyi Ilona iránt érzett szerelme jelenti, illetőleg a bosszúállás a császáriakon a szerelmese családjáért.¹⁷³ A fejedelem személye iránt még halála után száz évvel is érdeklődtek. Pixérécourt 1804-es melodráája szép sikereket ért el a francia közönség előtt. Ábrázolásában Thököly nemeslelkű, népét szerető hős, aki lelkesedik a szabadságért, s végül győzelmet ér el.¹⁷⁴ Az egzotikum és kaland kettősének megragadásával az ehhez hasonló művek nem a politikusra, hanem a személyében értékes emberre koncentrálnak. Ezekben az ország ügye és az egyéni (szerelmi) motiváció között hangsúlyeltolódást figyelhetünk meg az utóbbi irányába (a szélesebb célközönség kielégítésének céljával), s csupán egy gyenge lábakon álló történeti mag marad meg, mely e művek alapkeretétül szolgál.

Összegzés

Összességében elmondhatjuk, hogy a kevés megértő és pozitív vélemény mellett „*a minden ellentétet elmosó keresztyén szolidaritás ideológiája és a rebellio hidrájáról szóló mítosz rossz szolgálatot tett a magyar ügynek: megakadályozta, hogy Európa nagy része a valóságnak megfelelően tájékozódjék a felkelés okairól és céljairól.*”¹⁷⁵

Az ellenoldalnak sikerült olyan hatékony propagandát kifejtenie, hogy egész Magyarországra vonatkozóan sikerült lerombolnia a „kereszténység védőbástyája” mítoszt és felcserélni azt – legalább Thököly esetében – a „ke-

171 Kuncz Aladár: *Thököly a francia irodalomban*. Budapest 1914: 5.

172 Köpeczi 1976: 324.

173 Kuncz 1914: 7. A korabeli francia publicisztika is kiemeli kettejük mindent elsöprő kapcsolatát: „*Soha asszony nagyobb gyöngédséggel és szenvedéllyel nem szeretette férjét, mint ahogy a hercegnő szereti őt.*” Köpeczi 1985: 96.

174 Kuncz 1914: 36–37.

175 Köpeczi 2004: 47.

reszténység ellensége” (*Gegner der Christenheit*) kifejezéssel. A nemzetközi nyilvánosság nagyfokú érdeklődését tehát a Thököly-felkelés felkelőinek és támogatóiknak nem sikerült hatékony politikai tőkévé alakítaniuk.

A propagandán túlmenően azonban úgy vélem, egy hibáktól nem mentes reálpolitikus és tehetséges hadvezér képe rajzolódik ki előttünk Thököly Imre pályafutásának elemzése kapcsán. Személyében az egyéni és közösségi érdek egyesült, azok érvényesítéséért hosszas harcot folytatott egy olyan dinamikus korban, amikor a hozzá hasonló kis hatalmú szereplőknek a keresztény Európa délkeleti frontjának alakításában csak mellékszerep jutott. Tragédiája abban rejlik, hogy éppen azelőtt köteleződött el a törökök oldalán, mielőtt birodalmukat sorozatos kudarcok érték volna. Döntése így a korabeli helyzetre való tekintettel igazolható, viszont utólagos szemszögből kétségeket vet fel.

Irodalomjegyzék

Források

Magyar történeti szöveggyűjtemény II/2. 1526–1790. Ed. Sinkovics István. Budapest 1968.

A kuruc kor költészete I-II. Ed. Varga Imre. Budapest 1990.

Daniel Speer: *Magyar Simplicissimus*. Miskolc 1998.

Szakirodalom

Abrahamowicz, Zygmunt: Sobieski és Thököly. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Ed. Benczédi László. Budapest 1983.

Angyal Dávid: *Késmárki Thököly Imre. 1657–1705*. Pest. I–II. k. 1888–1889.

Ifj. Barta János: Áldozatok vagy károsultak? (Alsó-Ausztria társadalma és az 1683-i hadjárat). In: *Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország*. Ed. Benda Kálmán – R. Várkonyi Ágnes. Budapest 1988.

Ifj. Barta János: Európa a Thököly-felkelés időszakában. In: *Az „üstökös kegyeltje”. Késmárki Thököly Imre (1657–1705)*. Ed. Gebei Sándor. Hajdúszoboszló 2010.

- Benczédi László: Thököly Imre és fejedelemsége. In: *Thököly emlékünnepe- ség. A fejedelem halálának 270. évfordulója alkalmából*. Ed. Molnár Má- tyás. Vaja 1975.
- Benczédi László: *Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685)*. Budapest 1980.
- Benczédi László: A Thököly-felkelés társadalmi és politikai alapjai. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Ed. Benczédi László. Budapest 1983.
- Benczédi László: Thököly Imre a francia és török szövetség között (1677–1680). In: *Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország*. Ed. Benda Kál- mán – R. Várkonyi Ágnes. Budapest 1988.
- Bitskey István: Szabadsághős vagy „törökös cimbora”? (Thököly Imre a kora újkori magyar költészetben). In: *Thököly Imre gróf és felkelése (Gróf Imri- ch Thököly a jeho povstanie)*. Ed. Kónya Péter. Prešov 2009.
- Bóka Éva: Sobieski és Thököly kapcsolatai Bécs ostroma után (1683. szept- ember–december). In: *Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország*. Ed. Benda Kálmán – R. Várkonyi Ágnes. Budapest 1988.
- Csáky Móric: Thököly Imre képe az osztrák történetírásban. In: *A Thö- köly-felkelés és kora*. Ed. Benczédi László. Budapest 1983.
- Csapodi Zoltán: A Thököly-felkelés visszhangja a Német-római Birodalom területén. *Aetas* 10 (1995): 140–168.
- Czigány István: A katonarétegek szerepe a bujdosó-kuruc felkelésekben (1672–1683). In: *Thököly Imre gróf és felkelése (Gróf Imrich Thököly a jeho povstanie)*. Ed. Kónya Péter. Prešov 2009.
- G. Etényi Nóra (a): Államelmélet, politika és pamfletek a 17. századi Eu- ró-pában. *Aetas* 17 (2002/1): 15–35.
- G. Etényi Nóra (b): A nürnbergi nyilvánosság és a Nádasdy Mausoleum. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Ed. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Budapest 2002.
- G. Etényi Nóra: Közzétett sikerek, eltitkolt kudarcok, politikai propaganda a XVII. század végén. *Hadtörténelmi Közlemények* (2003/3–4): 670–695.
- G. Etényi Nóra: Thököly Imre nemzetközi híre. *Credo* 11 (2005/3–4): 211–227.

- G. Etényi Nóra (a): *Pamflet és politika – A nagyhatalmi egyensúly és Magyarország a 17. századi német propagandában*. Budapest 2009.
- G. Etényi Nóra: Thököly Imre és az európai politika szerencsekereke. In: *Tiszteletkőr. Történeti Tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. Ed. Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Budapest 2012.
- Gebei Sándor: A Thököly-felkelés helye Sobieski János lengyel király külpolitikájában (1670–1680-as évek). In: *Az „üstökös kegyeltje”. Késmárki Thököly Imre (1657–1705)*. Ed. Gebei Sándor. Hajdúszoboszló 2010.
- Hopp Lajos: Thököly lengyel ügyeiről. In: *Thököly emlékünnepe. A fejedelem halálának 270. évfordulója alkalmából*. Ed. Molnár Mátyás. Vaja 1975.
- Iványi Emma: Közvetítési kísérletek a bécsi udvar és Thököly között. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Ed. Benczédi László. Budapest 1983.
- Jászay Magda: *A kereszténység védőbástya olasz szemmel – Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról*. Budapest 1996.
- J. Újváry Zsuzsanna: A Thököly-család. In: *Az „üstökös kegyeltje”. Késmárki Thököly Imre (1657–1705)*. Ed. Gebei Sándor. Hajdúszoboszló 2010.
- Kalmár János: Thököly önálló diplomáciájának kezdetei, 1678–1679 (Adalékok a felkelés török orientációjának indítékaihoz). In: *A Thököly-felkelés és kora*. Ed. Benczédi László. Budapest 1983.
- Kalmár János: A Thököly-kép napjaink történetírásában. A „törökösség” kérdése. In: *Az „üstökös kegyeltje”. Késmárki Thököly Imre (1657–1705)*. Ed. Gebei Sándor. Hajdúszoboszló 2010.
- Kónya Péter: A felső-magyarországi szabad királyi városok a Thököly-felkelésben. In: *Thököly Imre gróf és felkelése (Gróf Imrich Thököly a jeho povstanie)*. Ed. Kónya Péter. Prešov 2009.
- Kónya Péter: A Thököly-felkelés erődjé: Eperjes. Eperjes sz. kir. város katonai szerepe a Thököly-felkelésben. In: *Az „üstökös kegyeltje”. Késmárki Thököly Imre (1657–1705)*. Ed. Gebei Sándor. Hajdúszoboszló 2010.
- Kopčan, Vojtech: A török Porta Thököly-politikája. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Ed. Benczédi László. Budapest 1983.
- Köpeczi Béla: Thököly a korabeli külföldi politikai irodalomban. In: *Thököly emlékünnepe. A fejedelem halálának 270. évfordulója alkalmából*. Ed. Molnár Mátyás. Vaja 1975.

- Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége”. *A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*. Budapest 1976.
- Köpeczi Béla: A Thököly-felkelés és a külföldi szövetség. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Ed. Benczédi László. Budapest 1983.
- Köpeczi Béla: *Magyarok és franciák – XIV. Lajostól a francia forradalomig*. h. n. 1985.
- Köpeczi Béla: *Tanulmányok a kuruc szabadságharcok történetéből*. Budapest 2004.
- Kuncz Aladár: *Thököly a francia irodalomban*. Budapest 1914.
- Leitsch, Walter: Miért akarta Kara Musztafa meghódítani Bécset? In: *Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország*. Ed. Benda Kálmán – R. Várkonyi Ágnes. Budapest 1988.
- Maksay Ferenc: Thököly szepesi kamarája. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Ed. Benczédi László. Budapest 1983.
- Mészáros Kálmán: Zrínyi Ilona. In: *Az „üstökös kegyeltje”. Késmárki Thököly Imre (1657–1705)*. Ed. Gebei Sándor. Hajdúszoboszló 2010.
- Mezey Barna: Különleges államalakulat a magyar alkotmánytörténetben: a felvidéki fejedelemség. In: *Thököly Imre gróf és felkelése (Gróf Imrich Thököly a jeho povstanie)*. Ed. Kónya Péter. Prešov 2009.
- Michaud, Claude: XIV. Lajos keleti politikája. Nointel márki követsége a török Portán. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Ed. Benczédi László. Budapest 1983.
- Mrva, Ivan: A Thököly-felkelés a mai Nyugat-Szlovákia megyéiben. In: *Thököly Imre gróf és felkelése (Gróf Imrich Thököly a jeho povstanie)*. Ed. Kónya Péter. Prešov 2009.
- Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. I–XII. k.* Pest 1857–1865.
- A török orientáció a XVII. századi magyar politikában (Tudományos emlékülés, 1983. március 25–26.)*. Ed. Németh Péter. Vaja 1985.
- Németh S. Katalin: Angol jóslat Thököly királyságáról. *Irodalomtörténeti Közlemények* (1991): 182–184.
- Németh S. Katalin: Fiktív német beszélgetések Magyarországról (Johann Georg Schielen írásai, 1683). *Irodalomtörténeti Közlemények* (1994): 1–18.

- Németh S. Katalin: Ismeretlen német kalendárium Thökölyről (1693). *Magyar Könyvszemle* 113 (1997/4):
- Nyakas Miklós: Thököly és a hajdúvárosok. In: *Az „üstökös kegyeltje”. Késmárki Thököly Imre (1657–1705)*. Ed. Gebei Sándor. Hajdúszoboszló 2010.
- Orel Géza: *Thököly diplomatiája 1681 juniustól 1686-ig*. Budapest 1906.
- Papp Sándor: Szabadság vagy járom? A török segítség kérdése a 18. század végi magyar rendi mozgalmak idején. *Hadtörténelmi Közlemények* (2003/3–4): 633–669.
- Papp Sándor: Thököly Imre és a törökök. A kuruc állam helye az oszmán birodalomban. In: *Thököly Imre gróf és felkelése (Gróf Imrich Thököly a jeho povstanie)*. Ed. Kónya Péter. Prešov 2009.
- Papp Sándor: Thököly Imre erdélyi fejedelemsége és a Porta. In: *Az „üstökös kegyeltje”. Késmárki Thököly Imre (1657–1705)*. Ed. Gebei Sándor. Hajdúszoboszló 2010.
- Rázsó Gyula: Az oszmán hadsereg Bécs alatt. In: *Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország*. Ed. Benda Kálmán és R. Várkonyi Ágnes. Budapest 1988.
- Seres István: *Thököly Imre és Törökország*. Budapest 2006.
- Szakály Ferenc: Az 1670-es évek Habsburg-ellenes mozgalmai és a hódolt-sági magyar feudális hatalom. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Ed. Benczédi László. Budapest 1983.
- Varga Imre: Thököly a magyar irodalomban. In: *Thököly emlékünnepe. A fejedelem halálának 270. évfordulója alkalmából*. Ed. Molnár Mátyás. Vaja 1975.
- Varga János: A Thököly-kor parasztsága. In: *A Thököly-felkelés és kora*. Ed. Benczédi László. Budapest 1983.
- Varga J. János: Az „Orta Madzsar” szerepe Perényi Pétertől Thököly Imréig. A nyugati irányú török hódítás metodikájához. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Ed. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Budapest 2002.
- Varga J. János (a): *Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben*. Budapest 2007.
- Varga J. János (b): A török orientáció változatai Magyarországon. Wesselényi–Apafi–Thököly 1663–1683. In: *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*. Ed. Erdélyi Gabriella – Tusor Péter. Budapest 2007.

- Varga J. János: Thököly Imre (1657–1705). Egy sokat vitatott életút vázlata. In: *Az „üstökös kegyeltje”. Késmárki Thököly Imre (1657–1705)*. Ed. Gebei Sándor. Hajdúszoboszló 2010.
- R. Várkonyi Ágnes: Zrínyi Ilona és a korabeli magyar politika. In: *Thököly emlékünnepe. A fejedelem halálának 270. évfordulója alkalmából*. Ed. Molnár Mátyás. Vaja 1975.
- R. Várkonyi Ágnes: Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1711). In: *Erdély története három kötetben. II.* Ed. Köpeczi Béla. Budapest 1988.
- R. Várkonyi Ágnes: Thököly politikája és Magyarország esélyei a hatalmi átrendeződés idején. *Hadtörténelmi Közlemények* 118 (2005/3): 363–399.
- R. Várkonyi Ágnes: Zrínyi Ilona „Európa legbátrabb asszonya”. Budapest 2008.
- R. Várkonyi Ágnes: Az életpálya válaszútjai. In: *Thököly Imre gróf és felkelése (Gróf Imrich Thököly a jeho povstanie)*. Ed. Kónya Péter. Prešov 2009.
- Zachar József: A Thököly-szabadságharc hadtörténeti és hadművészeti szempontból. *Hadtörténelmi Közlemények* 118 (2005/3): 400–411.
- Zachar József: Thököly Imre francia kapcsolatai. In: *Az „üstökös kegyeltje”. Késmárki Thököly Imre (1657–1705)*. Ed. Gebei Sándor. Hajdúszoboszló 2010

Fazekas Boglárka

AZ INTERNETES RAJONGÓI KÖZÖSSÉGEK NYELVHASZNÁLATA. A RAJONGÓI SZÓKÉSZLET

Bevezetés

Az 1990-es évek előtt a rajongók fanklubokba tömörültek, rajongói magazinokat, más néven fanzinokat szerkesztettek, amelyeket postai úton vagy a rajongói találkozókön terjesztettek. Az internet azonban jelentős változásokat hozott a rajongói közösségekbe: hírleveleiket e-mailben kezdték terjeszteni, a fanzinokat felváltották a rajongói oldalak, fórumok, a rajongók szélesebb körben terjeszthették alkotásaikat, valamint a világhálónak köszönhetően olyanok is beléphettek a közösségbe, akik ezt korábban a földrajzi távolságok miatt nem tehették meg.¹ Ma már számtalan nemzetközi közösség létezik, amelyhez a világ minden tájáról csatlakozhatnak rajongók.

Hasonló közösségek tagjaként felfigyeltem arra, hogy létezik egy, a rajongói szubkultúrára jellemző szókészlet, amelyet egy *Star Trek*-rajongó ugyanúgy megért és használhat, mint az, aki inkább a kosztümös drámákat részesíti előnyben. Mivel ezek nemzetközi közösségek, a tagok általában angolul kommunikálnak egymással, így az angol lett a rajongói szleng bázisnyelve.²

1 Wiatrowski, Myc: *The Dynamics of Fandom: Exploring Fan Communities in Online Spaces*. Kézirat. 2012. http://www.academia.edu/491940/The_Dynamics_of_Fandom_Exploring_Fan_Communities_in_Online_Spaces [2015. 01. 04.]

2 Ezért a dolgozatban bemutatott példák nagy része angol nyelvű, azonban ezeknek a fordítását nem adom meg, mert az itt szereplő kifejezések közül nem mindegyiknek létezik

Jelen dolgozatomban ennek a szókészletnek néhány elemét fogom bemutatni egy szószemantikai vizsgálaton keresztül, funkcionális pragmatikai keretbe ágyazva. Ehhez a szókészletnek olyan elemeit választottam ki, amelyek meghatározók a média-rajongói közösségek³ és az ő tevékenységeik szempontjából, ám függetlenek a rajongás tárgyától, tehát bármely hasonló közösségben megérthetik és használhatják ezeket, ellentétben azokkal a kifejezésekkel, amelyeket például csak a *Harry Potter*-rajongók értenek meg. A kutatásom célja, hogy nyelvészeti aspektusból közelítsem meg a rajongói közösségeket, ugyanis erre a szakirodalomban eddig még nem igazán volt példa, emellett pedig szeretnék egy kis betekintést adni a rajongók világába.

Elméleti háttér

Mindenekelőtt szükséges tisztázni, mit értünk szleng alatt. A szlengnek számos meghatározása létezik: vannak, akik szerint tolvajnyelv, mások barátok közötti, fesztelen, bizalmas nyelvhasználatként definiálják, megint mások a diáknyelvvvel azonosítják vagy kreatív beszélők rövid életű, változékony produktumainak tartják, esetleg zárt csoportok nyelvének, illetve olyan nyelvnek, amelyet a beszélők az adott csoportba való tartozásuk kifejezésére használnak.⁴ Kis Tamás szerint a szleng tekinthető szó- és kifejezőkészletnek, illetve sajátos nyelvhasználati-stilisztikai formának.⁵ Jelen dolgozatban én szó- és kifejezőkészlet értelemben fogom használni.

Kis a szlengeket nyelvi részrendszereknek tekinti, amelyeknek ezal-

magyar megfelelője, a szó szerinti fordítás pedig – szlengről lévén szó –, nem mindig adná vissza az eredeti jelentést.

3 Média-rajongói közösségek: A különböző, szorosabb értelemben vett szövegek – tudományos – fantasztikus és fantasy-irodalom, képregények, filmek, televíziós sorozatok, stb. – fogyasztása, értelmezése köré szerveződő csoportok. Lásd: Kacsuk Zoltán: Superman, Kirk kapitány és Songoku. Rajongói értelmező közösségek. In: *Laikus olvasók? A nem-professzionális olvasás lehetőségei*. Ed. Lóránd Zsófia et al., 221-227. Budapest 2005. A továbbiakban az ilyen típusú közösségeket nevezem rajongói közösségeknek.

4 vö. Kövecses Zoltán: Az amerikai szleng. In: *A szlengkutatás útjai és lehetőségei*. Ed. Kis Tamás. Debrecen 1997: 5.

5 Kis Tamás: Szempontok és adalékok a magyar szleng kutatásához. In: *A szlengkutatás útjai és lehetőségei*. Ed. Kis Tamás. Debrecen 1997: 244.

tal szüksége van egy hordozóra: ez lesz a szleng bázisnyelve.⁶ Ez bármelyik nyelvváltozat lehet, ha ahhoz egy adott helyzetben valamilyen csoportnyelv kapcsolódik,⁷ jelen esetben ez a bázisnyelv az angol. A bázisnyelv meghatározó szerepet tölt be a szleng használatában, minek következtében a szlengnek nincs önálló nyelvtana, eltérései leginkább bizonyos mennyiségi mutatókkal, például egyes képzők, szóalkotási módok gyakoriságával, jellegzetes mondatfűzési formák kedvelésével jellemezhetők.⁸

A dolgozatban bemutatott vizsgálatot funkcionális kognitív pragmatikai keretbe ágyazva végeztem. A funkcionális kognitív pragmatika a nyelvi megismerés kettős megalapozottságán alapuló irányzat. A nyelvi megismerés alapjai a fiziológiai és diszkurzív megismerés. Az ember a saját testéből kiindulva megtapasztalja a körülötte lévő világot, és az így tapasztaltakat képes mások számára is hozzáférhetővé tenni.⁹ A nyelvi megismerés fiziológiai alapjainak két alapvető mentális művelete a percepció és a reprezentáció. A percepció az észlelés műveletét jelenti, amelynek során érzékszerveink segítségével észleljük a világ dolgait, tapasztalatokat szerzünk róluk. Ezeket a tapasztalatokat feldolgozzuk, és strukturált, értelmezett formában elraktározzuk az elménkben – ezt jelenti a reprezentáció, amely történhet absztrakció, sematizáció vagy kategorizáció alapján.¹⁰ A nyelvi megismerés diszkurzív megalapozottságát pedig az adja, hogy a világ fiziológiai megtapasztalása beágyazódik abba a szociokulturális praxisba, amelyet az emberek közös, társas tevékenysége alakít ki. Ennek következtében az emberek az egymással folytatott diskurzusok során képesek a világról szerzett tapasztalataikat mások számára hozzáférhetővé tenni, azokon megosztolni, és e közös cselekvések révén egyéb cselekvéseiket összehangolni.¹¹

Ezzel összefüggésben a funkcionális kognitív pragmatika a jelentést dinamikus folyamatként értelmezi; olyan interszubjektív aktusként, amely a figyelemirányítás triadikus viszonyrendszerével jellemezhető: valaki vala-

6 Kis Tamás: A magyar katonai szleng. In: *Szociolingvisztikai szöveggyűjtemény*. Ed. A. Jászó Anna, Bódi Zoltán. Budapest 2002: 108.

7 Kis 1997: 244.

8 Kis 2002: 108.

9 Tátrai Szilárd: *Bevezetés a pragmatikába*. Budapest 2011: 205.

10 Tátrai 2011: 27.

11 uo. 29., 205.

kinek valamire ráirányítja a figyelmét. Az interszubjektív figyelemirányítás során alkalmazásba vett nyelvi szimbólumok a dolgok vagy események megfigyelésének és megértésének egy adott perspektíváját is magukban foglalják. Emellett meg kell még említeni, hogy az emberek a nyelvi szimbólumok segítségével nemcsak mások számára hozzáférhető világreprezentációkat hoznak létre, hanem személyközi viszonyaikat is alakítják.¹²

Mindez a diskurzus során történik. A diskurzus olyan beszéd folyamat, melynek résztvevői egy közös figyelmi jelenet keretében nyelvi szimbólumok segítségével megosztóznak a világgal kapcsolatos tapasztalataikon, összehangolják a közös cselekvéseiket, mindeközben pedig személyközi kapcsolataikat is bonyolítják egymással. A közös figyelmi jelenet egy olyan interszubjektív emberi tevékenység, amelyben lehetővé válik a másik figyelmének ráirányítása a világ dolgaira, eseményeire, azaz a referenciális jelenetre.¹³

A referenciális jelenet az a nyelvi szimbólumok által mások számára is hozzáférhetővé tett jelenet, amelyre a közös figyelmi jelenet résztvevőinek a figyelme irányul. A közös figyelmi jelenet a diskurzusvilág része, amely pedig azt az interszubjektív viszonyrendszert jelöli, amelyben a dinamikus jelentésképzés létrejön. A diskurzusvilág a közös figyelmi jelenet mellett magában foglalja még az alkalmazásba vett nyelvi szimbólumokat, az ezek segítségével megfigyelhetővé tett referenciális jelenetet, valamint a köztük lévő viszonyokat.¹⁴

A diskurzusok megnyilatkozásokból állnak, amelyek olyan figyelemirányítási események vagy beszédesemények, amelyben a közös figyelmi jelenet megnyilatkozóként fellépő résztvevője a maga kontextusfüggő perspektívájából reprezentálódó folyamatos közlésével a másik résztvevő(k) mentális irányultságát befolyásolja.¹⁵ A megnyilatkozás lehet egyszavas, de állhat akár több százezer szóból is.

A megnyilatkozások létrejöhetnek közvetlen, illetve közvetett interakció során. Közvetlen interakció esetén a megnyilatkozó és a befogadó prototipikusan ugyanabban a fizikai térben helyezkednek el, ugyanabban az időben,

12 uo.: 205.

13 uo.: 209., 212.

14 uo.: 31.

15 uo.: 212.

ezzel szemben a közvetett interakciónál a megnyilatkozó és a befogadó nincsenek egy térben, a megnyilatkozás pedig általában csak később jut el a befogadóhoz. Közvetlen megnyilatkozás lehet például egy mindennapi társalgás részlete, közvetett pedig egy levél vagy egy regény.¹⁶ Mivel a diskurzus résztvevői ugyanakkor, ugyanabban a térben tartózkodnak, a közvetlen interakció során a befogadó szinte azonnal reagálhat a megnyilatkozásra, amely nem lehetséges közvetett interakció esetén. Azonban ez nem jelenti azt, hogy a befogadó egyáltalán nem reagálhat a másik résztvevő megnyilatkozására. A befogadó ilyen esetekben is reagálhat és létrehozhat hasonló megnyilatkozásokat, például ha valaki egy tudományos monográfiáról recenziót ír. Ám ekkor indokolt újabb figyelmi jelenet létrehozásáról beszélni, hiszen a közvetett interakcióban megjelenő megnyilatkozások szöveggént nagyobb önállósággal rendelkeznek, mint a közvetlen interakciós társalgások fordulói.¹⁷

A megnyilatkozásokat nem csupán önmagukban vizsgálhatjuk, hiszen állhatnak megnyilatkozásláncként vagy megnyilatkozáseggyüttesként is. A megnyilatkozáslánc egymást feltételező, szoros dialogikus viszonyt mutató, kezdeményezés-reagálás szerkezettel jellemezhető megnyilatkozások sorozata, amely írásbeli is lehet, például egy levelezés vagy akár egy internetes fórum egy topikja. A megnyilatkozáseggyüttest tematikus vagy más szempontból egymás mellé helyezett megnyilatkozások alkotják. Ilyen lehet például egy tudományos folyóirat egy adott száma, egy többszerzős tanulmánykötet, de akár egy napló vagy egy blog is.¹⁸

A diskurzusoknak különböző tipikus megjelenési módjai vannak, ezeket protodiskurzusoknak nevezzük. Kétféle létezik: a prototipikus társalgás és a prototipikus szöveg. Prototipikus társalgások például a mindennapi beszédhelyzetek, prototipikus szövegek pedig egyebek között a jogi, egyházi vagy irodalmi szövegek.¹⁹

A prototipikus társalgásokra jellemző a résztvevői szerepek cserélődése, a közvetlen interakció, a szóbeliség és a spontaneitás, ezáltal a kisebb mértékű pragmatikai tudatosság. Az ehhez a protodiskurzushoz kapcsolódó műfa-

16 Tátrai 2011: 56.

17 uo.: 72-73.

18 uo.: 73-74.

19 uo.: 74.

ji korlátok viszonylag rögzítetlenek. A prototipikus társalgás emellett dialogikus interakció, hiszen legalább két különböző résztvevői kiindulópontból reprezentálódó megnyilatkozásból áll.²⁰

Ezzel szemben a prototipikus szövegekre a közvetett interakció, vagyis a szemtől szembeni kommunikáció hiánya jellemző, valamint az írásbeliség, a tervezett megformálás és a nagyobb mértékű pragmatikai tudatosság. Emellett a prototipikus szövegeknél a műfaji elvárások is jobban rögzítettek. Ez a protodiskurzus tipikusan monologikus, hiszen csak az egyik résztvevő egyetlen megnyilatkozása játszik szerepet, azonban ez nem jelenti a befogadó passzivitását, hiszen ő később a saját nézőpontjából reprezentálódó megnyilatkozással nyelviileg is reagálhat a szövegre, amelyet befogadott. Ennélfogva a monologikusság valójában virtuális dialogikusság. Ám a befogadó szövegekre adott nyelvi reakciója már egy új figyelmi jelenetet nyit meg.²¹ Ez azzal magyarázható, hogy a szövegek megalkotása és befogadása viszonylagosan független a társadalmi és pszichológiai környezetüktől, hiszen a résztvevőknek nincs személyes kapcsolata. Ezért a megnyilatkozóknak oly módon kell közölhetővé tennie a mondandóját, hogy azt bárki, aki képes és hajlandó rá, bármikor és bárhol megérthesse. Vannak azonban olyan szövegek is, amelyek, bár közvetett interakció során jönnek létre, jobban kötődnek a társalgásokhoz, hiszen azokat mintegy helyettesítik. Ilyenek például a feljegyzések vagy egy levelezés.²²

Vajon ezek közül a protodiskurzusok közül melyikbe tartoznak a számítógép közvetítette diskurzusok? A számítógép közvetítette kommunikáció, vagy CMC (*Computer-mediated communication*) interaktív diskurzusai, például a chat, a fórum, a *tweet* vagy a blog általában írott nyelvi megnyilatkozásokból épülnek fel, az interakció térbeli, és részben időbeli közvetettsége jellemzi őket. Ugyanakkor ezek a diskurzusok gyakran dialogikusak, jellemző rájuk a megnyilatkozások létrehozásának spontaneitása, valamint a műfaji elvárások kisebb mértékű kodifikációja.²³ Tehát azt látjuk, hogy a számítógép közvetítette kommunikáció diskurzusaira részben a prototipi-

20 Tátrai 2011: 76.

21 uo.: 75.

22 uo.: 77-78.

23 Petykó Márton: Az írott beszélt nyelvtől a spontán nyelv felé. *Első Század* 11 (2012/3): 147.

kus szöveg (az interakció közvetettsége, írásbeliség), részben pedig a prototipikus társalgás (dialogikusság, spontaneitás, kisebb mértékű műfaji kodifikáció) tulajdonságai jellemzők. Ebből következtethetünk arra, amit már Petykó Márton is megállapított, hogy kialakulóban van egy új protodiskurzus, amely a számítógép közvetítette kommunikáció diskurzusaihoz köthető. Ennek leírására ő a spontán írott nyelv, illetve a tervezett írott nyelv terminusokat vezette be.²⁴

A spontán írott nyelv „azoknak az írott megnyilatkozásoknak a nyelvhasználati módját jelöli, amelynek a produkciója során a tervezés a kivitelezéssel párhuzamosan, rövid idő alatt, a megnyilatkozó számára pragmatikailag nem tudatos módon megy végbe. Terjedelmük rövid, vagyis a résztvevők számára tagolatlan fizikai egységként értelmezhetők, valamint esetükben kisebb a nyelvi kidolgozottság és ezzel azonos mértékben a diskurzusvilág kialakításához történő hozzájárulás mértéke.”²⁵ A spontán írott nyelv nemcsak számítógép közvetítette diskurzusokra jellemző, ugyanis ilyen típusú megnyilatkozás például egy kézzel írt jegyzet vagy egy feljegyzés is.²⁶

A tervezett írott nyelv pedig „azokra az írott megnyilatkozásokra vonatkozik, amelyek tervezése és kivitelezése egyaránt hosszabb időt vesz igénybe, a tervezésnek van a kivitelezést időben megelőző szakasza, valamint a megnyilatkozó számára pragmatikailag tudatos, a kivitelezéstől elkülöníthető mentális műveletként valósul meg.”²⁷ Az ilyen típusú megnyilatkozásokra jellemző, a nagyobb terjedelem, ezért részekre osztott – bekezdésekből álló – fizikai egységekként dolgozhatók fel. Emellett esetükben nagyobb a nyelvi kidolgozottság és a diskurzusvilág kialakításához történő hozzájárulás mértéke. Prototipikus tervezett írott nyelvi megnyilatkozás például egy tanulmány, spontán írott nyelvi pedig lehet egy chates párbeszéd egy fordulója.²⁸

A számítógép közvetítette kommunikációs diskurzusokra jellemző a spontán írott megnyilatkozások megjelenése, azonban diskurzustípusonként eltérések vannak: a chaten például minden megnyilatkozás spontán írottnak tekinthető, míg egy blogon inkább tervezett megnyilatkozásokat

24 vö. Petykó 2012: 147.

25 uo.: 157.

26 uo.: 158.

27 uo.: 157.

28 uo.: 158.

találunk. Ezért a spontán írott nyelv és a tervezett írott nyelv értelmezési tartománya nem a teljes diskurzus, hanem annak csak bizonyos megnyilatkozásai, ezáltal kifejezhető azon számítógép közvetítette diskurzustípusok nyelvhasználatának heterogenitása, amelyek spontán írott, tervezett írott, illetve esetenként spontán beszélt vagy tervezett beszélt nyelvi megnyilatkozásokat tartalmaznak.²⁹

A rajongók és tevékenységük

Az alábbiakban röviden bemutatnám a rajongókat és az ő tevékenységüket. Ehhez Kacsuk Zoltán, Roberta Pearson, illetve Myc Wiatrowski rajongói közösségekről szóló tanulmányait vettem alapul.

Kacsuk a következőképpen határozza meg a rajongó fogalmát: „A rajongó, vagy fan az, aki valamilyen fiktív társadalmi mércéhez képest túlzott mértékű energiát, érzelmet fordít valamilyen témára vagy tevékenységre.”³⁰ A rajongás tárgyat gyakran a saját személyisége részének tekintti, és társadalmi kapcsolatokat épít rá azáltal, hogy bekerül egy rajongói közösségbe.³¹

Azonban minden rajongói közösség más, attól függően például, hogy mi a rajongás tárgya, vagy hogy milyen felületen jött létre.³² Jelen dolgozat a média-rajongói közösségek nyelvhasználatával és tevékenységeivel foglalkozik. A média-rajongói közösségek a különböző, szorosabb értelemben vett szövegek, úgymint tudományos-fantasztikus és fantasy irodalom, képregények filmek, televíziós sorozatok, stb. fogyasztása, értelmezése köré szerveződő csoportok.³³ A továbbiakban ezeket a közösségeket nevezem rajongói közösségeknek. Kacsuk kiemeli a rajongók igényét befogadási élményeik, értelmezéseik megosztására. A rajongói közösségeket értelmező közösségeknek nevezi, Stanley Fish nyomán.

29 Petykó 2012: 58.

30 Kacsuk 2005: 223.

31 Pearson, Roberta: *Bachies, Bardies, Trekkies and Sherlockians*. In: *Fandom. Identities and Communities in a Mediated World*. Ed. Jonathan Gray – Cornel Sandvoss – C. Lee Harrington. New York 2007: 102.

32 Hellekson, Karen – Kristina Busse: Introduction. A Work In Progress. In: *Fan Fiction and Fan Communities in the Age of the Internet: New Essays*. Ed. Karen Hellekson – Kristina Busse Jefferson N.C. 2006: 6.

33 Kacsuk 2005: 223.

Fish nem definiálja az értelmező közösséget, helyett egy anekdotán keresztül mutatja be működését. Azt írja, hogy a megértés egy olyan folyamat, amelynek során egyszerre történik meg a kontextus (itt: beszédhelyzet) azonosítása és a jelentésadás, ugyanis „az, hogy helyzetben vagyunk, annyi, hogy már jelentésnek látjuk a szavakat.”³⁴ Ez a két tevékenység pedig nyilvános és alkotó normáktól függ, amelyek nem a nyelvbe ágyazódnak bele, hanem „olyan intézményes szerkezetekben rejlenek, amelyeken belül az ember úgy hallja meg a megnyilatkozásokat, mint amelyek már bizonyos feltételezett szándékokkal és célokkal összefüggésben szerveződtek meg.”³⁵ Ezeket az intézményes szerkezeteket alkotja, amelyek nem egyén-specifikusak(sic!), hanem közösségiek és konvencionálisak.³⁶

Ennek alapján állítja Kacsuk, hogy minden olvasási aktus egyben értelmezés is, vagyis az olvasók hozzák létre a szöveget az értelmezéssel együtt. Ez az értelmezés történhet saját, véletlenszerű ötleteik alapján valamint, annak az értelmező közösségnek a szabályai, előfeltevései mentén, amelynek maguk is tagjai.³⁷

Myc Wiatrowski a rajongói közösségeket olyan csoportoknak nevezi, akik nagy mennyiségben fogyasztanak egy (vagy több) szöveget (ebben az értelemben szövegnek tekinthető egy film vagy egy televíziós sorozat is), amely(ek) alapján aztán újabb szövegeket hoznak létre, a saját és a csoport igényeinek megfelelően.³⁸

A rajongói közösségeknek, ahogy arra Kacsuk is rámutatott, megvannak a maguk olvasási, értelmezési gyakorlatai. Ilyen például az újraolvasás és aprólékos szövegelemzés, amelynek során a legapróbb részletekből is igyekeznek új információkat kinyerni, vagy az intertextualitás, azaz más szövegek beemelése az értelmezésbe. Ezek lehetnek az adott szerző további munkái, egy szereplő egyéb kalandjai, vagy akár a műfajon belüli másik alkotás. Általános értelmezési gyakorlat még a szövegen túli információk felhasználása, például irodalmi művek esetén a keletkezés, filmeknél, sorozatoknál a gyár-

34 Fish, Stanley: Van szöveg ezen az órán? (ford. Kálmán C. György) In: *Testes könyv I.* Ed. Kiss Attila – Kovács Sándor – Odorics Ferenc. Szeged 1996: 275.

35 uo.: 269.

36 vö. uo.: 282.

37 Kacsuk 2005: 224.

38 Wiatrowski 2012.

tás körülményei, a DVD-k audiokommentárjai, a színészek életútja, interjúk, tudományos – fantasztikus művek esetén technikai, fantasy műveknél mitológiai háttér, mesék, stb. az értelmezésbe való bekapcsolása.³⁹

Fontos olvasási gyakorlat a közösségi jelentésalkotás: a különböző értelmezések megosztása, megbeszélése vagy a kánonalkotás, vagyis a legfontosabb művek kijelölése, amelyek aztán a továbbiak befogadásának mércéjét és alapját képezik. Továbbá az alkotó/befogadó kettősség kikezdése, hiszen a rajongók sokszor kiegészítik, átírják kedvenc műveiket.⁴⁰ Tulajdonképpen kölcsönveszik a befogadott művet – vagy más szóval az alapszöveget (*base text*) –, vagy annak egyes részleteit, amely alapján új kulturális termékeket hoznak létre.⁴¹ Az itt felsorolt értelmezési stratégiák közül több is megjelenik a rajongói szlengben.

Anyag és módszer

A vizsgálatához a rajongói szókészlet olyan elemeit választottam ki, amelyek meghatározóak a rajongói közösségek és tevékenységeik szempontjából, illetve amelyek nem egy-egy közösséghez kötődnek, hanem a média-rajongói kollektíván belül általánosak, vagyis bármilyen rajongó megértheti és használhatja azokat. Ezeknek leírtam a jelentését, és példákkal mutattam be, hogyan használják ezeket. A definíciókat a szakirodalomra és különböző papír alapú, illetve internetes szótárakra, valamint a Tumblr online felületen, illetve fórumokon végzett korpuszalapú vizsgálat eredményeire támaszkodva adom meg, a példákat pedig a vizsgált korpusz elemeiből állítottam össze.

A Tumblr egy mikroblog írására alkalmas weboldal, amelyen szövegeket, képeket, videókat, linkeket, idézeteket, csevegéseket és hangfelvételeket lehet megosztani. A felhasználók saját blogot vezethetnek, illetve követhetik más felhasználók blogbejegyzéseit.⁴² A weboldal 2007 februárja óta működik, David Karp alapította, jelenleg 13 nyelven⁴³ elérhető, és 240,4 millió

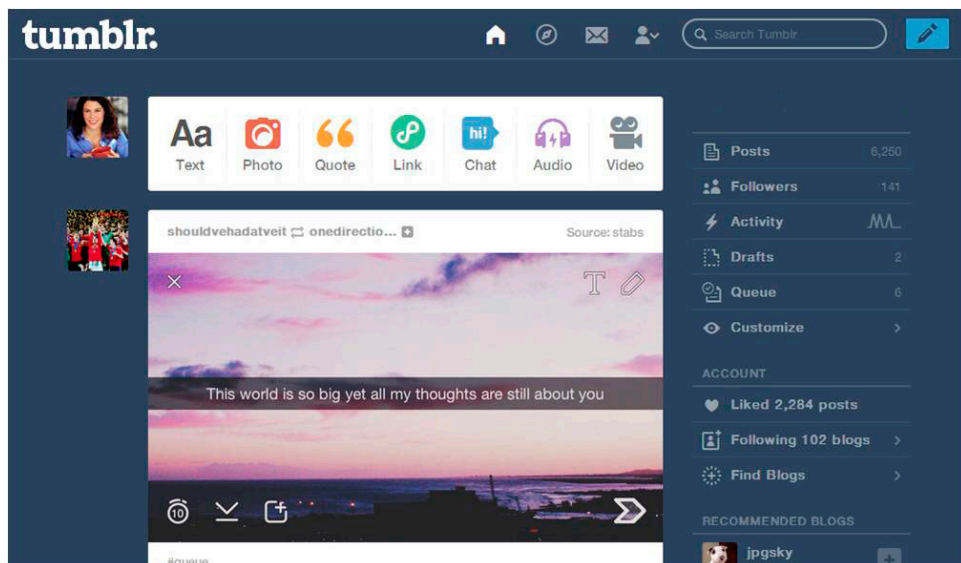
39 Kacsuk 2005: 226.

40 uo.

41 Wiatrowski 2012

42 *Netszótár*. Ed. Veszelszki Ágnes. Budapest 2012: 336-337.

43 A Tumblr elérhető angolul, németül, franciául, olaszul, kínaiul, törökül, spanyolul, hollandul, oroszul, lengyelül, portugálul (az európai és brazil nyelvváltozatban is; ezeket a Tumblr-ön két külön nyelvnek számítják), valamint koreaiul. (Tumblr 2015.)

1. ábra: A *dashboard*, azaz a Tumblr felhasználói felülete

blog található rajta.⁴⁴

A Tumblr felhasználói felületét *dashboard*nak, vagyis műszerfalnak nevezik, hiszen itt található minden fontos elem, amelyre a felhasználónak szüksége van. Központi eleme a hírfolyam: a követett blogok bejegyzései láthatók rajta, fordított kronológiai sorrendben. A felhasználók ezeket lájkolhatják vagy megoszthatják a saját blogjukon. Az így megosztott bejegyzések a *reblog*ok, amelyeket a felhasználók ugyanúgy tudnak szerkeszteni, mint a saját bejegyzéseiket, amelyeket szintén a *dashboard*on keresztül tehetnek közzé. Itt meg kell jegyezni, hogy a különböző típusú bejegyzésekhez (szöveg, kép, link, videó, csevegés, hang, idézet) külön szerkesztői felület tartozik. A *dashboard*ról érhetők el továbbá az üzenetek, a legutóbbi tevékenységek, valamint a követett és a blogot követő felhasználók listája. Emellett innen férhetek hozzá ahhoz a modulhoz, amelyben a blogjuk kinézetét szerkeszthetik, ugyanis ezek a blogok önmagukban is elérhetők az URL-címük beírásával. A Tumblr-ön szerkesztett oldalak bárki számára hozzáférhetők, azonban a bejegyzéseket lájkolni és megosztani csak a regisztrált felhasználók tudják.

⁴⁴ Tumblr 2015. <https://www.tumblr.com/about> [2015. 06. 11.]

A Tumblr-ön található blogok, hasonlóan más számítógépes kommunikáció közvetítette (azaz CMC) diskurzusokhoz, nem tartozik bele sem a prototipikus társalgás, sem pedig a prototipikus szöveg kategóriájába, hiszen bár az a felületen létrejövő diskurzus közvetett interakciójú, általában írásbeli, mint a prototipikus szövegek, kisebb mértékű műfaji kodifikáció jellemzi őket, valamint gyakran spontának és dialogikusak, ezen tulajdonságok pedig a prototipikus társalgás sajátjai. Petykó Márton tanulmányában a számítógépes kommunikáció közvetítette diskurzusokat a spontán írott nyelv és a tervezett írott nyelv terminusok segítségével írta le, amelyeknek értelmezési tartománya sosem a teljes diskurzus, hanem mindig az a megnyilatkozás, amelyet éppen vizsgálunk.⁴⁵

A blogbejegyzések többnyire monologikus, tervezett írott nyelven létrehozott megnyilatkozások, míg az ezekre érkező kommentekre pedig a dialogikusság jellemző, nyelvhasználat tekintetében pedig mind a spontán mind a tervezett írott nyelv.⁴⁶ A Tumblr-ön található blogbejegyzések azonban, a *reblog*oknak köszönhetően, gyakran dialogikusak.

Kutatásom során személyes rajongói blogokat vizsgáltam. A személyes blogok, más néven énblogok tematikailag egy személy életeseményeinek, véleményeinek, érzéseinek bemutatására épül, a rajongói blog pedig egy nem hivatalos forrás, amely például egy hírességről, könyvről, televíziós sorozatról, stb. közöl képeket, információkat, véleményeket.⁴⁷ A személyes blognak általában egy szerkesztője van, míg a rajongói blogokat gyakran több felhasználó kezeli. A személyes rajongói blog a két típus keveréke, ugyanis egy felhasználó szerkeszti, akinek bizonyos életeseményei, érzései, stb. megjelennek a blogon, ám ezek mellett központi szerepben vannak azok a személyek és dolgok, akikért és amelyekért a felhasználó rajong, és gyakran oszt meg róluk szóló információkat, képeket, videókat a blogján.

45 Petykó 2012: 158.

46 vö. Domonkosi Ágnes: Önstilizáció, stílusstratégia, átértékelődő stílusminták. Egy személyes blog főbb stilisztikai sajátosságai. In: *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Ed. Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor. Budapest 2012: 192., Petykó 2012: 168.

47 vö. Domonkosi 2012: 193.

A korpusz kezdetben 10 személyes rajongói blog⁴⁸ bemutatkozó szövegéből, valamint 200 szöveges bejegyzéséből állt, mely blogokból ötöt angol anyanyelvű, ötöt pedig nem angol anyanyelvű felhasználók szerkesztettek. A kiválasztásnál a következő szempontokat vettem figyelembe: legyen személyes rajongói blog, legyen bemutatkozó szövege, illetve a szerkesztője vagy legyen angol anyanyelvű, vagy legyen bármilyen anyanyelvű az angol és a magyar kivételével.

A kutatás során a blogok bemutatkozó szövegét, valamint első 200 szöveges bejegyzését vizsgáltam, 2014. április 18-tól számított, fordított kronológiai sorrendben. Nem tettem különbséget a saját bejegyzések és a reblogok között, ugyanis a felhasználók általában felcímkézik a bejegyzéseiket, ez pedig arra enged következtetni, hogy ismerik azok tartalmát, ezáltal a vizsgált szavakat is.

A dolgozatban szereplő példákat olyan helyesírással és formában adom meg, ahogyan a vizsgált felületeken megtalálhatók, egyedül a sortöréseken változtattam. A szögletes zárójeles megjegyzések minden esetben tőlem származnak, a félkövér kiemelések is, azokat kivéve, amelyek már az eredeti bejegyzésben is szerepeltek. Azoknál a példáknaál aláhúzást használtam a kiemeléshez.

A rajongói szleng

A rajongói szleng egy olyan szóképzlet, amely a rajongói közösségekhez és az ő tevékenységeikhez kapcsolódó szavakat, kifejezéseket foglalja magában. Az alábbiakban bemutatott példákbaól láthatjuk majd, hogy ez a szóképzlet tulajdonképpen egy szakszleng, vagyis egy foglalkozás, hobbi, érdeklődés alapján tömörülő csoportokban kialakuló szlengtípus, amely szorosán kapcsolódik az adott szakma vagy érdeklődési kör szaknyelvéhez. A szaknyelv megnevezi azokat a fogalmakat, amelyek egy adott szakma gyakorlásához szükségesek, ám nincsenek meg a bázisnyelvben.⁴⁹ A rajongásnak azonban nincsen szaknyelve, így a rajongói szleng nevezi meg a rajongói tevékenység-

48 A vizsgált blogok: <http://alfrescotree.tumblr.com>, <http://geronimo-sherlock.tumblr.com>, <http://jackiecello23.tumblr.com>, <http://kinnabaris.tumblr.com>, <http://luzan.tumblr.com>, <http://oathkeepers.tumblr.com>, <http://raynelove.tumblr.com>, <http://kingmakings.tumblr.com>, <http://yellowdelaney.tumblr.com>, <http://yungarnet.tumblr.com>

49 Kis 2002: 107-110.

geket, értelmezési gyakorlatokat, mint például a kánonalkotás vagy a különböző párosok támogatása, így tulajdonképpen a rajongói szaknyelv a szlengen belül konstruálódik meg. Elemei a szaknyelvi kifejezésekkel ellentétben gyakran jönnek létre szókeletkezéssel, emellett jellemző rájuk a játékosság, a tréfás hangulat, amely szintén a szleng tulajdonságai közé tartozik.⁵⁰

Az alábbi alfejezetekben eme rajongói szó- és kifejezőkészlet néhány elemét fogom bemutatni, a teljesség igénye nélkül. A rajongói szleng nem új keletű jelenség: az 1970-es, 80-as években a *Star Trek* című tudományos fantasztikus sorozat rajongói is rendelkeztek hasonlóval, amely olyan elemeket tartalmazott, mint például a *5th generation fan* („ötödik generációs rajongó”), amely a közösségbe újonnan bekapcsolódott rajongókat jelölte, vagy a *BNF* mozaikszó, amely a *Big Name Fan* („nagy nevű rajongó”) rövidítése. Ez a *Star Trek*-rajongó hírességeket jelölte.⁵¹

A továbbiakban eme rajongói szó- és kifejezőkészlet néhány elemét mutatom be, a teljesség igénye nélkül. Ezek a szavak, kifejezések a médiarajongói közösségekben általánosnak tekinthetők, vagyis egy *Trónok harca*-rajongó ugyanúgy tudja ezeket használni, mint egy *Sherlock* vagy egy *Harry Potter*-rajongó.

A rajongói szókészlet egyik legfontosabb kifejezése a **fandom**. Ez a főnév a rajongói kollektívát jelöli, vagyis a teljes rajongói közösséget, a rajongás tárgyától függetlenül.⁵² Karen Hellekson és Christina Busse kollektív entitásnak is nevezi a fandomot, amely közösségként hoz létre jelentéseket.⁵³

(1) *Ohana means family and family means fandom*. (kinnabaris)

Az (1) példában is a rajongói kollektíva jelenik meg, és emellett megfigyelhető még a rajongók közötti kötődés, ugyanis ezekben a közösségekben a tagok között személyes kapcsolat is kialakul, amelyeket sokszor erős érzelmi kötődés is jellemez.⁵⁴ Ez az érzelmi kötődés azonban nem csupán egy személy felé irányulhat, hanem az egész közösség felé is. Ennélfogva a *fandomot*

50 uo.: 109.

51 *Flappers 2 Rappers. American Youth Slang*. Ed. Tom Dalzell. Springfield 1996: 174.

52 vö. *Webster's New World Large Print Dictionary*. Ed: Michael E Agnes. Cleveland 2004.

53 Hellekson – Busse 2006: 6.

54 Baym, Nancy K: *The New Shape of Online Community: The Example of Swedish Independent Music Fandom*. 2007.

gyakran állítják párhuzamba vagy azonosítják a családdal, ahogy az a fenti példában is látható.

- (2) *every single **fandom** has that one character that can be paired up with basically everyone else and still be plausible* (kinnabaris)

Ezen kívül a *fandom* a rajongás tárgyát is jelölheti, amint az a (2) példában is látható, amelyben ez áll: minden *fandom*ban van egy szereplő, akit akárkivel összepárosíthatnak, hihető lesz. Itt a *character* 'szereplő' jelzi, hogy a *fandom* nem a közösségre utal, hiszen a közösségnek tagjai vannak (*members*), szereplői pedig a könyveknek, sorozatoknak, stb.

- (3) *My main **fandoms** at the moment are Supernatural, Glee, Team Starkid, Doctor Who, Sherlock, Harry Potter and Once Upon A Time - but I also post stuff about other shows, movies and actors.* (raynelove)

Vannak olyan esetek, amikor a *fandom* egyszerre jelöli a rajongás tárgyát és a köré szerveződő közösséget. Ez jelenik meg a (3) példában, amelyben a felhasználó felsorolja, mely *fandom*okhoz tartozik. Ebből a példából kitűnik, hogy a *fandom* nem egy összefüggő dolog, hiszen egy rajongó egyszerre több közösségnek is lehet a tagja, és mindegyik *fandom* más, attól függően például, hogy mi a rajongás tárgya, vagy hogy milyen felületen jön létre a közösség.⁵⁵ Ezekhez a közösségekhez azonban a rajongó nem azonos mértékben kötődik – ezt igazolja a fenti példában szereplő „*main*” (itt: fő) szó használata. Az „*at the moment*” időhatározó pedig arra utal, hogy a *fandom*-hoz tartozás nem egy stabil állapot; az, hogy valaki éppen miért rajong, folyamatosan változik.

- (4) *Can I still be considered a part of the **Star Trek fandom** even though I've only seen the new movies?* (kinnabaris)

- (5) *people who think the **modern bbc sherlock fandom** is crazy no you dont understand sherlock holmes fans have always been crazy* (kinnabaris)

55 vö. Hellekson – Busse 2006: 6.

(6) *Dear rest of Game of Thrones fandom, the Jaime Lannister fandom is hurting right now.* (oathkeepers)

Mivel számtalan *fandom* létezik, ki kell jelölni, éppen melyikről van szó. Ilyen esetekben a rajongás tárgyát (pl. egy sorozat címét) teszik a szó elé jelzős szerkezetet alkotva, ahogy az a fenti példákban is látható. A (4-5) példákban a sorozatok címe (*Sherlock*, *Star Trek*) szerepel, míg az (6)-ban az egyik szereplő neve jelenik meg kijelölő jelzőként (Jaime Lannister *A tűz és jég dala*-regényekből és a *Trónok harca* című sorozatból). A rajongóknál ugyanis gyakori jelenség, hogy egy közösségen belül a tagok több kisebb közösségbe tömörülnek, attól függően például, hogy ki a kedvenc szereplőjük, kedvenc párosuk, stb.

A rajongói közösségekben a hivatalos értelmezések összességét **canon**-nak nevezik. Ide tartoznak azon források, illetve olvasatok, amelyek az alapszövegnek, vagyis a rajongás tárgyának előállítótól származnak.⁵⁶ Ez például lehet egy könyv, a belőle készült film vagy sorozat, de akár egy epizód audiokommentárja vagy egy interjú a szerzővel, rendezővel, stb.⁵⁷ Tulajdonképpen ez a hivatalos kánon. Azért tekinthető hivatalosnak, mert elemei az alapszöveg alkotóitól származnak, ennél fogva hiteles forrásnak tekinthetők. A *canon* szót általában akkor használják, ha egy értelmezést úgy akarnak igazolni, hogy annak kanonikusságát hangsúlyozzák, amint azt a (7-8) példák mutatják:

(7) *Not only their[Arthur and Guinevere's] romance is canon and legendary, but the way they are portrayed in Merlin makes them the best romance of all the time.* (luzan)

(8) *Jaime and Brienne are canon.* (yellowdelaney)

Korábban már említettem, hogy a rajongói értelmezési stratégiák egyike a kánonalkotás. Ezt igazolja a **headcanon** szó, amely a *head* és a *canon* összetételéből jött létre. A *headcanon* a rajongó saját, önálló értelmezését jelöli; a *canon*nal ellentétben nem gyűjtőfogalom, hanem egy adott értelmezésre utal. Egy rajongónak végtelen számú *headcanon*ja lehet, és ezekből épül fel

56 Hellekson – Busse 2006: 9.

57 vö. Kacsuk 2006: 226.

az ő személyes kánonja.⁵⁸

(9) *Okay so I have this weird **headcanon** that Miranda teaches Gary how to play an instrument.* (alfrescotree)

(10) *This is ridiculously stupid and self-indulgent but **I'm taking it as my headcanon.*** (alfrescotree)

Ezt a szót általában akkor használják, amikor megosztják ezeket az egyéni értelmezéseket, ahogy azt a (9) példában látjuk, vagy olyankor, amikor egy értelmezés annyira megtetszik nekik, hogy azt beépítik a saját személyes kánonukba, mint a (10)-ben.

(11) *Now, **Sherlock**⁵⁹ is using the **fanon** from their own show* (kinnabaris)

Ezekből az egyéni értelmezésekből pedig összeáll a (11) példában megjelenő **fanon**, amely a *fan* és a *canon* összevonásából jött létre, és a rajongói közösség által elfogadott értelmezések összességét jelöli.⁶⁰ Ez a rajongói kánon. Ez sokszor nem egyezik a hivatalos kánonnal(*canon*), sőt előfordul, hogy teljesen ellentmond annak.⁶¹ A rajongói kánon nem homogén; sokféle különböző értelmezésből áll, amelyek különböző irányzatokat alkotnak. Ezek az irányzatok sokszor nemcsak a hivatalos kánonnak, hanem egymásnak is ellentmondanak. Ilyen irányzat például Merlin és Arthur Pendragon szerelmepárként való ábrázolása, amely nem jelent meg a *Merlin kalandjai* című sorozatban, mégis a rajongók közül sokan értelmezték romantikus kapcsolatként a két szereplő szoros barátságát. Ezzel szemben vannak olyan rajongók is, akik a kanonikus értelmezést követik, és számukra Merlin és Arthur csak nagyon jó barátok.

Szerveződését tekintve a *fanon* hasonlít a legjobban arra, amit a köznyelvben kánonnak nevezünk, hiszen azt nem az alkotók állítják össze, hanem a

58 vö. Urban Dictionary. 2014. <http://urbandictionary.com> [2014. április 22.]

59 Kiemelés a blog szerkesztőjétől.

60 Kaplan, Deborah: Construction of Fan Fiction Character Through Narrative. In: *Fan Fiction and Fan Communities in the Age of the Internet: New Essays*. Ed. Karen Hellekson – Kristina Busse. Jefferson N.C. 2006: 136.

61 vö. Hellekson – Busse 2006: 9.

befogadók, hitelességét tekintve azonban a *canon* áll legközelebb a kánonhoz.

A fentebb említett egyéni és közösségi értelmezések legjobban a különböző rajongói alkotásokban figyelhetők meg, ezek közül is különösen a **fanfiction**ökben. A *fanfiction* a *fan* és a *fiction* szavak összetételéből alakult ki, és olyan rajongók által készített írásokat jelent, amelyek egy filmhez, meséhez, könyvhöz, stb. kapcsolódnak.⁶² Ezekben az írásokban a rajongók gyakran alakítják át az alapművet saját igényeiknek megfelelően, az egyéni vagy a rajongói kánonokhoz igazodva. Sokszor, ha úgy gondolják, valami hiányzik az eredeti műből, *fanfiction*ök írásával pótolják a hiányt.⁶³ Általában egy *fanfiction* egy személy ír, azonban előfordul, hogy több rajongó összeáll, és koprodukcióban, közösen dolgoznak egy írásművön.

A szó 4 alakban jelent meg a vizsgált blogokon: a *fanfiction*, valamint ennek a rövidebb változatai, a *fanfic*, *fic* vagy *ff*.

(12) *We should continue this little thing, it might become a **fanfiction**.* (kinnabaris)

(13) *Do you know the feeling when a **fanfic** is so perfect you just want to scream but you can't so you wiggle and giggle awkwardly alone in your room* (raynelove)

(14) *I don't read a huge amount due to time restraints, but I will always leave a comment on the **fics** I do manage to read.* (yelowdelaney)

(15) *I haven't read many **ff**, but believe me, this one is worth every minute.* (geronimo-sherlock)

A fenti példákban a *fanfiction* és változatai konkrét írásokra utalnak, azonban vonatkozhatnak a *fanfiction*re mint jelenségre is, kialakítva ezzel egy sajátos poliszémiát:

(16) ***fanfiction** should be taken a lot more seriously as literature.*

62 Havancsák Alexandra: Ki mit tud? A magyarországi fanfiction-világ, Piton professzor és a serdülőkori írói tevékenység. In: *Virtualitás és fikció*. Ed. Havancsák Hajnalka. Pécs 2014: 41.

63 Wiatrowski 2012.

(yungarnet)

(17) ... it is truly one of the greatest fanfics in **fanfic** history (yellowdelaney)

(18) And because some people still view **fic** as ...not real writing. (yellowdelaney)

Az egyik leggyakoribb és legkedveltebb rajongói tevékenység a **shipping**, amely két szereplő romantikus kapcsolatának támogatását jelenti,⁶⁴ és a *relationship* 'kapcsolat' szóból származik.⁶⁵ A tevékenység jelentőségét igazolja, amint az alábbi példákból is látható, hogy egy egész fogalomkör rekonstruálható az ehhez kapcsolódó kifejezésekből:

(19) I have no shame **shipping** Jaime and Brienne. (yellowdelaney)

(20) Why I **ship** Miranda/happiness (alfrescotree)

(21) do you ever wonder if people could watch your life on tv who they'd **ship you with** (kinnabaris)

(22) Do you ever ship a **ship** so hard You don't care if they're romantically or platonically involved YOU JUST WANT THEM TO INTERACT BECAUSE YOU JUST LOVE THEM SO MUCH (alfrescotree)

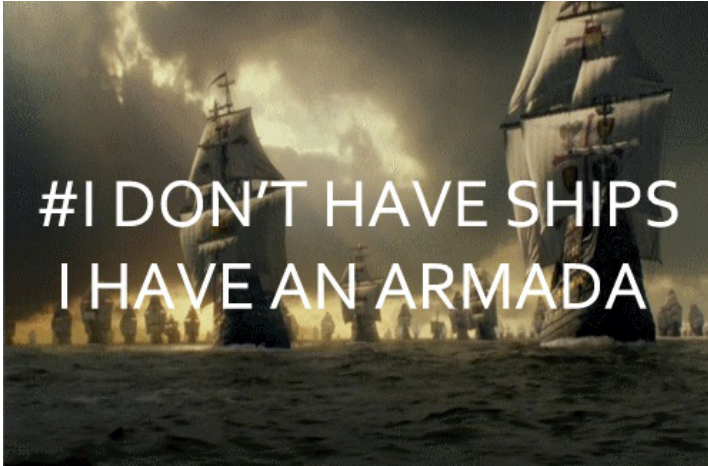
(23) Help me! What else should new **shippers** know? (yellowdelaney)

Igei alakja a **to ship** – (20-22) példa –, ami annyit tesz: támogatni egy kapcsolatot, illetve a **ship** főnévként magát a kapcsolatot jelöli, mint azt a (22) példa mutatja. A **shipper** pedig az, aki a shipet shippeli,⁶⁶ vagyis aki az adott kapcsolatot támogatja: (23) példa. A *ship* ige vonzata a **with**: *ship somebody*

64 Driscoll, Catherine: One True Pairing: The Romance of Pornography and the Pornography of Romance. In: *Fan Fiction and Fan Communities in the Age of the Internet: New Essays*. Ed. Karen Hellekson, Kristina Busse. Jefferson N.C. 2006: 79.

65 *Netlingo*. 2014. <http://netlingo.com> [2014. április 22.]

66 A magyaráítás tőlem származik.

2. ábra: A *shipping* képi reprezentációja (yumikoooo)

with somebody, vagyis shippelni valakit valakivel – (21) példa –, de gyakoribb a vonzat nélküli változata, amely a (20) és a (22) példákban szerepel. Itt érdemes megjegyezni, hogy a rajongók a különböző párokat gyakran jelölik úgy, hogy a két tag közé perjelet tesznek: *Miranda/happiness*, ((20) példa.)

A *Netlingo* internetes szótár szerint a *shipping* olyan kapcsolatokra vonatkozik, amelyek nem részei a hivatalos kánonnak,⁶⁷ de valójában ez nincs kánonhoz kötve. A *shipping* bármilyen romantikus kapcsolatra vonatkozik, legyen szó kanonikus vagy nem kanonikus, azonos vagy különböző nemű párról. Sőt, az is előfordul, hogy az adott szereplőt egy elvont fogalommal (*happiness*, „boldogság”) párosítják össze, ahogy az a (20) példában is látható, amelyben a rajongó így fejezi ki, hogy azt szeretné, ha Miranda boldog lenne.

Emellett a *ship* „kapcsolat” főnév homonim a hajót jelölő *ship* szóval, aminek köszönhetően több olyan kifejezés került be a rajongói szlengbe, amelyek a köznyelvben a hajózáshoz kapcsolódnak.

(24) CAN I SHIP IT
No, it'll **sink** (raynelove)

⁶⁷ Netlingo, 2014

(25) *So you've decided to ship Jaime and Brienne.⁶⁸
Welcome to the canoe! Before we set sail, there's a few things you
ought to know* (yellowdelaney)

(26) *YellowDelaney is the captain talk to her.* (yellowdelaney)

(27) *i don't just ship it
i luxury cruise that shit* (kingmakings)

A (24) példában az 'elsüllyed' jelentésű *sink* igével találkozunk, amely ebben a tematikus kontextusban azt jelenti, hogy az adott kapcsolat véget ér. A (25) példában megjelenik a *canoe* szó 'kenu', egy másik vízi közlekedési eszköz, valamint a *set sail*, 'vízre szállni', ami ebben a kontextusban azt jelenti, hogy valaki támogatni kezd egy kapcsolatot. A (26)-ben a *captain* szó jön elő, amely itt tulajdonképpen a leglelkesebb, legelhivatottabb *shippert* jelöli. A (27) példában pedig a *luxury cruise* 'luxushajó' szerepel, szokatlan módon igei állítmányként. A rajongó ezzel az adott páros támogatásának intenzitását fejezi ki.

Érdeemes még megemlíteni, hogy a fent említett homonímia miatt a *shippinggel* kapcsolatos bejegyzéseket gyakran kísérik hajókat ábrázoló képek, animált gifek is. Egy ilyen látható a 3. ábrán is. Emellett érdemes megfigyelni a képen szereplő szöveget is, amely egy újabb példa a hajózással kapcsolatos kifejezések bekerülésére a rajongói szlengbe. Itt az *armada* főnév jelenik meg, amely eredetileg hajóhadat jelent, itt pedig arra utal, hogy az adott rajongó több párost is támogat egyszerre. Ezek a példák és a képi reprezentáció arra utalnak, hogy a rajongók elkezdtek hajózásként konceptualizálni a *shipping* jelenséget.

A fenti példák (24-27.) alapján arra lehet következtetni, hogy kialakulóban van A SHIP HAJÓ fogalmi metafora, amely a *ship* 'kapcsolat' és a *ship* 'hajó' közötti homonímián alapul, forrástartománya a két szereplő romantikus kapcsolata, amely a hajó céltartományra képződik le. Ez egyrészt a képi megjelenítéssel igazolható, másrészt pedig azzal, hogy a hajózással kapcsolatos kifejezések a *shipping* teljes fogalomkörére kiterjednek: *to set sail* – elkezdni támogatni egy kapcsolatot, *canoe* – a kapcsolat maga, *to sink* – a

68 Kiemelés a blog szerkesztőjétől

támogatott kapcsolat véget ér, *captain* – a leglelkesebb *shipper*, stb. A szakirodalomban nem történik említés sem a homonímiáról, sem pedig a fent bemutatott fogalmi metaforáról.

A *shipping* a rajongói értelmezéseket is befolyásolja, ugyanis a rajongó sokszor úgy alakítja ki a személyes kánonját, hogy azzal elősegítse (vagy fenntartsa) a két szereplő közötti romantikus kapcsolatot. Ez a két szereplő pedig nem más, mint a rajongó **OTP**-je, azaz a kedvenc párosa. Ez a rövidítés a *”one true pairing”* ’az egyetlen igazi pár’ kifejezésből származik, és az a két szereplő alkotja, akiknek a szerelmi kapcsolata a legközelebb áll a rajongó szívéhez.⁶⁹

(28) *Best ship from all of them?*⁷⁰

*Johnlock,*⁷¹ **OTP** *par excellence, the purest and most magnificent ship that ever sailed.* (kinnabaris)

(29) *i just watched 3x02 and I think my otp might actually be Miranda/happiness* (alfrescotree)

A *shipping*hez hasonlóan az *OTP* is lehet a hivatalos vagy a rajongói kánon része, különböző vagy azonos nemű – (28) példa –, esetleg egy szereplő és egy elvont fogalom, mint azt a (29) példa mutatja.

(30) *I had so many Otps in my life but nothing can even come as close as Arthur and Guinevere.* (luzan)

**(31) *i have lots of otps
but then i have otps
and finally the otp (kingmakings)***

Bár a kifejezésben szerepel a *one* szó, az *OTP* állhat többes számban is – (30) példa –, hiszen az egyetlen csak *fandomon* belül értendő, tehát egy rajongónak tulajdonképpen annyi *OTP*-je van, ahány *fandom*hoz tartozik. Azon-

⁶⁹ vö. Hellekson – Busse 2006: 11.

⁷⁰ Kiemelés a blog szerkesztőjétől

⁷¹ A John és a Sherlock nevek összemosása, Sherlock Holmes és John Watson romantikus kapcsolatát jelöli.

ban, akárcsak a különböző *fandomok* esetében, a rajongó az egyes OTP-khez különböző mértékben kötődik, amint azt a (31) példa is mutatja, amelyben a kötődés különböző fokozatai jelennek meg (*lots of otps, otps, the otp*).

A rajongói szóképzlet részét képezik továbbá olyan szavak, kifejezések is, amelyek segítségével a rajongó felépítheti a saját rajongói identitását. Ehhez elsősorban a blogok bemutatkozó szövegét vizsgáltam, emellett azonban a bejegyzésekben is jelentek meg ilyen nyelvi elemek.

Az identitás nem egy statikus, az egyén egészétől független és őt minden interakcióban szükségszerűen jellemző, eleve adott társadalmi és mentális kategória, hanem az adott közösség tagjainak aktuális identitásgyakorlatai eredményeképpen, a diskurzusban létrehozott, ideiglenes és interakcióspecifikus társas szerep, egy diszkurzív „én,” amelynek értelmezési tartománya a közösség aktuális diskurzusa.⁷² Az identitásgyakorlat kétféle lehet: pozitív vagy negatív. Pozitív identitásgyakorlatnak tekinthetők azok a cselekvések, amelyeket a résztvevők egy aktív identitás létrehozása érdekében tesznek, negatív identitásgyakorlatnak pedig azok a cselekvések, amelyeket egy aktív identitástól való elhatárolódás érdekében végeznek.⁷³

Rajongói identitás alatt azt értem, hogy a rajongó kijelenti, hogy ő egy rajongó, emellett megnevezi a *fandomokat*, amelyeknek a tagja. Habár a *fandomok* felsorolását nem mindegyikük tartja szükségesnek, amint azt az alábbi példa is mutatja:

(32) *This is where I unleash my inner fangirl, you've been warned.* (alfrescotree)

(33) **Fandoms;**

A Song of Ice and Fire/Game of Thrones, Sleepy Hollow, Temeraire, Tolkien, Wheel of Time, Castle, The Walking Dead, Doctor Who, Firefly, Star Trek, Les Misérables, Disney, Merlin, HBO's Rome, Frozen, Dexter (oathkeepers)

72 Petykó Márton: Az internetes troll mint identitás kialakítása a politikai blogok diskurzusaiban. *Magyar Nyelvőr* (2013/3): 278-279.

73 vö. Bucholtz, Mary: „Why be normal?": Language and identity practices in a community of nerd girls. *Language in Society* 28 (1999): 211; Petykó 2013: 279.

- (34) *I watch a lot of tv, but I only **get really obsessed** with a show every now and then.
Merlin is my **main show** forever and always.
But I also **quite like** Sleepy Hollow.
And also Game of Thrones.
And Reign as well. (kingmakings)*

A *fandomokhoz* való tartozást a rajongó a legegyszerűbben úgy fejezheti ki, ahogy az első példák egyikében is láthattuk: felsorolja azokat, amint azt a (33) példa mutatja. Emellett akadnak olyanok is, akik csak azokat a *fandomokat* – itt a rajongás tárgya jelentésben – nevezik meg, amelyhez a legjobban kötődnek, amint ez a (34) példában látható, amelyben a rajongás intenzitását az alábbi szavak, kifejezések jelölik: „*get really obsessed with a show*,” azaz ’igazi megszállotja leszek egy műsornak,’ vagy a „*main*,” ismét ’fő, legfőbb’ jelentésben. Emellett megjelenik a „*I (also) quite like*,” ’(és még) igen-csak szeretem,’ amely arra utal, hogy az ott felsorolt sorozatokhoz is erősen kötődik, bár nem annyira, mint a *Merlin*hez.

- (35) *Hey my name is Luz Angela, **big fan** of Harry Potter, Merlin, ouat, Friends, pride and prejudice, anime and rock Music.*

My otp's:

Arthur/Guinevere, Ron/Hermione, Rumpe/Belle, Lizzy /Darcy, Chandler/Monica, Stefan/Elena. (luzan)

- (36) *Australian. 20-something. Loves ASoIaF [A Song of Ice and Fire], BSG [Battlestar Galactica], most things Joss Whedon and J.R.R. Tolkien. **Card-carrying member of the good ship Jaime/Brienne in ASoIaF.** (yellowdelaney)*

- (37) *I **became a full blown fangirl** because of Firefly in 2005 and I haven't left the internet since ;) My main fandoms at the moment are Supernatural, Glee, Team Starkid, Doctor Who, Sherlock, Harry Potter and Once Upon A Time - but I also post stuff about other shows, movies and actors. (raynelove)*

Vannak olyanok, akik nemcsak a *fandomjaikat* tekintik a rajongói identitásuk részének, hanem az általuk támogatott párosokat, OTP-eket is: a (35) pél-

dában az illető felsorolja a kedvenc párosait, a (36)-ban pedig kijelenti, hogy Jaime és Brienne kapcsolatát teljes mellszélességgel támogatja („*Card-carrying shipper of the good ship Jaime/Brienne in ASoiaF*”). A (37) példából láthatjuk, hogy akadt olyan rajongó is, aki a legelső *fandom*-ját (*Firefly*) építette be a rajongói identitásába, habár ahhoz mostanában már nem kötődik annyira, hiszen nem szerepel a következő sorban található „*My main fandoms at the moment*” – kezdetű felsorolásban.

Vannak azonban olyan rajongók, akik külön szóval fejezik ki az adott közösséghez való tartozást:

(38) *Marta, 16, Poland, sarcastic alien, seahorse, **Sherlockian**, **Cumberbitch**, **Whovian**, **Fannibal**, aspiring writer, musician, but it takes time, doesn't it? (geronimo-sherlock)*

(39) *Fangirl on a freelance basis. **Sherlockian**, **Cumberlady**, **Freemaiden**, **Whovian**, **Ravenclaw Potterhead**, **Tolkienian**. (kinabaris)*

Ezek lehetnek képzővel ellátott alakok (*Sherlockian*, *Whovian*), szóösszetételek (*Potterhead*), valamint szójátékon alapulók (*Freemaiden*). A képzővel ellátott alakoknál általában a rajongás tárgyának címéhez tesznek valamilyen képzőt, jelen esetben az *-ian* valakihez, valamihez vagy földrajzi helyhez való tartozást jelölő képzőt: *Sherlock + ian*, [Doctor] *Who + v + ian*.⁷⁴ Kivételt képez a (39) példában szereplő *Tolkienian*, amelynél nem egy címhez, hanem egy szerző, J. R. R. Tolkien angol író nevéhez járul a valamihez tartozást jelölő képző, amely arra utal, hogy Tolkien teljes életművéért rajong az illető, nem csak egy-egy darabjáért. A szóösszetételes alakok közül egyedül a *Potterhead* szerepelt a korpuszban: az (39) példában. Ez a *Potter* és a *head* szavakból jött létre, és a *Harry Potter*-rajongókat jelöli. Megfigyelhető még, hogy a bejegyzés írója azt is feltűntette, hogy a könyvekben szereplő négy ház közül melyiknek lenne a tagja.⁷⁵

74 Bár a korpuszomban kizárólag a *-ian* képzővel ellátott példák szerepelnek, ezek mellett léteznek még egyebek között *-er* vagy *-ie*-képzős alakok is, úgymint a *trekker* vagy a *bachie* – előbbi a *Star Trek* című sci-fi sorozat rajongóit jelöli, utóbbi pedig Johann Sebastian Bach-ét. (vö. Pearson 2007: 98.)

75 A *Harry Potter*-könyvekben a Roxfort Boszorkány-és Varázslóképző Szakiskolában az

A szójátékon alapuló alakok között találjuk többek között a *Hannibal* című sorozat rajongóira utaló *Fannibalt* – (38) példa –, amelyben a szójáték a *Hannibal* első szótagja, a *”han”* és a *fan* ’rajongó’ minimális párra épül. Hasonlóan keletkezett a Benedict Cumberbatch rajongóit jelölő *Cumberbitch* kifejezés szintén a (38) példában: a *”batch”* és a *”bitch”* minimális pár adta a szójáték alapját. Akadnak azonban olyanok, akik ezt pejoratívnak tartják, hiszen a *bitch* szukát, szajhát jelent, ezért ezt egy elegánsabb, nőket jelölő szóra cserélték. Így született meg a (39) példában található *Cumberlady* alak. *Freemaident*nek pedig Martin Freeman brit színész női rajongói nevezik magukat, akik a színész nevében szereplő *man* ’férfi’ szót *maiden*-re cserélték, ami fiatal lányt jelent.

(40) *I cannot believe Fassy fans beat out The Armitage Army and Tom Hiddleston’s fans.* (yungarnet)

A (40) példában további szójátékon alapuló identitásjelölő kifejezések jelennek meg, ám ez a példa nem bemutatkozó szövegből származik, hanem a vizsgált blogbejegyzésekből, ezért is tárgyalom külön. Itt található a Michael Fassbender ír-német színész rajongóit jelölő, alliteráción alapuló *Fassy fans*, valamint a figura etymologicán alapuló *Armitage Army*, amely Richard Armitage brit színész rajongóira utal.

Érdeemes megfigyelni, hogy a személyekhez (ebben a korpuszban kizárólag színészekhez) köthető identitásjelölő kifejezésekben expliciten megjelennek embereket (*maiden*, *fan*, stb.) vagy csoportokat (*army*) jelölő nyelvi elemek, ellentétben a címekhez kapcsolódó kifejezésekkel (*Sherlockian*, *Whovian*). Úgy gondolom, ennek az lehet az oka, hogy utóbbiak esetében komplex művekről, alkotásokról van szó, amelyeknek része a történet, a szereplők, a helyszínek – tulajdonképpen mindegyik mű egy-egy külön világ, amellyel a rajongó azonosulni tud, amelynek a része lehet. Ezt fejezheti ki a címekhez kapcsolódó kifejezésekben az *-ian* valakihez, valamihez vagy földrajzi helyhez tartozást kifejező képző. A művekkel szemben azonban a személy egy egyszerűbb konstrukció, amelynek a rajongó nem lehet a része, legfeljebb köré tud szerveződni, és ez explikálódik például a *Freemaident* vagy az *Armitage Army* kifejezésekben.

A Tumblr-ön az identitásjelölés és ezzel együtt a *fandomok* megnevezé-

alábbi négy házba osztották a tanulókat: Gryffindor (Griffendél), Hufflepuff (Hugrabug), Ravenclaw (Hollóhát) és Slytherin (Mardekár).

se azért fontos, mert a felületen 230, 9 millió blog található, amelyek nem mind személyes rajongói blogok, így nehezebb megtalálni a hasonló érdeklődésű felhasználókat. Ehhez nyújthat segítséget a rajongói identitás a blogon történő kifejezése.

A rajongói identitás külön szóval történő kifejezése nem új keletű jelenség; a *Star Trek* rajongók a '70-es, '80-as években képzős alakokkal fejezték ki a *fandom*hoz tartozást: ők *Trekkereknek* hívták magukat. Itt érdemes még megjegyezni, hogy létezik egy másik, *Star Trek* rajongókat jelölő főnév, a *Trekkie*, azonban ezt nem maguk a rajongók használták, hanem a kívülállók, azok, akik nem tartoztak ehhez a közösséghez.⁷⁶

Még a *Trekkernél* is korábbra, az 1930-as évekre tehető a *Holmesian* és a *Sherlockian* kifejezések keletkezése. Előbbi Arthur Conan Doyle detektívének brit, utóbbi pedig az észak-amerikai rajongóira utal.⁷⁷ Ez azonban nem azonos a korpuszomban szereplő *Sherlockiannal*, amely a BBC *Sherlock* című sorozatának rajongóit jelöli, habár a két példa nem különíthető el egymástól teljesen, hiszen mindkét esetben Arthur Conan Doyle művei adják a kiindulási pontot. Érdemes még megemlíteni a *Firefly* rajongóit, akik *Browncoatsnak* 'Barnakabátosoknak' nevezik magukat a sorozat főszereplőiből álló, ugyanezen a néven működő csoport után.⁷⁸

Összegzés, kitekintés

A dolgozatból kiderült, hogy a médiarajongói közösségek rendelkeznek egy olyan szakszlenggel, amely hasonló közösségekben általánosnak tekinthető, tehát egy *Harry Potter*-rajongó és egy *Star Wars*-rajongó egyaránt használhatja. Ennek néhány olyan elemét mutattam be, amelyek meghatározók a rajongók szempontjából: a segítségükkel megnevezik a közösségüket (*fandom*), a legfontosabb rajongói tevékenységeiket, mint például a kánonalkotás (*canon*, *fanon*, *headcanon*), az alkotó/befogadó kettősség kifejezése (*fanfiction*) vagy a különböző párosok támogatása (*shipping*, *OTP*), valamint rajongói identitásuk kifejezéséhez (*Whovian*, *Freemaiden*).

Azt gondolom, hogy mivel nyelvészeti aspektusból nem igazán vizsgálták még a rajongói közösségeket, érdemes lenne további kutatásokat folytat-

76 Dalzell 1996: 174.

77 Pearson 2007: 98.

78 Wiatrowski 2012

ni a témában, nemcsak nemzetközi, hanem magyar oldalon is. Érdekes lehet például egy, a rajongói identitással kapcsolatos attitűdvizsgálat, vagy akár a szókészlet egyéb elemeinek összegyűjtése és elemzése (akár *fandomokra* lebontva is), hiszen amint azt a dolgozat elején is említettem, az itt bemutatott szavak és kifejezések csupán egy része a rajongói szókincsnek. Emellett érdemes megvizsgálni, hogyan jelennek meg ezek a kifejezések a magyar rajongói közösségekben, felmérni, milyen a magyar rajongói szleng. Végezetül bízom abban, hogy ezzel a dolgozattal sikerült közelebb hoznom a rajongók világát azokhoz, akik eddig keveset tudtak róluk.

Irodalomjegyzék

Példák:

<http://alfrescotree.tumblr.com>

<http://geronimo-sherlock.tumblr.com>

<http://jackiecello23.tumblr.com>

<http://kinnabaris.tumblr.com>

<http://luzan.tumblr.com>

<http://oathkeepers.tumblr.com>

<http://raynelove.tumblr.com>

<http://kingmakings.tumblr.com>

<http://yellowdelaney.tumblr.com>

<http://yungarnet.tumblr.com>

A 2. ábra forrása:

<http://yumikoooo.tumblr.com/>

Szótárak:

Webster's New World Large Print Dictionary. Ed. Michael Agnes. Cleveland 2004.

Flappers 2 Rappers. American Youth Slang. Ed. Dalzell, Tom. Springfield. 1996.

Netlingo. 2014. <http://netlingo.com> (A letöltés dátuma: 2014. április 22.)

Urban Dictionary. 2014. <http://urbandictionary.com> (A letöltés dátuma 2014. április 22, november 6.)

Netszótár. Ed. Veszelszki Ágnes. Budapest 2012: 336-337.

Szakirodalom:

Baym, Nancy K: *The New Shape of Online Community: The Example of Swedish Independent Music Fandom*. 2007. Elérhető innen: http://kuscholarworks.ku.edu/dspace/bitstream/1808/7545/1/Baym_ShapeofOnline-Community.pdf (A letöltés dátuma: 2014. április 23.)

Bucholtz, Mary: "Why be normal?": Language and identity practices in a community of nerd girls. *Language in Society* 28 (1999): 203-223.

Domonkosi Ágnes: Önstilizáció, stílusstratégia, átértékelődő stílusminták. Egy személyes blog főbb stilisztikai sajátosságai. In: *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Ed. Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor, 263-299. Budapest 2012

Driscoll, Catherine: One True Pairing: The Romance of Pornography and the Pornography of Romance. In: *Fan Fiction and Fan Communities in the Age of the Internet: New Essays*. Ed. Karen Hellekson – Kristina Busse, 79-97. Jefferson N.C. 2006

Fish, Stanley: Van szöveg ezen az órán? (ford. Kálmán C. György) In: *Testes könyv I*. Ed. Kiss Attila Attila – Kovács Sándor S.K. – Odorics Ferenc, 265-282. Szeged 1996

Havancsák Alexandra: Ki mit tud? A magyarországi fanfiction-világ, Piton professzor és a serdülőkori írói tevékenység. In: *Virtualitás és fikció*. Ed. Havancsák Hajnalka, 40-51. Pécs 2013

Hellekson, Karen – Kristina Busse: Introduction. A Work In Progress. In: *Fan Fiction and Fan Communities in the Age of the Internet: New Essays*. Ed. Karen Hellekson – Kristina Busse, 5-33. Jefferson N.C. 2006

Kacsuk Zoltán: Superman, Kirk kapitány és Songoku: Rajongói értelmező közösségek. In: *Laikus olvasók? A nem-professzionális olvasás lehetőségei*. Ed. Lóránd Zsófia et al., 221-227. Budapest 2005

- Kaplan, Deborah: Construction of Fan Fiction Character Through Narrative. In: *Fan Fiction and Fan Communities in the Age of the Internet: New Essays*. Ed. Karen Hellekson – Kristina Busse, 134-153. Jefferson N.C. 2006.
- Kis Tamás: Szempontok és adalékok a magyar szleng kutatásához In: *A szlengkutatás útjai és lehetőségei*. Ed. Kiss Tamás, 237-294. Debrecen 1997.
- Kis Tamás: A magyar katonai szleng. In: *Szociolingvisztikai szöveggyűjtemény*. Ed. A. Jászó Anna – Bódi Zoltán, 105-114. Budapest 2002.
- Kövecses Zoltán: Az amerikai szleng. In: *A szlengkutatás útjai és lehetőségei*. Ed. Kis Tamás, 7-39. Debrecen 1997.
- Pearson, Roberta: Bachies, Bardies, Trekkies and Sherlockians. In: *Fandom. Identities and Communities in a Mediated World*. Ed. Jonathan Gray – Cornel Sandvoss – C. Lee Harrington, 98-110. New York 2007.
- Petykó Márton: Az írott beszélt nyelvtől a spontán nyelv felé. *Első Század* 11 (2012): 147-178.
- Petykó Márton: Az internetes troll mint identitás kialakítása a politikai blogok diskurzusaiban. In *Magyar Nyelvőr*. (2013): 274-313.
- Tátrai Szilárd: *Bevezetés a pragmatikába*. Budapest 2011.
- Tumblr 2015. <https://www.tumblr.com/about> (A letöltés dátuma: 2015. június 11.)
- Wiatrowski, Myc: *The Dynamics of Fandom: Exploring Fan Communities in Online Spaces*. Kézirat. 2012. http://www.academia.edu/491940/The_Dynamics_of_Fandom_Exploring_Fan_Communities_in_Online_Spaces [A letöltés dátuma: 2015. 01. 04.]

Kovács Balázs

A PERFECTUM GRAMMATIKALIZÁCIÓJA
SZINKRÓN ÉS DIACHRÓN SZEMPONTBÓL.
EGY KONTRASZTÍV ANALÍZIS
A NÉMET, AZ ANGOL ÉS A FRANCIA NYELVBŐL

Bevezetés

A *perfectum-imperfectum*-dichotómia több mai indoeurópai nyelvben is megtalálható. Ilyen például a német, az angol, a francia, a görög és a macedón is. Ezen nyelvek mindegyikében nagyon hasonlóan képződik a *perfectum*, tehát az az analitikus igeidő, amely egy birtoklást/létet kifejező igéből és egy általában múlt idejű passzív participiumból (melléknévi igenévből) fejlődött ki (*present perfect*, *passé composé*, *Perfekt*). Jelen munka központi tárgyát ezen igeidő grammatikalizációja, illetve oppozíciója az *imperfektum* jellegű (*past simple*, *imparfait*, *Präteritum*... stb.) igeidőkkel szemben képzi.

Jelen dolgozat feladata három részre osztható fel; először is szeretném a három nyelvben *perfectum-imperfectum*-dichotómiának a történetét összehasonlítani. Haspelmath utal arra, hogy ezekben a nyelvekben –habár az érintett igeidők grammatikalizációja már relatíve előrehaladott– a *perfectum* igeidő különböző grammatikalizációs fokon van.¹ Míg a németben a *Präteritum* és a *Perfekt* közötti jelentéskülönbség kevésbé egyértelműen körülhatárolható, addig a franciában és az angolban a *past simple* (*imparfait*) és a *present perfect* (*passé composé*) egymástól élesen elkülöníthető. Sze-

1 Haspelmath, Martin: European Linguistic Area: Standards Average European. In: *Language Typology and Language Universals*, Ed. Martin Haspelmath, Berlin 2001: 1495.

retném dolgozatomban a *perfectum* grammatikalizációs foka szerint sorba rendezni a három vizsgált nyelvet. Másodszor szeretném megtalálni egy kontrasztív-történeti szempontból felettebb érdekes jelenség magyarázatát. Míg a német és az angol egymással közeli rokonságban állnak (azaz azonos nyelvcsoporthoz, a germánhoz tartoznak), és a franciával sokkal távolabbi kapcsolatban vannak (egy nyelvcsaládba, az indoeurópaiba tartoznak), addig fellelhető egy furcsa korreláció a *perfectum* képzéséhez használt segédigék rendszerében a német és a francia között: mind a két nyelv hasonló igéknel használja az *esse*, illetve a *habere*-típusú segédigéket. Az angolban ezzel szemben csak a *habere*-típusú segédige létezik a mai nyelvben, ezt használja az összes ige *perfectuma*. Ez alapvetően ellentmond a logikus feltételezésnek, miszerint az angol és a német – lévén szó közelebbi rokonságban lévő nyelvekről – segédigerendszerének sokkal jobban kellene hasonlítania egymáshoz, mint egy harmadik nyelvcsoporthoz származó nyelvéhez. Ezen probléma vizsgálatán kívül szeretnék egy összehasonlítást végezni a mai nyelvállapot tükrében ezen hat igeidő jelentését illetően.

Elméleti háttér

A következőkben tisztázni fogok néhány alapvető fogalmat, amelyeknek megértése a további szöveg szempontjából elengedhetetlen fontosságú, illetve a dolgozat szempontjából releváns nyelvi folyamatokat fogom általánosan felvázolni. Antoine Meillet, a grammatikalizáció fogalmának megalkotója munkájában kétféle folyamatot különböztet meg a nyelvtani formák fejlődésekor. Az egyik az analógia, azaz a folyamat, amelynek során az egyik forma egy másik mintájára megváltozik, „hozzá igazodik”. Kisgyermeken megfigyelhető például, hogy a nyelvelsajátítás folyamata során az anomáliákat nem ismerve analogikusan hozzák létre a formákat: a *dire* ’mondani’ ige ragozásakor a szabályos ragozás mintájára *nous disons*, **vous disez* formát képeznek, a *vous dites* helyes alak helyett. A másik folyamat a nyelvtani formák alakulásakor maga a grammatikalizáció, amely Meillet szerint egy autonóm elem grammatikai szerepűvé válása.² Meillet után először komolyabban

2 Meillet, Antoine: *L' évolution des formes grammaticales*. Párizs 1912: 155–156.

a nyelvészet pragmatikus fordulata (~70-es évek) körül kezdték a grammatikalizációt, mint önálló jelenséget kutatni. A mai szakirodalom már relatíve egységesen definiálja a grammatikalizációt.³ Az egyik legismertebb német nyelvészeti lexikon, a Bußmann-féle szerint a grammatikalizáció olyan nyelvi folyamat, amelynek során önálló lexikai elemekből fokozatosan nyelvtani kategóriákat⁴ kifejező elemek lesznek.⁵ A német *werden* 'válni valamivé' ige grammatikalizálódott a passzív kifejezésére. A grammatikalizáció első fázisaiban még az eredeti jelentését megőrizte. A *Das Haus wurde aufgebaut* (A ház fel lett építve) mondat esetében szó szerint érzelmezhető az, hogy a ház felépítetté vált, felépített állapotba került. A későbbiekben viszont olyan igékre is kiterjedt ez a passzívképzési lehetőség, amelyeknél a *válni valamivé* jelentés nem releváns: [Ein] *Raum, in dem gestorben wird*.⁶ (Egy szoba, amelyikben meghalnak). Hagège rámutat arra, hogy a grammatikalizáció folyamatához az is hozzátartozik, amikor egy már részben grammatikai elemből egy még grammatikaibb elem jön létre,⁷ tehát még jobban elveszti lexikai jelentését.⁸ Hopper és Traugott rámutatnak arra, hogy a grammatikalizáció során mindig egy már meglévő formához konkurens forma jön létre. Az 1. ábra alapján látszik a *francia futur simple* példáján, hogy a konkurens formák közül rendszerint a régebbi forma avul el, majd tűnik el, és egy új alakul ki.

3 Hagège, Claude: Les processus de grammaticalisation. In: *Language Typology and Language Universals*, Ed. Martin Haspelmath. Berlin 2001: 1609.

4 Grammatikai/nyelvtani vagy morfoszintaktikai kategóriáknak nevezzük az egyes szófajok azon változóit, amelyek által a szó mondatbeli grammatikai jelentését megkapja. Ide tartozik például a szám, a személy, az idő, a mód...stb. az igéknél illetve az eset és a nem a főneveknél. Ezek a szónak a lexikai jelentésére, tehát arra az entitásra, amelyet a világban jelöl nincsenek kihatással. Különböző nyelveknél különböző kategóriák szerint változnak a szavak, pl. a mai franciában nincs a főnévnek esete.

5 *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Ed.: Hadumod Bußmann. Stuttgart 2008: 242–243.

6 Kehlmann, Daniel: *Ruhm. Ein Roman in neun Geschichten*. Reinbek 2009: 57.

7 Hagège 2001: 1609.

8 Megkülönböztetünk ezen felül metaforikus grammatikalizációt, amelynek során a grammatikalizálódó nyelvi fogalom nincs jelen (*in absentia*), a *la pluie va tomber* 'az eső esni fog' mondat esetében egy emberi cselekvés (*aller* 'menni') grammatikalizálódik jövő idő kifejezésére, tehát a „menés” nincs jelen. A metonimikus grammatikalizáció esetében viszont jelen van a fogalom (*in praesentia*) (Hagège 2001: 1611.), így pl.: a *-ban, -ben* ragok (<*bél*) esetében a belek alapvetően jelen voltak, amikor elkezdtek lokatívuszi jelentéstartalmat felvenni.

Latin	Francia
cantabimus („énekelni”: FUT: IMPF: IND: ACT: 1PL)	
cantare habemus ⁹ (~ua.)	→ chanterons („énekelni”: FUT. SIMPL: 1PL)
	allons chanter („énekelni”: FUT. PROCHE: 1PL)

1. ábra: konkurens formák a grammatikalizáció egy klasszikus példáján
(a táblázatot kiegészítette: K. B.)¹⁰

A dolgozatban bevezettem egy összefoglaló dichotómiát bizonyos igeidők jelölésére. A *perfectum-imperfectum*-dichotómia képzí jelen tanulmány alapját. *Perfectum* alatt értem a dolgozatomban elsősorban a német *Perfekt*, az angol *present perfect* igeidőket, amelyek genetikai rokonságban is állnak egymással, illetve a francia *passé composé* igeidőt, amely ugyanazon az elven épül fel, mint a másik kettő. Tágabb értelmezésben pedig minden olyan (elsősorban európai nyelvekben előforduló) igeidőt, amely egy eredetileg általában birtoklást (*habere-perfectum*), és/vagy egy létezést (*esse-perfectum*) kifejező segédigéből és egy általában passzív múlt idejű participiumból képződik.¹¹ *Imperfectum* alatt értem ezzel szemben a dolgozatomban elsősorban a német *Imperfekt* (=Präteritum), az angol *past simple* igeidőket, amelyek genetikai rokonságban vannak egymással, illetve a francia *imparfait* igeidőt, amely formáját tekintve a latin praeteritum imperfectum indicativi activi¹² leszármazottja.

Az 1. táblázatról látszik, hogy a *perfectum* és az *imperfectum* kategóriák milyen kapcsolatban vannak egymással, illetve hogy hívják ezeket az igeidőket az egyes nyelvek nyelvtanai. A későbbiekben elsősorban a *perfectum* grammatikalizációjáról lesz szó, hiszen csak ez dokumentált mindhárom nyelv esetében. Habár ezen formák nagyon hasonló szabályok szerint képződnek, jelentésük mégsem esik (teljesen és minden nyelv esetében) egybe.

9 Ezt a formát – habár a szerző latinként kezeli – már vulgáris latinnak tekintjük.

10 Hopper, Paul J. – Traugott, Elizabeth Closs: *Grammaticalization*. Cambridge 1993:9.

11 Vö.: 4. pont: macedón és újböög nyelv

12 Pl. *habere* > *habe-ba-m*

	<i>Perfectum</i>	<i>Imperfectum</i>
(Vulgáris) latin	<i>*Habeo factum errorem.</i> ¹³	<i>*Facebam errorem.</i>
Francia	<i>J'ai fait une faute.</i> (<i>passé composé</i>)	<i>Je faisais une faute.</i> (<i>imparfait</i>)
Angol	<i>I have made a mistake.</i> (<i>present perfect</i>)	<i>I made a mistake.</i> (<i>past simple</i>)
Német	<i>Ich habe einen Fehler gemacht.</i> (<i>Imperfekt=Präteritum</i>)	<i>Ich machte einen Fehler.</i> (<i>Perfekt</i>)

1. táblázat: a perfectum és az imperfectum példákon szemléltetve

Ez részben az egyes nyelvek igeidőrendszerének adottságaival, részben pedig azzal magyarázható, hogy ezen igeidők különböző grammatikalizációs szinten állnak, és így a konkurens igeidővel való „versengésük” is más szinten van. A későbbieknek mind a három nyelv esetében részletesen lesz szó erről a nyelv történetének, illetve a mai nyelvállapotnak a tükrében. Meillet rámutat arra, hogy mi ennek a folyamatos körforgásnak az oka.¹⁴ Az ilyen jellegű igeidők grammatikalizációja során több lépcsőn megy végig a folyamat. Először csak egy igazi birtoklást kifejező ige áll egy birtoklott dologgal, és ez inkább egy nominális komplexum (NP), hiszen amit birtokol az alany, az egy névszó lehet. Később eltávolodik ettől és inkább az igei csoporthoz kezd tartozni (VP). Ezzel egy időben elkezd a befejezettséget és a birtoklást, mint jelentéseket elveszíteni, és átveszi az *egyszerű múlt idő* jelentést, amelylyel szükségtelemmé teszi a korábban meglévő múlt időt, hiszen az redundanciát okozna a nyelv rendszerében.

13 A *-gal jelölt alakok a történeti nyelvészetben a kikövetkeztetett, valószínűsíthető alakok, amelyeknek a konkrét létezésére nincs bizonyíték. A leíró nyelvtanban viszont helytelen alakokat jelöl. A klasszikus latinban megtalálható perfectum, (pl.: praesens perfectum indicativi activi) tehát nem tartozik a perfectum kategóriájába, ezért vettem a vulgáris latin alakokat példaként (Feci errorem lenne a példamondat a klasszikus latinban.). A továbbiakban a dőlt betűs perfectum fogja az általam bevezetett dichotómiát jelezni, a nem dőlt betűs pedig a latin actio verbi morfiát, a perfectumot.

14 Meillet 1912: 155–156.

A *perfectum* vizsgált formái – habár genetikailag azonosak (a német és az angol esetében), illetve ugyanazon az elven épülnek mindhárom nyelvben – nem mindannyian fejezik ki ugyanazt, illetve nem mindannyian töltenek be azonos szerepet a vizsgált nyelvek rendszerén belül. Ennek többek között az az oka, hogy ezek az alakok különböző grammatikalizációs szinteken állnak.¹⁵ Ezek mind a három vizsgált nyelvben igeidők, de az angolban és a franciában rendelkeznek aspektuális¹⁶ jelentéssel is, a németben viszont alapvetően kevésbé. Ezen felül alátámasztja Haspelmath állítását a *perfectum* igeidők különböző grammatikalizációs szintjeiről az is, hogy az angolban és a franciában az *imperfectum*tól jelentésében is jól elhatárolhatók ezek az igeidők, míg a németben az esetek többségében lényegi jelentésbeli változás nélkül felcserélhetők.¹⁷ Az angolban az aspektus is egy grammatikai kategória, amely alapvetően folyamatos (*progressive/continuous*) és befejezett (*perfect*) lehet.¹⁸ Shubik¹⁹ arra mutat rá tanulmányában, hogy egyfajta perfektivitás (*перфективность*),²⁰ mint kategória a német nyelv egy korábbi fokában (a középfelnémet²¹ korral bezárólag) a szláv nyelvekhez hasonlóan fejeződött ki: *Endi got chiscuof mannan, [...]*.²²

15 Haspelmath 2001: 1495.

16 Az aspektus adott szituáció belső időstruktúrájának a kifejeződése. (Habermann, M. – Wischer, I.: Der Gebrauch von Präfixverben zum Ausdruck von Aspekt/Aktionsart im Antenglischen und Althochdeutschen. *Zeitschrift für germanistische Linguistik. Deutsche Sprache in Gegenwart und Geschichte*. 32.2. 2004: 262.)

17 Meillet 1912: 151–152.

18 Habermann, M. – Wischer, I. 2004: 262–263.

19 Shubik, S. A.: Была ли категория вида в древневерхнемецком языке? In: *Исследования по языкознанию: К 70-летию члена-корреспондента РАН Александра Владимировича Бондарко* [Volt-e az ófelnémet nyelvben aspektus (vid)?], Ed. Shubik, S. A. Szentpétervár 2001.

20 Az orosz nyelvben perfektív/imperfektív aspektust (*vid*) különböztetünk meg. Az viszont, hogy ez grammatikai kategória-e, erősen vitatott, nincs általános konszenzus: *делать-сделать*, kb. mint csinál-megcsinál, de *говорить-сказать*, mint beszél-mond.

21 A német nyelv nyelvállapota, kb. 1050–1350-ig tartott (*Mittelhochdeutsch*).

22 *És Isten megteremtette az embert.* (K. B.)

A perfectum-imperfectum dichotómia az egyes nyelvekben

A latin és a francia

Általánosságban nagyjából kijelenthető, hogy a latinban az *actio imperfecta* befejezetlenséget, az *actio perfecta*²³ pedig befejezettséget jelöl.²⁴ Mindkét kategória (illetve az igény ezeknek a kifejezésére) indoeurópai eredetű. Az *imperfectum* a cselekvést folyamatában, általánosságban fejezi ki. Ez a cselekvés meghatározatlan ideig tart vagy rendszeres.²⁵ A latin *perfectum* az indoeurópai *aoristos* és az indoeurópai *perfectum*²⁶ összeolvadása. Így tehát mindkettőnek a jelentését megába foglalja: a *praesens perfectum historicum* vette át az *aoristos* helyét, és így egy, a múltban egyszer megtörtént és már lezárt cselekvést ábrázol. A *praesens perfectum logicum* viszont az indoeurópai *perfectum* utódaként egy elért állapotot jelöl.²⁷ A latin nyelv igerendszerét szemlélve észrevehető, hogy a latin túlnyomórészt szintetikusan képi az igeidőket. A mai nyelvek *perfectumai* viszont láthatólag analitikusak. Nübling²⁸ hangsúlyozza, hogy egy ilyen jellegű változást több dolog is kiválthat: az analitizációs tendencia²⁹ (*Analytisierungstendenz*) általánosan figyelhető meg mindhárom

23 Itt fontos megjegyezni, hogy a latin nyelv tárgyalásakor a *perfectum* alatt nem teljesen az általam bevezetett *perfectum* kategóriáját kifejtett kategóriát kell érteni, hanem az *actio verbi* kategóriáját.

24 Kováts, Gyula – Nagy, Ferenc – Péter, Gyula: *Latin nyelvtan a középiskolák számára*. Budapest 2006: 56.

25 Hofmann, J. B. – Leumann, Manu – Szantyr, Anton: *Lateinische Grammatik an der Grundlage des Werkes von Friedrich Stolz und Joseph Hermann Schmalz*. München 1965: 315–316.

26 Az indoeurópai *aoristos* egy múltbéli cselekvést jelöl, amely időben meghatározatlan, azaz a kezdete és a vége nincs megadva (*Lexikon der Sprachwissenschaft*. Ed. Hadumod Bußmann. Stuttgart 2008: 48–49.), míg az indoeurópai *perfectum* egy a múltban befejeződött cselekvést jelöl, amelynek a jelenre is van kihatása (*Lexikon der Sprachwissenschaft* 2008: 514.)

27 Leumann – Hofmann – Szantyr 1965: 317–318.

28 Nübling, Damaris: *Historische Sprachwissenschaft des Deutschen. Eine Einführung in die Prinzipien des Sprachwandels*. Tübingen 2008: 43–44.

29 Analitizációs tendencia alatt azt értjük, amikor a nyelv egy bizonyos területét (például főnévragozást) érintő olyan változás következik be, amelynek során a nyelvtani kategóriák szintetikus jelölése helyett analitikus jelölés lesz domináns. Az ófelnémetben pl. az ember szó (*man*) tárgyesetben *man-nan* lett. A mai németben ez így hangzik: *den Mann*. Tehát a

nyelvben. Ez sok esetben a hangsúly fixálódásával kezdődik, majd a végződés, miután általában hangsúlytalan helyzetbe kerülnek, lekopnak. Így a szó formáján nem fog látszódni mondatbeli szerepe, tehát a szintaxis (mondat-tan, itt a mondat szórendje) veszi át a mondatrészek meghatározásának szerepét.³⁰ Ezt bizonyos esetekben a nyelv „egyszerűsödéseként” vagy „nyelv-vesztésként” fogják fel a beszélők. Ezzel szemben viszont itt mindössze arról van szó, hogy a nyelv rendszere igyekszik átláthatóbbá válni.

Ovidius (Kr.e. 43–Kr. u. 17/18) idejében már fellelhetők voltak olyan szerkezetek, amelyekből később a leánynyelvek *perfectum* igeidői kialakultak. Ez viszont egy ritka képzési mód volt, egészen az első évezred végéig.³¹ Ovidius *Fasti* című művéből a következő részlet alapján láthatjuk, hogy ebben a szerkezetben a ragozott igeinek megmarad még a saját jelentése, illetve grammatikalizációról szó sem eshet: a participium a NP részeként a *Bella* szóval egyezik:

„[...] sanguine letifero totus miscebitur orbis,
Ni teneant rigidae condita Bella serae. [...]”³²
(*Fasti* I. 123–124.) (a kiemelések tőlem),

A *tenere* egy birtoklás-jellegű ige, az Ibériai félszigeten a *habere* ige mellett még sokáig egy párhuzamos alak maradt. A grammatikalizációt akkor lehet előrehaladottnak tekinteni, ha előjönnek olyan esetek, amelyekben a kifejezés NP-jének tagjai egymással már nem egyeznek.³³ Ez tehát azt jelenti, hogy a fentebb hozott példa *teneant...conditum* formában előfordulva már relatíve grammatikalizáltnak lenne tekinthető. Továbbá látszik ezen a szerkezeten, hogy a *tenere* ige részben eredeti jelentésében, azaz mint *tartani* áll a mondatban. Erre a korábbi állapotra rámutat Meillet is: *habeo dictum* mint *j'ai dit* (mondtam, el-

szintetikus (tkp. egy szóból álló) formában a tárgyesetet egy rag fejezte ki, a mai nyelvben pedig a névelőn látjuk az esetet, tehát egy külső hordozón. Ennélfogva analitikussá vált a szerkezet.

30 Itt fontos megjegyezni, hogy ilyen jellegű tendenciáknál sosem lehet egyértelmű jelenségeket okozóként megjelölni. Ezek a folyamatok komplexek, és sokszor nyelven kívüli faktorok is közrejátszanak.

31 Hermann 2003: 63–64.

32 „És ha erős lakatom nem zárja a háboru útját, akkor a földi világ vérbe, halálba borul.” (sic!) Gaál, László (ford.): Ovidius. *Római naptár. Fasti*. Budapest 1954. *Fasti* I. 123–124. (Köszönet a példáért Dr. Nagyllés Jánosnak)

33 Tamás, Lajos: *Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba*. Budapest 1978: 117.

mondtam) eredetileg egy objektumra irányult, amit elmondottként birtokol a beszélő.³⁴ Azzal együtt, hogy ez a lexikai egység elkezd elveszíteni eredeti jelentését, és elkezd segédigévé válni, elkezd a szerkezet a múlt idő jelentését egyre inkább felvenni. A gyakorlatban ez a változás így néz ki: *habeo spatham cinctam* {*spatha*. SINGULARIS ACCUSATIVUS FEMININUM} {*cingo*. PARTICIPIUM PERFECTUM, SG. ACC. FEM.}. ebből lett *habeo cinctum spatham*,³⁵ ahol *cinctum* így néz ki: {*cingo*. PART. PERF. SING. ACC. NEUTRUM}.³⁶ Az első évezred közepére válnak ezek az alakok gyakorivá,³⁷ és kezdenek el inkább VP-t képezni, mint NP-t.

Az *esse-perfectum* eredetét illetően ellentmondásos kép bontakozik ki: Herman (2003) szerint az egykori deponens igék³⁸ mintájára jönnek („talán”) létre. Ez azt jelenti, hogy a *loquor*, *loqui*, *locutus sum* és a szemideponens igék, mint *procedo*, 3, *processus sum* képzik a segédigerendszer differenciálódásának az alapját. Így a *venio*, *venire*, *veni*, *ventum* ’menni’ ige ennek hatására válhatott *ventus sum* ’mentem, elmentem’ kinézetűvé.³⁹ Picoche – Marchello-Nizia⁴⁰ szerint viszont az *être* segédige volt használatos egy bizonyos számú intranszitiv⁴¹ ige esetében, illetve a visszaható igék esetén. Az összes többi esetben az *avoir* ’birtokolni’ lett a segédige. Ez az elmélet a szakirodalomban alátámasztottabb. Később látható lesz, hogy a németben is hasonló elvek mentén húzódnak a segédigerendszer alapjai.

A francia, illetve ugyanígy a többi leánynyelv kifejlődéséhez ezen jelenségek nyújtottak alapot. A francia nyelv igeidői közvetlenül levezethetők (a formális síkon legalábbis) a (vulgáris) latin igerendszerből. A 2. ábra mutatja azt a folyamatot, amely a *passé composé* és az *imparfait* kialakulásához vezetett. Az egymás alatt lévő alakok a genetikai kapcsolatot mutatják, a nyíllal összekötött alakok pedig azt, hogy melyik jelentést vették át a francia igeidők.

34 Meillet 1912: 142–143.

35 Felkötöttem a kardot az oldalamba (K.B.)

36 Tamás 1978: 117.

37 Hermann 2003: 64.

38 Olyan igék, amelyek aktív jelentésű alakjai passzív (vagy mediális→mediális deponencia) formák: lat. *fruor* ’élvezek’. A szemideponens igéknél is hasonló a helyzet, de ott csak bizonyos alakoknál figyelhető meg a deponencia, nem meg végig az egész igei paradigmán.

39 Herman 2003: 64–65.

40 Marchello-Nizia C. – Picoche, J.: *Histoire de la langue française*. Párizs 1989: 250.

41 Tárgyatlan (vö. *transzitiv*=tárgyas)

Latin			
	Ø	Perfectum (-avi) a múltban egyszer megtörtént és már lezárt cselekvés/egy elért állapot	Imperfectum (-bam) meghatározatlan ideig tartó/rendszeres cselekvés a múltban
Francia			
	Passé composé múltban lefolyt punktuális cselekvés, nem duratív/a jelenhez képest korábban lefolyt esemény	Passé simple múltban lefolyt punktuális cselekvés, nem duratív	Imparfait (-ais) múltban szokásos cselekvés/múltbéli dolgok leírása

2. ábra: a *passé composé* és az *imparfait* kialakulása (a genetikai alakulás Tamás Lajos leírása alapján,⁴² a mai jelentések Kelemen – Kiss – Pálffy 1985⁴³ alapján)

Itt fontos megjegyezni, hogy a nomenklatúra félrevezető: a *passé simple* ma kb. a *passé composé* jelentésével egyezik meg, így a mai nyelvben már a *perfectum* oldalon áll. Az angol *past simple* viszont az *imperfectum* oldalon áll, és nem igazán állítható a két francia igeidő közül egyikkel sem párhuzamba jelölését tekintve. Fontos továbbá, hogy a mai francia nyelvben csak a legritkább esetben fordul elő a *passé simple*, archaikussá vált. A nyelvtanulóknak (ha éppen tanítják nekik) ez az egyik legnehezebb igeidő, hiszen nagyon sok az anomália a képzésekor. Ez összecseng Meillet azon elméletével, miszerint a nehezen képezhető (azaz anomalikus) formákat használó igeidők eltűnnek és az egyszerűbb (azaz analogikusabb) igeidők veszik át először jelentésüket, majd a helyüket is.⁴⁴

42 Tamás 1978: 112–118.

43 Kelemen, Jolán – Kiss, Sándor – Pálffy, Miklós: Le groupe verbal. In: *Grammaire du français contemporain*, Ed. Kelemen Jolán, 228–239. Budapest 1985.

44 Meillet 1912: 142–143.

A fentieket figyelembe véve látható, hogy a mai francia nyelvben a *passé simple* és a *passé composé* részben hasonló jelentéssel bírnak. A perfektív jelentést így a mai nyelvben a *passé composé*, illetve a *passé simple* (ritkán) fejezi ki. Viszont ez a jelentés nem teljesen egyenes vonalon jutott el ehhez a két igeidőhöz.⁴⁵ Béchade szerint az *imparfait* a mai francia nyelvben egy cselekvést jelöl, amely a múlt egy adott szakaszában folyik le. Nem ismerjük sem a kezdetét, sem a végét, nincs tökéletes befejezettsége. Durativitás és befejezetlenség az *imparfait* két fő jellemzője.⁴⁶ A *passé composé* ezzel szemben egy múltbeli eseményt jelöl, amely egyik jelentésében egy éppen a beszéd pillanatában befejeződött, s így a jelenhez kapcsolódó eseményt jelöl.⁴⁷

A franciában a kongruencia részben leépült; ez a grammatikalizációs folyamat eredménye. A *J'ai fait une faute*⁴⁸ {faute. FEM. SING. IND.} példában ha a NP-hoz tartozna a *fait*, akkor **J'ai faite une faute* lenne, tehát a *faite* szó nőnemhez lenne egyeztetve: {faite. FEM. SING.}. Itt tehát már nincs egyeztetés a tárggyhoz, „nem **birtokoljuk** a hibát, amit elkövettünk”. Viszont a *Tu m'as regardée*⁴⁹ esetében ismét egyezik az őt megelőző tárggyal a participium, hiszen a francia nyelvben szabály szerint ha a tárgy az ige előtt áll, akkor egyeztetni kell egymással a participiumot és a tárgyat. Az *esse-perfectummal* (*être*) képződő igeik viszont minden esetben egyeztetnek: *Elle s'est levée*.⁵⁰ Itt a beszélő (és nem a tárgy, hiszen az *esse-perfectum*nál alapvetően a visszaható igeik esetétől eltekintve nincs és nem is lehet tárgy) neméhez egyeztetve: {levée. FEM. SING.}. A francia nyelvben tehát a kongruencia leépülési folyamata ezeken a példákon látható: a szerkezet grammatikalizációjának a kezdetekor még minden esetben volt kongruencia,⁵¹ a mai nyelvben pedig már léteznek esetek, ahol nincs meg.

A francia nyelvtan szerint úgy az *imparfait*, mint a *passé composé* és a *passé simple* is igeidőknek nevezhetők, de aspektuális jelentéssel is bírnak: a *passé composé* puntuális jelentésű, az *imparfait* pedig duratív. Fontos továbbá megjegyezni, hogy az írott nyelv még néhány ritka esetben használja a *passé simp-*

45 Vö. Picoche – Marchello – Nizia 1989: 263–265.

46 Béchade, Hervé-D.: *Syntaxe du français moderne et contemporain*. Saint-Germain 1986: 44.

47 Béchade 1986: 48.

48 Elkövettem egy hibát.

49 Rámnéztl.

50 Felkelt.

51 Vö. a fentebbi latin példákkal.

le időt, a *passé composé*t pedig ebben az oppozícióban a beszélt nyelv visszaadására. Ez összecseng azzal a felvetéssel, hogy az új formák először mindig a beszélt nyelvben alakulnak ki és sokáig alacsonyabbnak, értéktelenebbnek tekintik őket a régiekkel szemben. Így az eltűnt *passé simple*t már csak az írott nyelv őrzi. Ezen felül még egy igeidő van a franciában, amely a *passé composé*-val kapcsolatban áll: a *passé surcomposé*.⁵² Ez az igeidő múltbéli cselekvések előtt lefolyt cselekvést jelöl, ugyanúgy, mint a *passé antérieur*, és hasonlóan a *plus-que-parfait*⁵³ igeidőhöz, viszont utóbbi esetben bizonyos megkötések vannak az igeidők használatát illetően. A *passé surcomposé* viszont csak a beszélt nyelvben, a *passé antérieur*⁵⁴ pedig csak az írott nyelvben fordul elő.⁵⁵

A német és az angol nyelv

Ezen a ponton kell tisztázni a *Perfekt* és a *present perfect* egymáshoz való kapcsolatát, illetve kialakulását. Az ófelnémetben⁵⁶ és az óangolban⁵⁷ is csak az *imperfectum* létezett. Ez az ige tövéből és a csinálás igéjéből képződött: a német *tun* és az angol *to do* igék akkori formájából lett a *-te*, illetve az *-ed* végződés, amely ma már nem fejezi ki az *ich machte* vagy az *I impressed* mondatokban az ige eredeti (csinálni) jelentését, csak ún. grammatikai kategóriákat fejeznek ki, mégpedig az időt. A *perfectum* ezzel szemben később alakult ki, és akkor még az ige, amelyet ma segédigének használ az igeidő, eredeti jelentésével bírt. A leírt cselekvés eredménye egy kézzel fogható objektum volt, ugyanúgy, mint a *habeo cinctam spatham* példában, vö.: fentebb.

A német és az angol nyelvben egyaránt megvolt a *gi-* előtag, amelynek két használata volt: egyrészt perfektiválhatott egy ragozott igét (gyakoribb), másrészt pedig befejezett melléknévi igenév képzésében vett részt. Ezen felül viszont volt lexikális jelentése is: ez a prefixum a germán **ga-* prefixumból jött, amely feltehetőleg rokon a latin *cum* '-val, -vel' szóval. Ezt bizonyítja talán az is, hogy

52 Pl.: *J'avais eu fait une faute*.

53 Pl.: *J'avais fait une faute*.

54 *J'eus fait une faute*: Itt látszik, hogy a segédige *passé simple*-ben van. Ez magyarázhatja azt, hogy a *passé antérieur* – hasonlóan a *passé simple*-hez – csak az írott nyelvben található meg.

55 Kelemen – Kiss – Pálfi 1985: 239–240.

56 A (fel)német nyelv legelső dokumentálható nyelvéllapota, kb. 750–1050-ig tartott (*Althochdeutsch*).

57 Az angol nyelv legelső dokumentálható formája, kb. 650–1066-ig, a normann megszállásig tartott (Old English)

sok esetben a latin *con-* előképzős szavak *ge-* előképzővel vannak lefordítva: *conducere* → *gileiten* 'elvisz, elkísér'. Ennek emlékei olyan, a mai németben is meg-lévő szavak, amelyekben a *ge-* előképző még mindig megvan: *Gebirge* 'hegység' (tehát: ahol több hegy **együtt**áll).⁵⁸ Az igei perfektiváló jelentésében viszont ez már kevésbé domborodik ki. Az ófelnémet *winnan* (dolgozni) igéből képzett *giwinnan* (elérni, meghódítani) forma még a mai nyelvben is megtalálható, né-hány más, hasonló tendencián átfutott igehez hasonlóan. Ez a prefixum később analogizálódott, és ekkor már alapvetően perfektív jelentésű igékhez is társul-hatott.⁵⁹ Shubik tanulmányában⁶⁰ a latin eredetivel veti össze az általa kiválasztott mondatok ófelnémet fordításait, hogy megállapítsa, hogy az ófelnémetben a *gi-* aspektusjelölő volt-e. Az általa felhozott idézetekben a latin fordítása ezek-nek a *chi-*, vagy *gi-* (később *ge-*) előtaggal ellátott ragozott igéknek minden eset-ben szigorúan a latin *perfectum*mal történik: *Et creavit deus hominem [...]*, míg a prefixum nélküli igeformák lefordításakor *imperfectum*ot használ: lat. *stabat* → ném. *stuont*. A perfektivitás kifejezésére való igény az után is megmaradt a nyelvben, hogy ezt az előképzőt már nem lehetett ragozott igehez tenni (a kö-zépfelnémet korról kezdődőleg),⁶¹ így kap helyet az eddig egy múlt időt használó nyelvben a *Perfekt*, mint igeidő. Mivel ez az előképző mindkét nyelvben produk-tív volt és hasonló jelentéssel bírt, ezért mindkét nyelvben adott volt a *perfectum* kialakulásának a feltétele. Az angol esetében is megtalálhatjuk a *ge-* prefixumot, amely perfektiváló szereppel bírt, hasonlóan a némethez, viszont a mai nyelvre eltűnt. A középanyol⁶² korban a *present perfect* igeidő grammatikalizációja során viszont az angol nyelvben először redukálódott a *ge-*, tehát *geceosan* > *ycore* 'vá-lasztott, kiválasztott' majd teljesen eltűnt.⁶³ Ez a mai nyelvre nézve egy alapvető különbséget eredményezett a német és az angol *perfectum* formális oldalán: míg németben ez az ige a mai nyelvben *gekoren*,⁶⁴ addig az angolban *chosen*. Bogner az ófelnémet nyelvből hoz példát egy korai *perfectum*-szerkezetre: *sie ei-gun mir ginoman-an liabon druhtin minan* (félkövérrel az én kiemelésem). Ez körülbelül annyit jelenthetett, hogy elfogottként birtokolják a kedves uramat.

58 Habermann, M. – Wischer, I. 2004: 265 és 271.

59 Nübling 2008: 253.

60 Shubik 2001.

61 Hermann, Paul: *Deutsche Grammatik*, 4. Band. Tübingen 1920: 66.

62 Az angol nyelv azon állapota, amely kb. 1066–1470-ig tartott.

63 Singh, Isthla: *The history of English. A student's guide*. Manchester 2005: 87 és 112–123.

64 A középfelnémet során alakult ki az /r/ hang az /s/ helyett, eredetileg *gekosen* 'választott' vö. középfn. *ich was* > újf. *ich war* 'voltam'

Nyelv	Ő szépØ.	Ő egy szépØ nő.	Ők szépek.	Ők szépØ nők.
Német	<i>Sie ist schönØ.</i>	<i>Eine schöne Frau ist sie.</i>	<i>Sie sind schönØ.</i>	<i>Schöne Frauen sind sie.</i>
Francia	<i>Elle est belle.</i>	<i>Elle est une femme belle.</i>	<i>Elles sont belles.</i>	<i>Elles sont des belles femmes.</i>
Orosz	<i>Она красивая.</i>	<i>Она красивая женщина.</i>	<i>Они красивые.</i>	<i>Они красивые женщины.</i>
Angol	<i>She is prettyØ.</i>	<i>She is a prettyØ woman.</i>	<i>They are prettyØ.</i>	<i>They are prettyØ women.</i>

2. táblázat: a kongruencia a predikatív helyzetben álló jelzők esetében
(félkövérrel kiemelve a szám-, illetve a nemragok)

Láthatóak a *ginoman-* 'elfogott, elvett' participium egyeztetett grammatikai kategóriái: {ginomanan. PARTICIPIUM. PRAETETIRUM. ACC. MASCULINUM. SING.}, amelyek a *druhtin* szóval vannak egyeztetve.⁶⁵ A mai németben így fordítanánk a mondatot: *Sie haben meinen lieben Herrn genommen*. A kongruencia tehát elűnt, ami egy magasabb grammatikalizációs szintet indikál, mint például a francia esetében, ahol láttuk, hogy a rendszer bizonyos esetekben egyeztet bizonyos esetekben nem. Ezt viszont azért nehéz a jelenlegi nyelvéllapotban vizsgálni, mert a németben a predikatív (állítmányi) értelmű, függő nemű szavak⁶⁶ sosem egyeznek, pl. a franciával, vagy az oroszral szemben (lásd 2. táblázat).

A 2. táblázat alapján látszik, hogy az orosz és a francia mind számban, mind nemben egyeztet a predikatívummal. A magyar csak számban egyeztet (mivel nincs benne nem), a német pedig nem egyeztet, annak ellenére sem, hogy van benne szám és nem is. Az angolban pedig nincsen nem, csak szám, viszont azzal ebben az esetben nem egyeztet. Így itt a csak a francia

65 Bogner, Stephan: *Abriss der Geschichte der deutschen Sprache und der historischen Grammatik des Deutschen*. Szabadka 2010: 176–178.

66 Olyan szavak, amelyek bármelyik nemben állhatnak, azon szó függvényében, amelyekkel együtt állnak, ill. amelyeknek alá vannak rendelve, pl. melléknevek, participiumok.

nyelv alapján állapítható meg, hogy az egyeztetés leépülése grammatikalizációs indikátor. Szükséges a későbbiekben olyan nyelvek vizsgálata, amelyeknek a mai nyelvéllapotában is van egyeztetés a predikatívummal. A modern görög például hasonló mintát mutat, mint a francia, tehát az *esse-perfectum* egyeztetet, a *habere* viszont nem. A *perfectum* megvizsgálása a görög nyelvben még jobban alátámaszthatja azt a feltételezést, miszerint az egyeztetés leépülése grammatikalizációs indikátor.

Nübling a fentebb említetthez hasonló korai szerkezeteket németre az *als* prepozícióval fordítja, ami hűen tükrözi a korai *perfectum*-jelentéstartalmat:

Eredeti:	<i>phigboun</i>	<i>habeta</i>	<i>sum</i>	<i>giflanzotan</i>	<i>in sinemo wingarten</i>
Nübling:	(Einen) <i>Feigenbaum</i>	<i>hatte</i>	<i>einer</i>	<i>als</i> <i>gepflanzen</i>	<i>in seinem</i> <i>Weingarten</i> ⁶⁹

A későbbi korok során a participium a NP-től eltávolodik, és a VP részévé válik.⁶⁸ Ugyanez a folyamat figyelhető meg az angol és a francia nyelvekben is. Ferraresi rámutat arra, hogy a mai német nyelvben is kifejezhető ez a jelentéstartalom: *Ob Paula ihre Haare gefärbt hat?* Ez a kérdés rákérdezhet egyrészt arra, hogy *Paula befestette-e a haját*, tehát hogy a cselekvést végrehajtotta-e. Itt a mai, újabb jelentésében van, és egyszerű múlt idővel fordítjuk. Egy másik olvasatban viszont úgy is értelmezhetjük a mondatot, hogy *Paulának festett-e a haja?* Tehát a kérdés arra irányul, hogy Paula a haját befestettként birtokolja-e⁶⁹ (→ Valaki a fügefát elültettként birtokolja, a kardomat felcsatoltként birtoklom... stb.). A szerkezet eredetileg viszont csak rezultatív (tehát aspektuális) jelentéssel bírt, és később kapott múlt idejű (tehát temporális) jelentést (az angollal ellentétben, ahol még mindig nem igazán jelent a szerkezet múlt időt). Ferraresi szerint valószínűleg *reanalízis*⁷⁰ történhetett, és az eddig perfektívként, és jelen idő-

67 Szó szerint: Valaki egy fügefát ültettként birtokolt a saját szőlőskertjében.

68 Nübling 2008: 252.

69 Ferraresi, Paula: *Grammatikalisierung*. Heidelberg 2013: 26–27.

70 Reanalízis alatt értjük egy szerkezet olyan újrastrukturálódását, amelynek során a szerkezet szereplői ugyanazok maradnak, viszont a hierarchikus rendszer megváltozik (*Lexikon der Sprachwissenschaft* 2008: 569. alapján). Pl.: óang. *Ðæm cyninge* („részesztárgy”) *licodon*

ként értelmezett szerkezetet a (múlt idejű) participium miatt múlt időnek kezdték érezni a beszélők, és a *haben* ige vált a múlt idő jelévé, a participium pedig a rezultatív aspektus jelévé.⁷¹ Ezzel kifejeződik az analitikus formák nagy előnye: több jelentést viselhetnek magukon, morfológiailag transzparens (átlátható) módon.

A korai fázisokban, a *Perfekt* kialakulásakor alapvetően csak a tranzitív igékkel lehetett *Perfektet* alkotni, így ez egy hiányos paradigma volt. Aspektuális jelentését tekintve *telikus* jelentéssel bírt ez a szerkezet, azaz egy eseményt végpontjával írt le, és a szerkezet alanya pedig csak élő lehetett, hiszen egy nem élő dolog nem birtokolhat semmit.⁷² *Es hat geregnet* 'Esett az eső' Itt látszik, hogy a mai nyelvben már a 'birtoklás' jelentéstől eltávolodott a szerkezet, hiszen az általános alannak csak szintaktikai funkciója (*Platzhalter-Es*, azaz „helyet tartó-es”) van a mondatban, így nem birtokolhat semmit. Másrészt a 'birtoklás' fogalmának alapvetően ki van zárva a szemantikai valenciájából⁷³ az 'eső' fogalma. *Die Glühbirne ist aufgeplatzt* 'Szétduzzant a villanykörte'. Ezen a példán pedig az látszik, hogy a nem élő dolgok esetében inkább *esse-perfectum* jön létre, hiszen cselekedni élettelen dolgok nem igazán tudnak. Így csak a 'birtoklás' jelentésétől, illetve a 'valamilyennek lenni' jelentéstől való eltávolodáskor alakulhatott ki és egyesülhetett ez a két paradigma egy igeidővé. Ez magyarázatot ad arra is, hogy miért csak később alakult ki az *esse-perfectum*. Az tehát, hogy az intranszitiv, állapotot jelölő igék is képezhetnek *perfectumot* egy későbbi újítás, a paradigma kiteljesedése. Teljesen csak a középelnémetre épül ki a *haben-esse*-rendszer a segédige használatához, mindazonáltal itt is vannak még

peran (alany). 'A királynak tetszettek a körték.' Itt a *király* részes esetben áll, a magyarral és a mai némettel (*Dem König gefielen die Birnen*) megegyezően. Amikor viszont eltűnt a részes eset az angolból, akkor reanalizálódott a szerkezet. **Akinek** tetszett valami, az lett az szerkezet alanya, és **ami** tetszett, az lett a cselekvés objektuma. Így a mai angolban (mivel a szintaxis jelzi már csak a mondatbeli szerepeket): *The king (alany) liked (the) pears (tárgy)*. (Köszönet a példáért Suszczynska Małgorzata Tanárnőnek)

71 Ferraresi 2013: 27.

72 Ferraresi 2013: 27–28.

73 Tehát adott esetben esetleg szintaktikailag odakapcsolható (birtoklom valamit, tehát birtoklás+tárgy: szintaktikai valencia), de jelentésben nem kompatibilis (szemantikai valencia): *Esőt birtoklom/*Nekem van esőm.

ingadozások, annak ellenére, hogy az alapvető irányvonalak már relatíve tiszták. Ezeknek az ingadozásoknak a maradványa a mai nyelvben az észak-dél nyelvi tengely mentén fellelhető kettősség: a *stehen, hängen, liegen* igéknek a *Perfekt* formáját északon *haben*, míg délen *sein* segédigével képzik.

Az angolban ez a kiegyenlítődés nem egy másik segédige bevezetésével, hanem a meglévő *to have* teljes analogizációjával ment végbe. Annak, hogy a németben és a franciában ennyire hasonló az auxiliáris rendszer (segédigerendszer) egyik oka talán itt van: feltehetőleg a fentebb leírt folyamatok általánosan felírhatók a *perfectum* igeidők kialakulására, amelyek először aspektuális, később pedig temporális jelentéssel bírnak. Ez azt jelenti, hogy a *perfectum* kialakulásakor hasonló kognitív alapú metonimikus grammatikalizáció ment végbe minden esetben, és ez determinálhatja a grammatikalizáció folyamatát. A régebbi példákban a franciában (latinban/vulgáris latinban) is mindig csak birtoklásról van szó, egy tárgyat birtokol valaki/valami valamilyen állapotban, és csak miután reanalogizálódott a szerkezet temporális jelentésűvé, vált lehetővé, hogy a szerkezet minden igére használható legyen.

A mai nyelvállapot tükrében a *past simple* egy olyan múlt idejű egyszerű vagy ismétlődő cselekvést⁷⁴ fejez ki, amelynek kimenetelén már többé nem lehet változtatni, a kezdete és a vége is a múltban található, tehát a múlt egy adott szakaszához kötődik. Ha valakiről beszélünk, akkor a *past simple* és a *present perfect* közötti választás azt is megmutatja, hogy az adott személy él-e még: *His sister was an invalid all her life*. Ebben az esetben a személy már nem él. *His sister has been invalid all her life* esetében viszont a szóban forgó személy még mindig él.⁷⁵ Ez az igeidő az elbeszélő jelentése a *past simple* időnek az angolban, ami miatt párhuzamba állítható az *Imparfait*, illetve a *Präteritum* igeidőkkel. Ennek fényében az *I read* mondat tehát azt jelenti, hogy elkezdtem az olvasást valamikor és valamikor be is fejeztem a múltban, így ez egy végbement folyamatot jelöl. Aspektus nincs hozzá követve, lehet egyszerű cselekvés is (*Once I lost my key*: perfektív), de lehet szokásos, ismétlődő cselekvés is (*I always went to the same shop*: imperfektív).

74 Rimaszombati, Károly: *Angol nyelvtan 222 pontban*. Szeged 2006: 29.

75 Leech, Geoffrey – Svartvik, Jan: *A communicative grammar of English*. Essex 1981: 65–67.

A németben viszont a *Präteritum* jelentése már korántsem ennyire könnyen körülhatárolható. Egyes nyelvtanok szerint mára alapvetően ugyanazt jelenti a két igeidő, csak bizonyos esetekben szükséges konkrétan az egyik vagy a másik használata, míg mások szerint ennél többről van szó. Hentschel – Weydt szerint mindkét forma arra szolgál, hogy a múltban lefolyt eseményeket írjunk le.⁷⁶ Scheibl tanulók számára kiadott nyelvtana szerint több jelentésben szabad disztribúcióban áll⁷⁷ a két igeidő, viszont létezik mégis néhány szabály, amely kevésbé érinti a jelentést: írott-beszélt nyelvi különbség, hangzásbeli okok, irodalmi-hétköznapi beszéd. Ezen felül felsorolja a Perfekt bizonyos jelentésváltozatait, amikor a Perfekt és a *Präteritum* nem cserélhetők fel egymással jelentésváltozás előidézésére nélkül, például „ha a jelenben fennálló hatást” akarjuk érzékeltetni.⁷⁸ Hentschel – Weydt ezt a következő példával szemlélteti: Amikor reggel kinézünk az ablakon és havas a táj, akkor csakis az *Es hat geschneit* ’Havazott.’ és semmiképpen sem az *Es schneite* mondat a megfelelő.⁷⁹ Itt tehát a *Perfekt* egyfajta rezultatív jelentéssel bír, amely nélkül (tehát a *Präteritumban* hagyott mondatban) a kijelentés nem adekvát a szituációhoz. Ez azt jelenti, hogy bizonyos kontextusban ki lehet emelni a német nyelvben is a jelenre való hatást. Megvizsgálva az *Erst regnete es, dann schneite es* ’Előbb esett, majd havazott’ mondatot kiderül, hogy ez az angolra *past simple* igeidővel fordítható, és ez a jelentés pedig a múltban egymás után lefolyt cselekvések felsorolása, azaz a leíró funkció (vö.: *imparfait* a franciában). Ha viszont az *Es hat geschneit*, mondatról beszélünk, akkor a hó még adott esetben inkább látható az udvaron. Éppen ezért nevezi az IdS⁸⁰ nyelvtana a *Perfekt* igeidőt *Präsensperfektnek*, az angol minta után. Itt a jelen a kiindulási pont, és ehhez képest helyezzük el az időben a történést. Ezzel kapcsolatban még a dialektális eloszlást is figyelembe kell venni: a déli területeken, az ún. *Präteritumlinie* (*Präteritum-vonal*) alatt már nem használják a *Präteritumot* egyáltalán. Helyette a *Doppelper-*

76 Hentschel, Elke – Weydt, Harald: *Handbuch der deutschen Grammatik*, 3. völlig bearbeitete Auflage. Berlin, New York 2003: 107.

77 Tehát szövegkörnyezettől függően felcserélhető, szemben a komplementer disztribúcióval, amelyben a (fonológiai, morfológiai... stb.) közeg megköveteli az egyik vagy a másik formát.

78 Scheibl, György: *Német nyelvtan 222 pontban*. Szeged 2009: 50–51.

79 Hentschel – Weydt 2003: 109–110.

80 Institut für Deutsche Sprache, Mannheim

fekt van,⁸¹ amely képzését tekintve teljesen azonos a francia *passé surcomposé* igeidővel: *Ich habe einen Fehler gemacht gehabt. J'ai eu fait une faute.* Így sokkal gyorsabban fog a *Präteritum* ezeken a területeken archaikus színezetet kapni. A továbbiakban megállapítja még, hogy a *Präteritum* általában az elbeszélő próza ideje, mert leíró tulajdonsággal rendelkezik, és így egy magasabb stílust képvisel, mint a *Perfekt*. Néha már a hétköznapi beszédben hiperkorrekciónak érzékelik a *Präteritum* használatát.⁸² A *Doppelperfekt* jelentésében körülbelül a *Plusquamperfekt* jelentésével egyezik meg, így azt helyettesíti előidejűség kifejezésekor: *Ich hatte einen Fehler gemacht.* Ebben a mondatban a *hatte Präteritumban* áll, amely – mint ahogy fentebb szóba került – már eltűnt a délnémet dialektusokból, ezért őt pótolja a *habe gemacht*, azaz a *Perfekt*. A *Doppelperfektet* viszont a *Präteritum* helyett is lehet használni. Ami az eredetét illeti, már Goethénél is található példa a *Doppelperfektre*.⁸³ Ezzel szemben a *passé surcomposé* már az ófrancia nyelvben is használatos volt (ritkán).⁸⁴

A dichotómia *perfectum*-oldalát megvizsgálva a következő kép bontakozik ki: az angol *present perfect* – mint ahogy a neve is mutatja – nem igazán múlt idő, sokkal inkább egy, a múltban elkezdett, és a jelenben befejeződő dolgot fejez ki. Ez a forma gyakran statikus igékkel jön elő, és így olyan eseményeket ír le, amelyek a múltban történtek meg, és a jelenre kihatnak, rezultatív jelentéssel bírnak. Pontos idő nem állhat mellette, csak a tény a fontos.⁸⁵ Többféle jelentése lehet, az egyik ezek közül a fentebb megemlített eredmény: *His sister has been invalid al her life* mondat jelentésében benne van, hogy a lány még mindig él. A *past simple* esetén ezzel szemben az is fontos, hogy mikor folyt le a cselekvés. Az *I have lost my key* mondat olvasásakor még feltételezzük, hogy a kulcs megtalálható, illetve problémát okoz a beszélő számára a kulcs hiánya, viszont az *I lost my key (a month ago)* esetében a beszélő már letett a kulcs kereséséről.⁸⁶

81 Hentschel – Weydt 2003: 108.

82 Hentschel – Weydt 2003: 108.

83 *Duden. Die Grammatik.* (= Duden, 4). 8. kiadás. Ed. Die Dudenredaktion. Mannheim/Zürich 2009: 463–464.

84 Picoche – Marchello – Nizia 1989: 265.

85 Rimaszombati 2006: 45.

86 Rimaszombati 2006: 51–52.

Az újgörög és a macedón nyelv

A *perfectum* megfigyelhető mind az újgörög, mind a macedón nyelvben. A macedón nyelvben alapvetően rezultatív jelentéssel bíró igeidő az ún. *l-forma* volt, amely több szláv nyelvben is megvan. Ebben a szintetikus formában az *-l* jelöli az igeidőt (több nyelvben inkább participiális jellegű), és egyezik a szerkezet a cselekvő neméhez/számához. Ennek a jelentését kezdi átvenni a mai macedón nyelvben teljesen produktív *ima*-összetétel (*uma-compund*), amely a birtoklást kifejező igéből és a múlt idejű passzív participium semleges alakjából áll. Bizonyos igék esetében ez a létigével is működhet (a német, illetve a francia mintához hasonlóan): *ума дојдено – е дојден* 'odament'. Ez viszont a macedónban két különböző forma. A szerző a példáit mind *present perfect* igeidővel fordítja: *Тие немаат уште многу компани таму. They hadn't yet dug much there.*⁸⁷ Fontos viszont megemlíteni, hogy ez az igeidő (csakúgy, mint a németben a *Perfekt*) jelentése, illetve a használat gyakorisága szempontjából nyelvföldrajzi eltéréseket mutat, Nyugat-Macedóniában például jóval gyakrabban használják.⁸⁸ További érdekessége a jelenségnek, hogy egy földrajzilag közel fekvő, és azonos nyelvi szövetséghez tartozó nyelvben, a szerbben Lunt következő példája értelmezhetetlen: *He ce имаме видено две години.*⁸⁹ Két anyanyelvi beszélő megkérdezését követően egyikük sem azonosította a szerkezetet (illetve az *имам* *учено* 'tanultam' szerkezetet) múlt idejüként, vagy rezultatív aspektusú jelenként, illetve egyikük passzív színezetet látott benne, valószínűleg a participium passzívsága miatt.

Az újgörög nyelvben is megvan a *perfectum*, itt két képzési formában is jelen van. A két forma között stilisztikai, illetve szociolingvisztikai eltérések vannak. Az általánosabban elfogadott alak az itt vizsgált *perfectum*-mintára épül: a birtoklást jelentő ige (*ἔχω*) áll a passzív participiummal. A második lehetőségben ugyanezen segédige mellett egy másik igei derivátumot használ, egy *aoristos*hoz hasonló formát. Jelen munka szempontjából az első képzési mód érdekesebb: ez a mód az általánosan elfogadott, illetve ez illik a fentebb definiált *perfectum*-sémára. Ez a némethez és a franciához hasonlóan

87 Lunt, Horace G.: *A Grammar of the Macedonian Literary Language*. Skopje 1952: 99–100.

88 Friedman, Victor (2001): *Macedonian*. Skopje 2001: 40. <http://www.seelrc.org:8080/grammar/mainframe.jsp?nLanguageID=3> [2015. 06. 14.]

89 Lunt 1952: 100.

bizonyos igéknél (itt is alapvetően tranzitivitás alapján) a létigét (εἶμαι) veszi segédigének. Ebben az esetben az alanyhoz egyezik a participium, csakúgy, mint a franciában. Az aoristost használó képzési módban viszont ez nem lehetséges, csak a birtoklás igéje lehet segédige. A szerző a *Je suis arrivé* és az *Ich bin gegangen* mondatokhoz hasonlíttja a görög mintát és adja meg a εἶμαι φτασμένος mondatot, illetve ennek angol fordítását: *I am (have) arrived*. Egy másik példában pedig az ἔχω δεμμένο szerkezetet fordítja így: 'I have bound'⁹⁰

Összefoglalás

A legtöbb indoeurópai nyelv korábbi stádiumaiban az igeidőket feltehetőleg szintetikusán képezték. Az ógörögben például csak néhány analitikus forma fordul elő (pl. *perfectum coniunctivi activi*).⁹¹ A latin nyelvben is találhatók elvétve analitikus igeidők (pl. *praesens perfectum indicativi passivi*). Az 1. évezredben viszont olyan változások folytak le többek között az angol, a német és a francia nyelvekben, amelyek nyomán megváltozott az igerendszer és kialakult a *perfectum-imperfectum* dichotómia, egy analitikus *perfectum*mal és egy szintetikus *imperfectum*mal. Az angolban és a németben a két nyelv különválásakor még csak a *Präteritum*, illetve a *past simple* létezett, mint grammatikalizáltnak tekinthető múlt idő, a *perfectum* csak később alakult ki, és grammatikalizálódott. Mind a mai napig különböző grammatikalizációs szinten áll a két nyelvben ez a két igeidő. A perfektiváló szerepű *ge-* előtag a németben megmaradt, míg az angolban viszont először redukálódott, majd eltűnt. A franciában pedig az eredeti latin *imperfectum* alakjaiból lett az *imparfait* igeidő, amely a múltban kezdődött és a múltban befejeződött cselekvést jelöl, míg a *perfectum* alakokból a *passé simple* született, amely alapvetően elmesélő múlt volt, de később átvette a punktuális, nem duratív jelentést, amelyet ezután az időközben kialakult *passé composé* vett fel. A tranzitivitás volt az egyik dolog, ami alapján eldőlt a segédige használata mind a franciában, mind a németben. Viszont a *perfectum* igeidők kialakulásukkor csak defektes paradigmát alkottak, csak élő entitás lehetett alany. Az, hogy az intranszítív, állapotot jelölő igék is képezhetnek *perfectu-*

90 Thumb, Albert: *Handbook of the modern Greek language*. Chicago 1964: 161–162.

91 vö. Mayer – Maywald – Mészáros: *Görög nyelvtan*. Budapest 2014: 152.

mot (illevé egyáltalán az *esse-perfectum* kialakulása) egy későbbi újítás, a paradigma kiegyenlítődése, illetve két paradigma egybeolvadása. Az angolban ez a kiegyenlítődés nem egy másik segédige bevezetésével, hanem a meglévő teljes analogizációjával ment végbe. Annak, hogy a németben és a franciában ennyire hasonló, illetve hogy az angolban pedig ennyire különbözik az auxiliáris rendszer egyik lehetséges okát már fent említettem. Egy másik ok az areális nyelvészetben keresendő. Mint ahogy Haspelmath⁹² arra rámutat, az angol nem esik bele a Charlemagne nyelvszövetségbe,⁹³ így nem érte akkora areális hatás e két nyelv részéről. Ez magyarázatot adhat arra, hogy ott miért a *to have* analogizálódhatott egyedüli segédigének. A SAE-csoportban több nyelv is rendelkezik a *perfectum* igeidővel: angol, svéd, spanyol, olasz, francia, holland... stb., illetve a balkáni nyelvszövetségben is létezik ez a jelenség, amely szintén hozzátartozik a SAE-szövetséghez, viszont korántsem olyan szervesen, mint az előbb említett nyelvek: a macedón és a görög. Mivel az angol nem tartozik olyan szervesen a Charlemagne-szövetséghez, ezért az ő esetében a földrajzi közelség miatti transzfer gyengébb lehetett, mint például a német és a francia nyelvek között.⁹⁴ Fontos viszont kiemelni, hogy a nyelvtörténeti folyamatok sosem írhatók le néhány faktor összességéként, így az areális kapcsolatok, illetve az analitizációs tendencia (l.: lentebb) csak részben adják meg a dichotómia kialakulásának okait. Nübling nyelvtörténetében bemutatja röviden Dal elméletét: szerinte például a németben egy szinkretizmus⁹⁵ is közrejátszott: a *Präteritum* és a *Konjunktiv II* formái a né-

92 Haspelmath 2001: 1493.

93 Haspelmath nyelvszövetség alatt (*linguistic area/Sprachbund*) olyan nyelvek összességét érti, amelyek egymással földrajzilag össze vannak kötve és olyan strukturális hasonlóságokat mutatnak fel, amelyeket nem lehet egy genetikailag közös eredetből levezetni. SAE (*Standard Average European*) alatt pedig az újlatin, a germán, a baltoszláv, illetve a balkáni nyelveket érti elsősorban. Ezen belül két, jelen munka szempontjából fontosabb nyelvszövetség a Charlemagne és a balkáni nyelvszövetség. A német és a francia Haspelmath munkája szerint erősebben tartoznak a Charlemagne nyelvszövetséghez, míg az angol némileg elüt ettől a csoporttól. (Haspelmath 2001: 1493.)

94 Egyes feltételezések szerint a latin (illetve annak egy vulgárisabb változata, amelyről vajmi kevés írásos emlék van) *lingua franca*ként való működése nagyban elősegítette, hogy mind a három nyelvben viszonylag gyorsan kialakuljon és teret nyerjen a *perfectum-imperfectum*-dichotómia. Mivel egy nyelvváltozási jelenségnek mindig sokrétű okai vannak, ezért ez a magyarázat is részben elfogadható, mint hozzájáruló, egységesítő faktor.

95 Különböző alakok egybeesése: *mentem* a *menteni* igéből és *mentem* a *menni* igéből.

metben bizonyos esetekben egybeestek (és egybeesnek még ma is). Amikor függő beszédben egy adott ige *Konjunktiv II*-formája a *Präteritum* formájával egybeesik (pl. *ich suchte* 'hogy én keressek' – *ich suchte* 'én kerestem'), akkor szükségessé válik ezek egymástól való megkülönböztetése. Az angolban és a franciában nincs ilyen jellegű szinkretizmus, részben tehát ezért is léphetett ki az angol és francia mintájú *perfectum-imperfectum* jelentéskülönbségből a német, és kerülhetett közelebb ahhoz a nyelvallapothoz, amelyben az *imperfectum* elkezd eltűnni. Azzal, hogy a *Perfekt* és a *Präteritum* egymással egyenlő jelentésű lett, kiküszöbölődhetett ez a probléma, hiszen ha a *Präteritum* kétféleképpen értelmezhető, és emiatt megértési problémákat okoz, akkor ki lehet helyettesíteni *Perfekt* igeidővel. Eszerint az elmélet szerint tehát a mai német nyelvben a *Präteritum* elavulása és archaikus színezettűvé válása ennek a hozománya.⁹⁶ A fentebb említett analitizációs tendencia is közrejátszott *perfectum* kialakulási folyamatában. Ez a latin nyelvekben is megvan, így tehát kijelenthető, hogy a *perfectum* jellegű igeidők kialakulása a vizsgált nyelvekben az analitizációs tendencia keretein belül folyik. A görögben és macedón nyelvben is megfigyelhető hasonló tendencia.

Ezen dolgotatban tárgyaltak alapján megállapítható, hogy a *perfectumot* tekintve a német áll a legfelső grammatikalizációs szinten, azt követi a francia és végül az angol. Az angol lóg ki Haspelmath szerint jobban a sorból, mert a *present perfect* egy határozott jelen-előtti jelentéssel bír. Ezen felül az angolban a *present perfect* még mindig elsősorban jelen idő. A franciában és a németben ezzel szemben viszont a *perfectum* már használható narratív igeidőként,⁹⁷ a franciában némi korlátozással, a németben viszont (szinte) korlátlanul. A németben pedig már olyan szinten grammatikalizálódott a *Perfekt*, hogy aspektuális jelentését néhány esettől eltekintve elveszítve, igeidőként elkezdte kitaszítani a *Präteritumot*. Feltételezhető tehát, hogy a *perfectum* grammatikalizációja során egy olyan állapot felé halad, amely az eredeti aspektuális jelentésétől távolodik és egy temporális jelentéshez közelít. Ezen hipotézis további verifikációjához viszont további nyelvek bevonása szükséges.

A következő oldalon található összefoglaló táblázatban láthatóak az összehasonlított igeidők főbb jelentései:

96 Nübling 2008: 255.

97 Haspelmath 2001: 1495.

	Német	Francia	Angol
<i>IMPERFECTUM</i>	<i>Präteritum</i>	<i>Imparfait</i>	<i>Past simple</i>
JELENTÉS	elbeszélés/múltban elkezdődött és befejeződött cselekvés; (inkább) temporális	múltban szokásos cselekvés/múltbéli dolgok leírása: temporális-aspektuális	múltban elkezdődött és befejeződött cselekvés; (inkább) temporális
<i>PERFECTUM</i>	<i>Perfekt</i>	<i>Passé composé</i>	<i>Present perfect</i>
JELENTÉS	elbeszélés/múltbéli cse- lekvés eredménye a jelen- re nézve: (inkább) tempo- rális	múltban lefolyt punktuális cselekvés, nem duratív/a jelenhez képest korábban lefolyt esemény: temporá- lis-aspektuális	múltbéli cselekvés ered- ménye a jelenre nézve: perfektív: (inkább) aspek- tuális <i>Past simple</i>

3. táblázat: a vizsgált igeidők főbb tulajdonságai

Irodalomjegyzék

- Béchade, Hervé-D.: *Syntaxe du français moderne et contemporain*. Saint-Germain 1986.
- Bogner, Stephan: *Abriss der Geschichte der deutschen Sprache und der historischen Grammatik des Deutschen*. Subotica 2010.
- Duden. *Die Grammatik*. (= Duden, 4). 8. kiadás. Ed. Die Dudenredaktion. Mannheim/Zürich 2009
- Ovidius: *Római naptár. Fasti*. Ford. Gaál László. Budapest 1954.
- Ferraresi, Paula: *Grammatikalisierung*. Heidelberg 2013.
- Friedman, Victor (2001): *Macedonian*. Skopje 2001. <http://www.seelrc.org:8080/grammar/mainframe.jsp?nLanguageID=3> [2015. 06. 14.]
- Habermann, M. – Wischer, I.: Der Gebrauch von Präfixverben zum Ausdruck von Aspekt/Aktionsart im Antenglischen und Althochdeutschen. *Zeitschrift für germanistische Linguistik. Deutsche Sprache in Gegenwart und Geschichte* 32.2 (2004): 262–285.
- Hagège, Claude: Les processus de grammaticalisation. In: *Language Typology and Language Universals*, Ed. Martin Haspelmath, 1609–1623. Berlin 2001
- Haspelmath, Martin: European Linguistic Area: Standards Average European. In: *Language Typology and Language Universals*. Ed. Martin Haspelmath, 1492–1510. Berlin 2001:
- Hentschel, Elke – Weydt, Harald: *Handbuch der deutschen Grammatik, 3. völlig bearbeitete Auflage*. Berlin, New York 2003
- Herman, József: *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Budapest 2003
- Hermann, Paul: *Deutsche Grammatik, 4. Band*. Tübingen 1920
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elizabeth Closs: *Grammaticalization*. Cambridge 1993
- Kehlmann, Daniel: *Ruhm. Ein Roman in neun Geschichten*. Reinbek 2009
- Kelemen Jolán – Kiss Sándor – Pálffy Miklós: Le groupe verbal. In: *Grammaire du français contemporain*. Ed. Kelemen Jolán, 177–292. Budapest 1985.

- Kovács Gyula – Nagy Ferenc – Péter Gyula: *Latin nyelvtan a középiskolák számára*. Budapest 2006
- Leech, Geoffrey – Svartvik, Jan: *A communicative grammar of English*. Essex 1981
- Hofmann, J. B. – Leumann, Manu– Szantyr, Anton: *Lateinische Grammatik an der Grundlage des Werkes von Friedrich Stolz und Joseph Hermann Schmalz*. München 1965
- Lexikon der Sprachwissenschaft*. Ed. Hadumod Bußmann. Stuttgart 2008
- Lunt, Horace G.: *A Grammar of the Macedonian Literary Language*. Skopje 1952
- Marchello – Nizia C. – Picoche, J.: *Histoire de la langue française*. Párizs 1989
- Maywald – Mészáros – Vayer: *Görög nyelvtan*. Budapest 2014
- Meillet, Antoine: *L' évolution des formes grammaticales*. Paris 1912
- Nübling, Damaris: *Historische Sprachwissenschaft des Deutschen. Eine Einführung in die Prinzipien des Sprachwandels*. Tübingen 2008
- Ovidius, Publius Naso: *Fasti – Fasten: LIBER I - lateinisch – deutsch, 3. Wesen und Gestalt des Janus (1,89-140)* In : Gottwein.de
http://www.gottwein.de/Lat/ov/ovfast01089_140.php [2015. 05. 29.]
- Rimaszombati Károly: *Angol nyelvtan 222 pontban*. Szeged 2006
- Scheibl György: *Német nyelvtan 222 pontban*. Szeged 2009
- Shubik, S. A.: Была ли категория вида в древневерхнемецком языке? In: *Исследования по языкознанию: К 70-летию члена-корреспондента РАН Александра Владимировича*. Ed. Shubik, S. A. Szentpétervár 2001: 126–131.
- Singh, Isthla: *The history of English. A student's guide*. Manchester 2005
- Tamás, Lajos: *Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba*. Budapest 1978
- Thumb, Albert: *Handbook of the modern Greek language*. Chicago 1964

Pintér Anna Krisztina

A GONOSZ MEZOPOTÁMIÁBAN

A gonosz és az ellenség az a karakter, amely bármely civilizáció, nép, vagy korszak kultúrájában, így irodalmában jelenlévő elem. A leírása és a megjelenítése viszont mindig más. A jelen tanulmányban a gonosz, ellenség megjelenítését az ókori Mezopotámia területén mutatom be, a sumer irodalmi szövegekben,¹ ezen belül is a NE.RU/erim₂ szó előfordulásait. A gonosz ábrázolásának teljes körű leírásához nem csak ezt az egy szót lehet vizsgálni, hanem a szinonimáit, valamint a mítoszok, eposzok, királyfeliratok vonatkozó részeit is, amikor egy negatív karaktert legyőznek. Az tanulmány keretén belül viszont csak a NE.RU bemutatására van lehetőség az egyéb szöveghelyek nagy száma miatt, és hogy a túlzott általánosításokat elkerüljem. A NE.RU és képzett formái közötti különbségek feltárása jövőbeni kutatás tárgya. Mindenesetre ezek a példák is kellően megvilágítják a gonosz ábrázolását a sumer irodalomban, mivel a kifejezések többsége gyakran előforduló toposz.

A sumer NE.RU szó azt jelenti, hogy *ellenség, gonosz*. Olvasata bizonytalan, ezért az átírása maradhat NE.RU, vagy lehet erim₂.² A szó állhat önmagában, főnévként, emellett lehet jelző is.³ A szónak vannak további képzett

1 Néhol kiegészítve királyfeliratokkal. A magyar fordításokat az ETCSL és a RIME sorozat sumer átírásai alapján készítettem.

2 Sjöberg, Åke: Nungal in the Ekur. *Archiv für Orientforschung* 24 (1973): 36. „NE.RU=e-rim is a well established reading”; Klein, Jacob: *Three Šulgi Hymns. Sumerian Royal Hymns Glorifying King Šulgi of Ur*. Ramat-Gan 1981: 206. „reading ni₃-NE.RU as ni₃-ne-ru nikerûm”.

3 ETCSL 4.14.1 *Nanše A himnusz* 87-88. sor. Ehhez lásd Attinger, Pascal: *L'Hymne à Nungal*. In: *Literatur, Politik und Recht in Mesopotamien. Festschrift für Claus Wilcke*. Ed. Walther Sallaberger et al. Wiesbaden 2003: 26-27.

formái, mint a ni_2 -NE.RU, lu_2 -NE.RU, lu -NE.RU- gal_2 , gu_2 -NE.RU, gu_2 -NE.RU- gal_2 , NE.RU-du. A felsorolt kifejezések egy része, úgy tűnik, ugyanazt jelentik a kontextusok alapján,⁴ mivel ugyanolyan, vagy hasonló kifejezésekkel fordulhatnak elő (például amikor leverik az ellenséget fegyverrel),⁵ viszont ez biztosan csak az összes példa vizsgálatával derülhet ki.

A NE.RU szinonimája a *hul*, és a *hul* szó is néha ugyanolyan kontextusokban megtalálható, viszont a jelentésük ennek ellenére valószínűleg kicsit más, mivel akkádra más szóval fordítják a lexikális listákban.⁶

Az irodalmi művekben a NE.RU messze a leggyakrabban himnuszokban fordul elő, körülbelül negyvenötször és huszonhárom különböző műből. Az egyetlen mítosz, ahol megtalálható, az a Ninurta hőstettei: *šir-sud* Ninurtához, valamint a Lugalbanda eposz, és Gudea építési felirata, amely a Ningirsu-templom építését beszéli el.⁷ A Lugalbanda eposzban jelzőként szerepel egy hasonlatban, és a jelentése „nehezen kezelhető, akaratos”, bikára vonatkoztatva.⁸ Ezen kívül néhányszor előfordul irodalmi levelekben („a várost az ellenségnek átadni” kifejezésben), amelyek a III. uridinasztia uralkodóinak (fiktív) levelei történeti események kapcsán.⁹ Az ún. bölcsességi irodalomban jelzőként szerepel (például gonoszul néz).¹⁰

4 Attinger 2003: 26-27.

5 ETCSL 2.5.2.1 *Šu-ilīšu A A3*. sor $erim_2$, de *Sîn-iddinam* királyfeliratában gu_2 - $erim_2$: Frayne, Douglas R: *Old-Babylonian Period (2003 – 1595 BC)* Toronto 1990: 172. E4.2.9.11. 8-11. sor: u_4 gi_5 gu -za $larsa$ ^{ki}-ma $suhu_5$ mu -un- ge -na-a gi_5 $tukul$ -ta gu_2 - $erim_2$ - be_2 gar_3 bi_2 -in-dar-ra-a „Amikor Larsa trónját megerősítette, fegyverrel az ellenségét legyőzte”; és lu_2 - $erim_2$: Frayne 1990: 175. *Sîn-iddinam* E4.2.9.13. 22-25 sor: ki -bal-a-na sag gi_5 mi -ni-in-ra-ta gi_5 $tukul$ lu_2 - $erim_2$ -ma-na ib_2 -ta-an-haš-a-ta „Miután a lázadó országokban gyilkolt, az ellenségének fegyverét szétverte”.

6 Schramm, Wolfgang: *Bann, bann! Eine sumerisch-akkadische Beschwörungsserie*. Göttingen 2001: 4. 424. jegyzet: „ $erim_2$ ist ein Adjektiv, das eine bestimmte Art von «Bösem» bezeichnet und von *hul*, das ja ebenfalls «böse» bedeutet, klar unterschieden wird. Die akkadischen Übersetzungen *ajjābu* und *raggu* für $erim_2$ weisen jedoch auf eine Bedeutungsnuance von etwas aggressiv-feindseligem hin.”

7 *Ningirsu templomának építése (Gudea A és B cylinder)* ETCSL 2.1.7 1009. sor: $erim_2$ dug_4 -/ ga ? \ [...] X [...] /da \ „aki gonoszat...”

8 *Lugalbanda és az Anzud madár* ETCSL 1.8.2.2 164. sor 164. gud $erim_2$ du - us_2 -a sig_{10} - ge_5 -dam „az akaratos ökröt az ösvényre kell irányítani”.

9 *Levél Ibbi-Suentől Puzur-Šulginak* ETCSL 3.1.20 1.27. sor.

10 *Az ember és az istene* ETCSL 5.2.4 A 35. sor.

Két fő jelentése van a NE.RU-nak. Az egyik, amikor az ellenséget értik alatta. Az ellenség itt általános fogalom, idegen népekre utal, esetleg lázadókra és háborús helyzetben. Sokszor csak epithetonszerű leírásokban szerepel, és a lényeg az, hogy az ellenség leigázásának tette által hangsúlyozzák a legyőzőjének ellenállhatatlan erejét és hősiességét. A NE.RU „szerepköre” az, hogy legyőzik, többnyire olyan istenek, akiknek a harci aspektus a legjellegzetesebb vonásuk.

A NE.RU másik jelentése az, amikor a *gonosz*, morális értelemben. A gonosz a bölcsességirodalomban utalhat rosszakaratú személyekre,¹¹ viszont hogy pontosan mitől gonoszak, nem részletezik a szövegek. A himnuszokban is a hangsúly azon van, hogy elkapják, megsemmisítsék, és ez az adott isten dicsőségét és igazságszolgáltató, bölcs hatalmát fejezi ki. Amikor tehát *gonosz* jelentése van a NE.RU szónak, akkor az igazsággal, a törvényes renddel van szembeállítva,¹² és a bűnös, büntetendő emberekre vonatkozik.¹³

A büntetést és az ítélkezést istenek hajtják végre, az ítélő istenek között lehet Inana/Ninisina,¹⁴ Hendursaĝa, Nungal temploma.¹⁵ Ezen felül más istenek is – például Lugalera és Meslamtae’a – csak akkor az *erim*₂ képzett formájával.¹⁶ A szövegek azonban himnuszok, istenekhez szólnak és őket dicsérik, így mást nem is várhatunk, mint isteneket, akik az ítélkezést végrehajtják.

11 Közmondások ETCSL 6.2.3 132.1-2. *peš₂ tur-re lu₂ šu dab₅-ba / erim₂ \ al-kar-re-e-še* „A kisegeret az ember elkapta: «A gonosz elől menekülök.»”. *Az ember és az istene* ETCSL 5.2.4 A35. sor *šul-me-en sipad zid-ĝu₁₀ mu-da-ib₂ igi erim₂ mu-un-du₈* „Ifjú vagyok, a jó pásztorom megharagudott rám, gonosz szemmel nézett rám.”

12 Lämmerhirt, Kai: *Wahrheit und Trug. Untersuchungen zur altorientalischen Begriffsgeschichte*. Münster 2010: 46-47.

13 Mint ahogy a *nam-erim₂* kifejezés pedig: Schramm 2001: 4-5. „so bezeichnet *nam-erim₂* schließlich das Unheil, das aus den sanktionierenden Flüchen eines (gebrochenen) Eides auf den Träger des Eides zurückfällt, so dass dieser 'unter einem Fluch' steht”; Sitzler 1995: 196. „Alle Dichtungen sind sich einig, daß die *Bosheit des Menschen* zu den Fakten menschlicher Existenz und Gesellschaft gehören.”

14 ETCSL 4.07.1 *Inana himnusz* 18. sor.; Volk, Konrad: *Inanna und Šukaletuda. Zur historisch-politischer Deutung eines sumerischen Literaturwerkes*. Wiesbaden 1995: 138-139. *niĝ₂-erim₂* „Falschheit, Boshaftigkeit” und *niĝ₂-si-sa₂* »Gerechtigkeit« gehören zu den ME, über die Inanna verfügt.“

15 ETCSL 4.28.1 *Nungal A himnusz* 1., 8., 26., 32. sor.

16 ETCSL 2.4.5.2 *Šir-namgala Mešlamta-eához and Lugal-erához Ibbi-Suenért (Ibbi-Suen B) Segment A 41-43, Segment B 1-6.*

Nungal a börtönök istennője, de nem csak elfogja a bűnösöket, hanem kegyelmes is,¹⁷ és rendet teremt az országban.¹⁸ A Nungal himnusz azon sorai közül, amikor a NE.RU szerepel benne, a nyolcadik sorban a legvilágosabb az igazságszolgáltató szerep, de ezen felül sokszor előfordul még benne a NE.RU, vagy valamelyik képzett formája.¹⁹

Nungal himnusz (Nungal A) ETCSL 4.28.1

8. e_2 id_2 - lu_2 - ru - gu_2 si sa_2 nu - ug_7 - e $erim_2$ - e bar ak
Ház, folyampróba, ami az igazat nem öli meg, de a gonoszat kiválassza.

Az alább következő szövegrészletben Hendursaga isten úgy van feltüntetve, hogy felismeri a gonoszat és a jót, ami lényegi tulajdonsága, ugyanis ő az igazságért felel.²⁰ Az igazsághoz való közelsége abban is tükröződik, hogy Utu, a napisten szülöttjének nevezik,²¹ aki mint bíró is megjelenhet.²²

Az $erim_2$ itt jelző a dug_4 (mondani) mellett.

17 ETCSL 4.28.1 75. sor.

18 Cavigneaux, Antoine – Krebernik, Manfred: Nungal. In: *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie* 9. Berlin 2000: 616-617.

19 ETCSL 4.28.1 Nungal himnusz (Nungal A) 1. sor: e_2 ud $huš$ an ki $uḡ_3$ $erim_2$ - $še_3$ du_7 - du_7 „Ház, dühös vihar az égen és a földön, az ellenséges embereket fellöki”; 5. sor: e_2 $ēis$ es_2 - ad $erim_2$ - du - $še_3$ nu_2 - a ul - $ḡal_2$ - la su dub_2 - bu „Ház, a gonosznak állított csapda, a rossz húsát megremegetteti”; 7. sor: e_2 zid - du $erim_2$ - du igi $ḡal_2$ hul $šu$ - bi nu - e_3 „Ház, az igazat, és a gonoszat szemmel tartja, a rossz nem menekül a kezéből”; 11. sor: e_2 zid - du $erim_2$ - du bar im - ak - de_3 an - ne_2 mu - bi mu - $maḥ$ „Ház, az igazat és a gonoszat kiválasztja, An nagyra tette a nevét”; 15. sor: zag - du_8 - bi $ḡiri_2$ $maḥ$ a_2 2 - bi lu_2 - $erim_2$ sur - sur - ru - de_3 „A reteszded nagy tör, a gonosz embert kiszorítja”; 26. sor: a_2 - bi $erim_2$ - du la - ba - ra - e_3 $erim_2$ al - ur_3 - ur_3 - re „A karjai közül a gonosz nem tud kiszabadulni, bezárja a gonoszt”.

20 Edzard, Dietz O.: Hendursanga. In: *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie*, 4. Berlin 1972-1975: 325.

21 ETCSL 4.14.1 85. sor.

22 Krebernik, Manfred: Sonnengott A.I. In: *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie*, 12. Berlin 2011: 603.

Nanše himnusz (Nanše A) ETCSL 4.14.1

87. lugal-e zid dug₄-ga mu-un-zu erim₂ dug₄-ga mu-un-zu

88. ^dhendur-saĝ-ĝa₂-ke₄ zid dug₄-ga mu-un-zu erim₂ dug₄-ga
mu-un-zu

89. [X (X)] dug₄-ga-bi erim₂-e im-gi₁₆-ib-a ĝiš mu-na-an-du₃

A király ismeri az igaz szót és a gonosz szót,

Hendursaĝa ismeri az igaz szót és a gonosz szót

... a szót, aminek a gonosz keresztbe tett (?)

Inana istennő az, aki az egyik leg sokszínűbb istenség az ókori Mezopotámiában, szinte bármilyen szerepben előfordulhat a szövegekben,²³ emellett hatalma is van az igazság és a gonoszság felett.²⁴

Balbale Inanához (Inana A) ETCSL 4.07.1

18. zid-du ša-mu-un-ni-DU { erim₂-du ša-mu-ni-dab₅ } {

erim₂ ša-mu-ni-DU }

Az igazat vezeted, a gonoszat megragadod/ (másik kéziratban)

a gonoszat vezeted (?)

Šir-namursaĝa Ninsianához Iddin-Daganért (Iddin-Dagan A)

ETCSL 2.5.3.1 Segment I

120. erim₂-du di erim₂ ba-ab-šum₂-mu ħul-ĝal₂ mu-un-gul-le

A gonoszat gonosznak ítéli, a rosszat elpusztítja.

A másik jelentésrétege a NE.RU-nak az, amikor ellenségről van szó, (ami természetesen gonosz). Itt a gonosz/ellenség a harc kontextusában jelenik meg. Általában legyőzve, de néhány példában azt is lehet látni, hogy a gonosz mit tehet, ha nem győzik le.

Ha nem győzik le, akkor az ellenség a sumer irodalmi szövegekben tabut követ el, tiltott dolgot, ami a kultikus rendet felborítja és összezavarja, az is-

23 Wilcke, Claus: Inanna/Ištar. *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie*, 5, 81. Berlin 1976-1980. „Die Göttin hat nahezu alle möglichen Epitheta auf sich gezogen, fast kein Bereich des menschlichen Lebens fällt nicht in ihre zuständigkeit.”

24 Volk 1995: 138-139.

tenséget sérti, hogy a szférájába bekerülnek.²⁵ Ezáltal pedig az ország rendje, prosperitása sérül, és káosz lesz helyette.²⁶ A sumer várossíratókban jelenik meg, amint a szentélybe betekint az ellenség, és ettől a rítusok és az isteni erő is tisztátalan lett, illetve az „etikettet” is sértették, ami szintén bűn.²⁷ A tett, amit a gonosz itt elkövet, az az, hogy ’belenéz’ (igi – bar, igi – du8)²⁸ a profán szférától és emberektől elzárt területbe. A probléma itt valószínűleg nem csak az, hogy meglátták a láthatatlant, hanem a templomi kincstárat kifosztották. A megfogalmazás nem ennyire explicit, csak azt írják, hogy betekintett, leellenőrizte,²⁹ de más párhuzamok alapján ez utalhat arra, hogy szemet vetett rá (hogy megszerezze).³⁰

Sírató Sumer és Ur felett ETCSL 2.2.3 Segment C

150. unug^{ki}-ta ^dinana ba-da-an-kar ki-erim₂-e ba-ab-^gen

151. e₂-an-na eš₃ ^gi₆-par₄ kug-ga erim₂-e igi i-ni-in-bar

Inana elmenekült Urukából, az ellenség földjére ment,

Az Eanna-templomba, a szent ^gipar-szentélybe az ellenség betekintett.

A dub-šen, kincses dobozba való betekintés is a kultikus tárgyak megsértésére vonatkozott.³¹

25 Akkádul *ikkibu*, de itt nem ezt a kifejezést használják. A pontos mibenlétéről és a további bűntípusokról lásd Löhnert, Anne: *Sünde A In: Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie*, 13, Berlin 2012. de a “nézés” által elkövetett bűnöket nem tünteti fel.

26 Valamint az is fontos szempont, hogy a városisten elhagyta a várost. Michalowski, Piotr: *The Lament over Sumer and Ur*. Winona Lake 1989: 85. „Inanna abandons Uruk and thus it can be taken by the enemy. Then, the Gipar is plundered and the main priest taken away.”

27 Van der Toorn, K: *Sin and Sanction in Israel and Mesopotamia. A Comparative Study*. Assen 1985: 21-23. Az ókori Közel-Keleten a királyi udvarban és ennek mintájára a templomokban a megfelelő viselkedési szabályok nem betartása bűn.

28 Zólyomi Gábor: Variation in the Sumerian Multiword Expression *igi bar* in the Old Babylonian period. In: *Analyzing Literary Sumerian. Corpus Based Approaches*, Ed. J. Ebeling, G. Cunningham. London 2007: 322. lokativ esettel a jelentése „belenéz, leellenőriz”.

29 Zólyomi 2007: 322.

30 Lambert, Wilfred G: Dingir šà.dib.ba Incantations. *Journal of Near Eastern Studies* 33 (1974): 282. 140-143. sor.

31 Sallaberger, Walter: *Der kultische Kalender der Ur III-Zeit*, 1. Berlin, New York 1993: 192. 913. jegyzet: „...als behälter kostbarer Tontalfeln wird dub-šen auch besondere Kultgeräte erhalten haben. Nach LSUr 442 liegt dub-šen ..., verborgen in der Zella Nannas.“

Sirató Sumer és Ur felett 2.2.3 Segment G

442. dub-šen kug lu₂ igi nu-bar-re-dam erim₂-e igi i-ni-in-bar
A szent kincses dobozba, amit senki sem láthat, az ellenség be-
lenézett.

Sirató Sumer és Ur felett ETCSL 2.2.3 Segment G

451. a-a ugu-ĝu₁₀ en₃-tukum-še₃ niĝ₂-kas₇-ĝu₁₀ igi erim₂ mu-e-
du₈ en₃-tukum-še₃ SAR
Apám, meddig nézi az ellenség a számláimat, meddig ...

A rend pedig akkor tér vissza, amikor az uralkodó helyreállítja a rítusokat.³²

Sirató Nibru felett ETCSL 2.2.4 Segment K

167. ĝarza kur₂-re ib₂-suĥ₃-a šu ĥul / bi₂\-[ib₂-dug₄-ga-am₃]
168. me ib₂-bir-a-bi ki-bi-še₃ in-ĝar-ra-am₃
169. šu-luĥ erim₂-e šu bi₂-in-la₂-a-ba
A megváltoztatott, felkavart rítusokat visszaállította, a helyéről
szétszórt isteni erőt visszahelyezte, a tisztítórítusokat, amelye-
ket az ellenség megszüntetett.

Sirató Nibru felett ETCSL 2.2.4 Segment T

299. me erim₂-e šu ĥul bi₂-in-dug₄-ga si in-na-an-sa₂-am₃
Rendbe tette neki az isteni erőt, amire az ellenség gonosz kezet
emelt.

A legtöbb példa arra vonatkozik, ahogy a gonoszt, az ellenséget egy isten,
vagy a király legyőzi. A leggyakrabban ez az isten Ninurta³³, utána Nergal³⁴,

32 Sirató Nibru felett ETCSL 2.2.4 K.169. sor.

33 ETCSL 1.6.2 *Ninurta hőstettei* 123., 288. sor; ETCSL 2.4.4.4 *Šu-Suen D himnusz* A.3., B.7. sor; ETCSL 2.5.4.15 *Išme-Dagan O himnusz* 27., 33., 51. sor; ETCSL 2.5.5.4 *Lipit-Eštar D himnusz* 46-47. sor; ETCSL 2.5.6.1 *Ur-Ninurta A himnusz* 61. sor; ETCSL 2.5.7.1 *Būr-Su-en A himnusz* 31. sor; ETCSL 2.8.3.5 *Samsu-iluna E himnusz* 33. sor; ETCSL 4.27.03 *Ninurta C himnusz* 69. sor.

34 ETCSL 2.5.2.1 *Šu-ilīšu A himnusz* A.3., B.7., H. 39. sor.

de lehet Meslamtae'a és Lugalera³⁵, Ningublaga³⁶, Ninisina³⁷/Inana³⁸, Nuska³⁹, Ninazu⁴⁰, Zababa⁴¹, Enlil szekerének igája⁴² (ami esetleg metonímia, azaz Enlil a szekerével), bikák⁴³ (trón dekorációján). A királyok közül Ur-Namma (Kr.e. 2112 – 2095)⁴⁴ harcol ellenük, és valószínűleg Išbi-Erra (Kr.e. 2017 – 1985)⁴⁵ (a szöveg töredékesen maradt meg). A gonosz igen gyakori konfliktusa Ninurtával talán magyarázható Ninurta mitológikus szövegeivel, amelyekben a hegyek ellen harcol.⁴⁶ Mivel a hegyek és az ellenség szoros asszociációban állnak egymással, nem meglepő, hogy miért éppen Ninurta szerepel a szövegek többségében.

A fő szempont azonban az, hogy harcos isteneket állítsanak a gonoszszal (ellenséggel) szemben, ha csatában kell szembeszállni vele. A második isten, akit szintén a gonosz legyőzőjeként emlegetnek, Nergal.⁴⁷ Nergalt Ninurtától a képi ábrázolásaikon nehéz megkülönböztetni, ugyanis szinte ugyanolyanok,⁴⁸ tehát a két isten szövegekben való hasonló megjelenítése az ábrázolásokon is nyomon követhető.⁴⁹ Részben ugyanezért lesz a gonosz le-

35 ETCSL 2.4.5.2 *Ibbi-Suen B himnusz* A.55. sor.

36 ETCSL 2.5.3.3 *Iddin-Dagan C himnusz* A.A 1., A.D 24 sor.

37 ETCSL 2.5.3.4 *Iddin-Dagan D himnusz* 4., 11., 14. sor.

38 ETCSL 2.5.4.11 *Išme-Dagan K himnusz* 11. sor.

39 ETCSL 2.29.1 *Nuska A himnusz* D.7. sor.

40 ETCSL 4.80.1 *Templom himnuszok* 435., 439., 442. sor.

41 ETCSL 4.80.1 *Templom himnuszok* 452. sor.

42 ETCSL 2.5.4.09 *Išme-Dagan és Enlil szekere* A.20. sor.

43 ETCSL 2.6.6.5 *Sîn-iddinam E himnusz* 75-76. sor.

44 ETCSL 2.4.1.6 *Ur-Namma F himnusz* 34. sor.

45 ETCSL 2.5.1.2 *Išbi-Erra és Kindattu* B.C.4.sor.

46 Streck, Michael P.: *Ninurta/Ninĝirsu*. In: *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie*. Berlin 2000: 517.

47 Von Weiher, Egbert: *Der Babylonische Gott Nergal*. Kevelaer 1971: 70ff. Nergal, mint harcos isten.

48 Braun-Holzinger, Eva A.: *Altbabylonische Götter und Ihre Symbole*. *Baghdader Mitteilungen*, 27 (1996): 307. „Nergal und Ninurta sind hier in einem Kapitel zusammengefaßt, da ihre Ikonographie und ihre Symbole in altbabylonischer Zeit kaum zu trennen sind.“

49 Példák az ábrázolásokról: Braun-Holzinger 1996: 310-316.

győzője Meslamtae'a is,⁵⁰ akit ráadásul azonosítottak Nergallal.⁵¹

Olyan példák is vannak, amelyekben egy király kezébe vezeti az isten az ellenséget, tehát a király győzelme felettük az istenek kegyelméből és segítségével megy végbe. Ezekben a példákban viszont az erim₂-ĝal₂ található possessiv suffixummal, amely a királyra vonatkozik.⁵²

Ima Samsu-ilunáért (Samsu-iluna E) ETCSL 2.8.3.5

33. sipad kalag-ga hul-ĝal₂ erim₂ gaz-gaz^{ka-e-eš}

34. iri gu₂ du₃-a-zu zar-gin₇ ha-ra-ab-sal-e

35. erim₂-ĝal₂-zu šu-zu-še₃ ħe₂-bi₂-ib-si-si

(Ninurta) az erős pásztor, a rosszat és a gonoszt lemészárolja,

A téged semmibe vevő városokat vesse halomba neked,

Az ellenségeid a kezedbe vezesse!

A következő példában Sîn-iddinam larsai uralkodó (Kr.e. 1849 – 1843) Iškur trónját készítette el. Iškur sokszor jelenhet meg olyan istenként, aki az ellenséget legyőzi,⁵³ a két bika a trónján az állataiként (szimbóluma) utalhat arra, hogy az isten harcol a király ellenfeleivel az állatai által.

Sîn-iddinam és Iškur (Sîn-iddinam E) ETCSL 2.6.6.5

75. 2 am gal ki aš-/te \

76. erim₂ lugal-la du₇-/de₃ \

77. zid-da gab₂-/bu\-[bi]

A két nagy vadbika a trónon,

Amelyek a király ellenségét fellökik,

Jobbról és balról...

50 Braun-Holzinger 1996: 307-308: „Während der neusumerischen Zeit wurde Meslamtae'a, die sumerische Erscheinungsform des Unterweltgottes, als kriegische Gottheit dargestellt...”

51 Von Weiher 1971: 7: “Ganz offensichtlich warden hier Nergal und Meslamtae'a gleichgesetzt.”; van Dijk, J. J. A.: *Sumerische Götterlieder*, 2. Heidelberg 1960: 21.

52 Egy másik, istennel és uralkodóval királyfeliratból: Warad-Sînnek Zababa segít, aki szintén harcos isten. Frayne 1990: 248. Warad-Sîn E4.2.13.24 15-18. sor: mu ki-šu-il₂-la-ga₂ mu-un-us₂-en erim₂-ĝal₂-ĝa₂ šu-ĝu₁₀-uš bi₂-in-si-a „Mivel (Zababa) az imahelyemen (figyelemmel) kísért, hogy az ellenségem a kezembe vezeti”.

53 Schwemer, Daniel: *Die Wettergottgestalten Mesopotamiens und Nordsyriens im Zeitalter der Keilschriftkulturen. Materialien und Studien nach den schriftlichen Quellen*. Wiesbaden 2001: 416ff.

A sumer szövegek egy bizonyos készlettel rendelkeznek azoknak a jelene-
teknek leírásához, amikor egy isten legyőzi az ellenséget. Mivel többnyire
ugyanazokat a fordulatokat használják, toposzoknak tekinthetők,⁵⁴ de kivé-
teles fordulatok is találhatók.

Az egyik készlet arra vonatkozik, hogy milyen módon győzik le a gonoszt,
de általában az is állandó, hogy milyen az a karakter, aki győz a gonosz felett.

A gonoszt vagy az ellenséget tehát le lehet győzni fegyverrel, ami általá-
ban buzogány. A gonosznak csapdát lehet állítani, mérget köpni rá, halomba
dobni (a hullákat), kitépni a gyökerét, eltaposni, fellökni, hálóba vetni. Egy-
szer fordul elő, hogy tüzet vet rá Nuska isten. Szintén egyszer jelenik meg,
hogy Ninazu istennek, mint oroszlánnak a karmairól lóg az ellenség, és az is,
hogy a vérüket a föld felissza. Aki legyőzi, azt leggyakrabban dühös vihar-
ként, oroszlánként jellemzik.

Az istenek azon ábrázolása, hogy fegyverrel verik le az ellenséget, szim-
bolikus jelentőségű. A fegyverek között a prototipikus fegyver a buzogány,⁵⁵
és az isteni fegyvertár része.⁵⁶ A jelenet a szimbolikusságát annak köszönheti,
hogy a buzogány valószínűleg sosem volt ténylegesen „használt fegyver, ha-
nem a fegyverek és a hatalom szimbóluma...”.⁵⁷ A jelenetek ezért általános-
ságban is megfogalmazhatóak, hogy az istenség legyőzi a gonoszt (többnyi-
re az istenekhez írt himnuszokban). Ez egy általánosságban megfogalmazott
aspektusnak tűnhet, nem konkrét szereplőkkel (a győztes istent leszámítva).
Sokszor azonban pontosan tudni lehet, hogy kik voltak a gonosz ellenségek
(például királyfeliratokban).⁵⁸

54 Black, Jeremy: *Reading Sumerian Poetry*. New York 1998: 124.

55 Salonen, Erkki: *Die Waffen der alten Mesopotamier. Eine lexikalische und kulturgeschichtliche Untersuchung*. Helsinki 1965: 156. „šita₂ kommt in älteren Zeiten oft im Sinne einer Keule vor. Die Keule scheint eine der gewöhnlichsten Waffen gewesen zu sein, weshalb es natürlich ist, dass das Wort, das 'Waffe' bedeutet, sich auf die Keule bezieht.”

56 Salonen 1965: 73. „miŋtu wird auch als eine Götterwaffe angetroffen”

57 Gibson, McGuire: *The Mace, the Axe and the Dagger in Ancient Mesopotamia* (Master's Dissertation University of Chicago) 1964: 181. „the mace (subsumed under GIŠ.TU-KUL) was not generally used as a weapon by men in any period considered (Protoliterate to Neo-Babylonian times), but was a symbol of weapons and power... The mace was, then, a symbol of sanctioned use of power.”

58 Dorothea Sitzler szerint nem absztrakt probléma a gonosz, bár az elemzett műveiben (Vorwurfgedichten) a hul szó szerepel - *Vorwurf gegen Gott. Ein religiöses Motiv im Alten Orient (Ägypten und Mesopotamien)* Wiesbaden 1995: 196. „Das »Böse« ist in den Vorwurf-

A fegyver sumerül $i\check{s}\check{s}ita_2$, $\check{g}i\check{s}tukul$, $udug_2$ $ma\check{h}$, $mi-/tum$. Jerrold Cooper felvetette, hogy nem lehet tudni, hogy „ugyanaz a fegyver, vagy más fegyverekről” van szó ezek esetében.⁵⁹ Más jelzővel és istennel is előfordulhatnak, és királyfeliratban is.⁶⁰

Ninurta hőstettei: $\check{s}ir-sud$ (?) Ninurtához ETCSL 1.6.2.

123. d nin-urta lugal $\check{g}i\check{s}\check{s}ita_2$ an-na erim₂- $\check{s}e_3$ $\check{S}ID$ nu-ru-gu₂
Ninurta, király, az égi fegyver X ellenállhatatlan az ellenségnek

Adab Nergalhoz $\check{S}u-il\check{i}\check{s}u$ ért ($\check{S}u-il\check{i}\check{s}u$ A) ETCSL 2.5.2.1 Segment A

3. en igi $hu\check{s}$ il_2 -la-ni $u\check{g}_3$ lu-a sig₁₀-ge erim₂ X $\check{g}i\check{s}\check{s}tukul$? du₈?
Dühösen néző úr, sok embert leverő, a gonoszat a fegyverrel (?)

Tigi (?) Ninurtához I $\check{s}me$ -Daganért (I $\check{s}me$ -Dagan O) ETCSL

2.5.4.15 Segment B.D

27. $udug_2$ $ma\check{h}$ -a-ni / erim₂? \ [...]
A nagy fegyvere az ellenséget...

Tigi (?) Ninurtához I $\check{s}me$ -Daganért (I $\check{s}me$ -Dagan O) ETCSL

2.5.4.15 Segment C

51. $mi-/tum$? \ [...]-e erim₂ [...]
A buzogány ... az ellenséget

A következő példa ugyan királyfeliratról van, de az a'ankar fegyvert írja le, amely Enlil istentől származik, és a hangja betölti a lázadó országokat. Az azt követő forrásrészlet ugyanerről szól, hogy a lázadó országokat a hangja betölti, viszont nem egy fegyveré, hanem Ur-Namma uralkodóé (Kr.e. 2112 – 2095). Az első példában nem a NE.RU szerepel, hanem a ki-bal (lázadó or-

dichtungen nicht als abstraktes Problem oder überweltliche Kraft beschreiben, sondern steht immer im Bezug zum menschlichen Leben und seinem Verlauf.“; így a királyfeliratokban tudni lehet, hogy a gonosz (erim₂) egy konkrét ellenség, vagy lázadó csoport. Pl. Frayne 1990: 266. Kudur-Mabuk E4.2.13a 1-3. sor. me-dim₂ $\check{s}i$ -li₂- $e\check{s}_4$ -tar₂ lu₂ ma $\check{s}$ -kan₂- $\check{S}ABRA$ ^{ki} lu₂ erim₂ larsa^{ki}-ma „ $\check{S}illi$ -E $\check{s}tar$ ábrázolása, Ma $\check{s}$ kan $\check{s}$ ápirból, Larsa ellensége”.

59 Cooper, Jerrold: *The Return of Ninurta to Nippur*. Roma 1978: 155.

60 Frayne 307. Rīm-Sīn E4.2.14.2005. 1-6. sor. d nergal en mah usu ni₂-gur₃ $\check{s}ita_2$ hu $\check{s}$ -a za₃-ke $\check{s}da_2$ pirig $\check{s}u$ zi-ga u₃-na gub-ba erim₂- $\check{s}e_3$ gug-sar-ak lugal-a-ni-ir „Nergalnak, a hatalommal és erővel rendelkező úrnak, a $\check{s}ita$ -fegyvere az oldalára akasztva, oroszlán felemelt manccsal támadásra készen, az ellenségnek csapás, az ő urának...”

szág), viszont a két példa mutatja, hogy az egyes elemek variálhatók a sumer irodalomban, de a kontextus és a kép nagyjából ugyanaz (ellenséges országot betölti a hangja, és győzni fog).

Šū-Sîn E3/2.1.4.3.⁶¹

Col. i

27. a₂-an-kar₂

28. a₂ me₃

29. a₂ nam-ur-saĝ-ĝa₂

30. niĝ₂-me-lam₂-bi

31. an-ne₂ us₂-sa

32. za-pa-aĝ₂-bi

33. ki-bal-a dul₉-dul₉-la

Az a'ankara-fegyver, a csata ereje, a hősiesség ereje, a ragyogása az égig ér, a hangja betölti a lázadó országokat.

Šir-namšub Nannához Ur-Nammáért (Ur-Namma F) ETCSL

2.4.1.6

34. za-pa-aĝ₂-ĝa₂-ni-še₃ kur erim₂-ma bi₂-in-ĝar

A hangja betölti az ellenséges országokat

Az ellenség legyőzésének leírását lehet azzal is kezdeni, hogy az istenség előbb eléri az ellenséget, megközelíti, és utána következik a jelenet, hogy mi történik vele.

Ninurta hőstettei: šir-sud (?) Ninurtához ETCSL 1.6.2.

288. ^dnin-urta erim₂-e mu-ni-in-dib AB.ĜAR-gin₇ mu-un-si

Ninurta az ellenség elé vonult, és befedte/leterítette, mint

AB.ĜAR

Inana istennő is a teĝ₃ igével vonult az Ebih-hegy felé, amelyet le is győzött,⁶² de ez nem csak harci kontextusban fordulhat elő.⁶³

61 Frayne, Douglas: *Ur III Period. 2112-2004 BC*. Toronto 1997: 302.

62 *Inana és Ebih* ETCSL 1.3.2 31-32.sor. ^dinana-me-en kur-re te-a-me-en ni₂-bi na-ma-ra-ab-ak ħur-saĝ ebih^{ki}-ke₄ te-a-me-en ni₂-bi na-ma-ra-ab-ak „Én, Inana a hegyet elértem, ami félelmet nem mutatott felém, az Ebih-hegyet elértem, ami félelmet nem mutatott felém.”

63 *Enlil és Sud* ETCSL 1.2.2 14. sor. mu-un-na-te šaĝ₄ ħul₂-la dirig-na inim mu-un-da-

Išbi-Erra és Kindattu (Išbi-Erra B) ETCSL 2.5.1.2. Segment B.C

4. / muš\-gin₇ uš₇ ze₂ guru₅-a-ni erim₂-ma im-mi-in-te

Mint mérget és epét tartó kígyó közelítette meg az ellenséget...

A következő forrásrészletek erős toposzok. Az ellenség eltaposása általános toposz, más megnevezéssel illetett gonosztevőkre is (például lu₂ i-^dutu) vonatkozhat.⁶⁴

Templom himnuszok ETCSL 4.80.1

435. nu-še-ga u₁₈-lu dul-u₃ erim₂-e ġiri₃ saga₁₁ ¹di

(Ninazu isten), az engedetlent elborító deli szél, az ellenségen taposó

Adab Ninurtához Būr-Suenért (Būr-Suen A)

ETCSL 2.5.7.1 Segment C

31. ^dnin-urta ud sumur me₃-a erim₂-e ġiri₃ saga₁₁ di

Ninurta, dühös vihar a csatában, az ellenségen taposó

Az is gyakori toposz, hogy az ellenség gyökerét kitépik.

Adab Ninurtához Lipit-Eštarért (Lipit-Eštar D)

ETCSL 2.5.5.4 Segment H

46. en a-ma-ru maḥ suḥuš erim₂-ma bur₁₂-re

47. ^dnin-urta en a-ma-ru maḥ suḥuš erim₂-<ma > bur₁₂-re

48. nun ^dli-pi₂-it-eš₄-tar₂-ra ^{ġis}tukul ḥul-du-ni

49. gi-/gin₇ \ ša₅-ša₅ šu maḥ-a-ni si-bi₂-/ib₂ \

Úr, hatalmas vízözön, az ellenség gyökerét kitépi,

Ninurta, hatalmas vízözön, az ellenség gyökerét kitépi,

Lipit-Eštar hercegnek a fegyvert - hogy az ellenséget

Mint nádat levágja - a hatalmas kezébe adja.

A megölt ellenséget pedig halomba dobják. A legtöbbször a za-re-eš – sal kifejezéssel, de a hullákat is fel lehet halmazni (ad₆ ġar).⁶⁵ Ez a kifejezés is sze-

bal-e „Megközelítette őt, szívében túlcsoorduló boldogsággal beszélgetni kezdtek.”

64 *Ur-Namma C* ETCSL 2.4.1.3 35. sor. ni₂-zuḥ lu₂ i-^dutu-ka gu₂-ba ġiri₃ bi₂-gub „a tolvaj és a peres nyakára helyezte lábát”.

65 *Himnusz Inanához Išme-Daganért (Išme-Dagan K)* ETCSL 2.5.4.11 11. sor. uš₂ erim₂-ma a-gin₇ ki-e na₈-na₈ ad₆ ¹bi ġar-ġar-e „az ellenség vérének vízként igya a föld, a hulláikat

repelhet a NE.RU valamely képzett formájával, néhol ezért úgy tűnhet, hogy a NE.RU képzett formáit csak a választékosság kedvéért használják esetenként, főleg, amikor több soron keresztül emlegetik a gonoszokat.⁶⁶

**Šir-namgala Mešlamta-eához és Lugal-erához Ibbi-Suenért
(Ibbi-Suen B) ETCSL 2.4.5.2 Segment A.G**

55. [X X] tar-re erim₂ zar-re-eš i₃-sal-le

Halomba dobja az ellenséget

Az ellenséget csapdába is lehet ejteni. Az eddig vizsgált példákban lehet templom, amelyet csapdaként jelenítenek meg (Nungal temploma), vagy a Templom himnuszokban Ninazu isten. Enlil is sokszor látható a csapdaállító isten szerepében, amely a harcias aspektusoknak azon vonását jeleníti meg, amikor az isten „szándékoltan, előre tervezve” és a „tervei szerint” végez az ellenséggel, az ellenség tehetetlen vele szemben.⁶⁷

Bizonyos példákban a börtönt jeleníti meg a csapda, de az olyan ellenség, akinél megjegyzik, hogy nem tud elmenekülni, hadifogoly is lehet. A hadifoglyok már az Uruk kortól kezdve megjelennek az ábrázolásokon.⁶⁸ Az ábrázolásokon úgy tűnhet, ki fogják őket végezni,⁶⁹ viszont a hadifoglyokat dolgoztatták is.⁷⁰

felhalmozza”.

66 *Ima Samsu-ilunáért* (Samsu-iluna E) ETCSL 2.8.3.5 33-35. sor: sipad kalag-ga ħul-ġal₂ erim₂ gaz-gaz^{ka-e-eš} iri gu₂ du₃-a-zu zar-gin₇ ħa-ra-ab-sal-e erim₂-ġal₂-zu šu-zu-še₃ ħe₂-bi₂-ib-si-si. “(Ninurta), erős pásztor, lemészárolja a rosszat és a gonoszt, A téged semmibe vevő városokat vesse halomba neked, Az ellenséged a kezébe vezesse!”

67 Black, Jeremy: *The Imagery of Birds in Sumerian Poetry*. In: *Mesopotamian Poetic Language: Sumerian and Akkadian*. Ed. Marianne E. Vogelzang, Herman L. J. Vanstiphout. Groningen 1996: 26. Enlil mint madarász, „The image of catching birds in a net occurs especially in one extended topos in balaġ songs and is used to convey a mystical reflection on the god’s violent power.” Továbbá „... the god Enlil is the fowler, a skilled huntsman who has made deliberate, careful preparations for his prey. This implies anything but violence; rather the god’s deep and impenetrable mind...”

68 Brandes, M. A.: *Siegelabrollungen aus den archaischen Bauchichten in Uruk-Warka, II* (Freiburger Altorientalische Studien, 3), Stuttgart 1979. Tafel 1-13.

69 Brandes 1979. például W 10 952r; vagy szövegben a III uri dinasztia uralkodója Šū-Sin zsákmányba ejti a lázadókat, és letelepíti őket. Frayne 1997: 298. E3/2.1.4.1. col. iv 34. sor: sag-erim₂-ġal₂ jelzőt alkalmazva rájuk.

70 Klengel, Horst: *Kriegsgefangene*. In: *Reallexikon der Assyriologie* 6, Berlin 1981: 244ff.

Itt a Nungal himnuszban viszont börtön:

Himnusz Nungalhoz (Nungal A) ETCSL 4.28.1

5. e₂ ^{ġi}es₂-ad erim₂-du-še₃ nu₂-a ħul-ġal₂-la su dub₂-bu
Ház, az ellenségnek állított csapda, a gonosz húsát remegtető
32. e₂ gal ġiš-bur₂ erim₂-še₃ nu₂-a kalam-e na de₅ šum₂-mu
Nagy ház, a gonosznak állított csapda, az országot megtisztítja⁷¹

Hálóval is el lehet fogni az ellenséget, illetve az ellenséget úgy kapják el, hogy nem tud elmenekülni (nu-e₃). (Ez a jelenet is vonatkozhat templomra egy Amar-Suen királyfeliratban, de a lu₂-NE.RU szóval.)⁷² Hammurapi (Kr.e. 1792 – 1750) egyik epithetonja a sa-par₃ lu₂-erim₂-še₃ la₂-a,⁷³ háló, amely az ellenségre kiterjed, tehát alapvető elem a királyi ideológiában ez a kép is.

Az első példa a Templom himnuszokból Ninazu istent írja le, a második Nungal istennő templomát.

Templom himnuszok ETCSL 4.80.

442. sa-par₃ uġ₃ daġal-la erim₂ šu-na nu-e₃
Az összes ember hálója, a gonosz a kezéből ne meneküljön

Himnusz Nungalhoz (Nungal A) ETCSL 4.28.1

7. e₂ zid-du erim₂-du igi ġal₂ ħul šu-bi nu-e₃
Ház, a jót és a rosszat szemmel tartja, a gonosz nem tud elmenekülni a kezéből
26. a₂-bi erim₂-du la-ba-ra-e₃ erim₂ al-ur₃-ur₃-re
A karjai közül a gonosz nem tud kiszabadulni, bezárja a gonoszat.

A gonosz elfogására vonatkozó példák utalhatnak az ellenségre hadi kontextusban, de inkább a bűnözők elfogására és a börtönökre lehet itt gondolni.

71 Walther Sallaberger: The Sumerian verb na de5 (-g) “to clear”. In: “An Experienced Scribe Who Neglects Nothing”. Ancient Near Eastern Studies in Honor of Jacob Klein Eds. Y. Sefati et al., 229–253. Bethesda Maryland 2005.

72 Frayne 1997: 254. Amar-Suen E 3/2.1.3.9. 19-25. dub-la₂-mah e₂-u₆-di-kalam-ma ki-di-ku₃-da-ni sa-bar-a-ni lu₂ NE.RU ^damar-^dsuen-ke₄ nu-e₃ “Dublamah (kapuház), az E-u₆-di-kalam-ma (“Templom, az ország csodája”) a bírósága, a hálója, amelyből Amar-Suen ellenségei nem menekülnek.”

73 Seux, M.-J.: *Épithètes royales akkadiennes et sumériennes*. Paris 1967: 440.

A kaloda vagy az iga is gyakori toposz, és sok más szövegben előfordul az ellenséggel, vagy a gonosszal (nem csak a NE.RU hanem a hul 'gonosz' szó-nál is használható.)⁷⁴

Išme-Dagan és Enlil szekere, tigi Enlilhez (Išme-Dagan I)

ETCSL 2.5.4.09 Segment A

14. / ġiš\erin₂-zu-ta ġišrab₃ maḥ-zu nu-e₃ erim₂ šu ri-ri-me-en
Az igádból, a nagy kalodád, nincs menekvés, az ellenségre ráte-szi kezét

A sal „elgyengít” ige (a következő példában) más szövegben is előfordul harc kontextusában, csak nem a NE.RU szóval, hanem a kur ‘idegen országgal’.⁷⁵

Templom himnuszok ETCSL 4.80.1

452. zid-da-zu kur dub₂-bu gab₂-bu-zu erim₂ sal-e
A jobbkezed (Zababa istené) megremegteti az idegen országo-kat, a balkezed az ellenséget gyengíti

Az eddig felsoroltakon kívül még többféle kifejezés használható arra, ha azt kell leírni, hogy valaki legyőzi az ellenséget. *Išme-Dagan és Enlil szekere c.* műben a gam ige (szó szerint azt jelenti, 'lehajol') található, de Nergal templomát Rīm-Sîn királyfeliratában e₂-erim₂-haš-haš-nak nevezik.⁷⁶ Valószínűleg ez egy bevett formula az ellenség levágásának esetében, ha a templom-névben ez szerepel, (és királyfelirat szövegében is előfordul).⁷⁷

Išme-Dagan és Enlil szekere, tigi Enlilhez (Išme-Dagan I)

ETCSL 2.5.4.09 Segment A

20. [...]-ka-a sig₁₀-ga-zu [kur] / erim₂ \ gam-gam-e-me-en
Legyőzi az ellenséges országokat...

74 Például Meslamtae'a és Lugalera a bűnösökkel. Ibbi-Suen B ETCSL 2.4.5.2 Segment B.H. 4.sor; Ur-Ninurta A ETCSL 2.5.6.1 Segment B.24. sor: Ur-Ninurta az ellenséget; Ur-Ninurta-E ETCSL 2.5.6.5 34. sor: hul 'gonosz' szóval, Ur-Ninurta szava a gonoszt.

75 *Ninurta hőstettei* ETCSL 1.6.2 163. sor.

76 Frayne 1990: 277. Rīm-Sîn E4.2.14.5. 12. sor.

77 Frayne 1990: 220-221. Warad-Sîn E4.2.13.13. 30-31. sor.

A toposzok mellett olyan példák is vannak, amelyeknek nincs más párhuzama más szövegekben az ellenségre vonatkozólag, csak más kontextusban, (vagy egyáltalán semmilyen).

A NE.RU-val a jelenet, hogy a vérüket a föld szívja fel, Išme-Dagan K himnuszában fordul elő Inana istennővel. Más szövegben ilyen hasonlat nem ismert, de Nergal is megihatja az élőlények vérét mint sárkány.⁷⁸ Az *Inana és Šukaletuda* c. mítoszban Inana vérré változtatja a vizeket, és az embereknek azt kell meginniük,⁷⁹ valamint az Inana B himnuszban is.⁸⁰ (Ninurta és Nergal is feltöltheti a folyókat vérrel,⁸¹ ami a legyőzöttek vére lehet.)⁸²

Himnusz Inanához Išme-Daganért (Išme-Dagan K)

ETCSL 2.5.4.11

11. uš₂ erim₂-ma a-gin₇ ki-e na₈-na₈ ad₆¹-bi ġar-ġar-e
Az ellenség vérét mint vizet igya meg a föld, a hulláikat hal-
mozza fel

A következő részletben Nuska isten égeti meg a gonoszokat. Nuska Enlil sukkal (nagyvezír) istene, ezért ez a megjelenítése szokatlan a nagyvezír funkciója miatt. A szimbóluma viszont a fény és a tűz,⁸³ így lehet, hogy ezzel asszociálva lett az ellenség megégetője.

Šir-gida Nuskához (Nuska A) ETCSL 4.29.1 Segment D

7. kalam du₆-ul-du₆-ul-e erim₂-e izi šum₂-mu ħul² ga-an-ze-er
ma₅-ma₅
Az országot befedi, az ellenségre tüzet vet, a rosszat megé-
geti lánggal

Ninisina istennő dühös tekintetét jellemzik olyannak, mint tűz. Más párhuzam nincs arra, hogy az „ellenség húsát mint tűz tépi fel”. A fegyverek viszont

78 Šu-ilīšu A ETCSL 2.5.2.1. 16. sor.

79 ETCSL 1.3.3 133., 135., 172., 174. sor.

80 ETCSL 4.07.2 45. sor.

81 Volk 1995: 48. „Gleich Inanna wird auch Nergal und Ninurta die Fähigkeit zugeschrieben, Flüsse oder Wassergräben mit Blut zu füllen.“

82 Volk 1995: 49.

83 Braun-Holzinger 1996: 339. egy olyan ábrázolás van, amikor harcos áll az isten előtt, dupla oroszlánfejes buzogánnyal. VR 435

képesek lehetnek arra, hogy feltépjék a húst, tehát a kifejezés létezik, de ritka.⁸⁴

Šir-namerima (?) Iddin-Daganért (Iddin-Dagan D) ETCSL 2.5.3.4

4. ^dgibil₆-gin₇igi / huš il₂\-la-ni erim₂-ma su dar-dar-re

Mint tűz, a dühös tekintete az ellenség húsát feltépi

Šu-ilišu Nergal himnuszában Nergal elveri az ellenséget, és meg is átkozza. A lil₂-e sag₃-e rész viszont problémás. A várossiratókban többször is előfordul azzal a jelentéssel, hogy elhagyatottá vált (a város/templom),⁸⁵ az ellenség esetében azonban kérdéses marad, hogy pontosan mire utal.

Adab Nergalhoz Šu-ilišuért (Šu-ilišu A)

ETCSL 2.5.2.1 Segment B

7. ^dnergal erim₂ nam ku₅-ra₂-ni tum₉ u₈ tu₁₁ lil₂-e sag₃-ge

Nergal, az ellenséget, akit megátkozott, leveri (?), a levegőbe szétszórja

A következő részletek a gonoszt legyőző isten jellemzőit mutatják be. A gonosz vagy az ellenség ellen harcoló isten egy meghatározott karaktert jelenít meg, ez a karakter a harcias isten. Ezt úgy ábrázolhatják, hogy vad, dühös, félelmetes, fel van fegyverezve, vihar, oroszlán, sárkány, vadbika, függetlenül attól, hogy melyik isten. Sokszor egyszerre többet is feltüntetnek ezek közül, ezért a következő példákban nehéz elválasztva tárgyalni az egyes elemeket.⁸⁶

Az alább felsorolt példákban a huš szó szerepel, ami azt jelenti, hogy „dühös, vad”, viszont ez a viharral és az oroszlánnál is megtalálható (ld. további példák).

Adab Nergalhoz Šu-ilišuért (Šu-ilišu A)

ETCSL 2.5.2.1 Segment H

39. en kur gal-la niĝ₂ ul₄-le-eš-e ak u₃-ma huš erim₂ dub₂[?]-bu

Az alvilág ura, mindent sietve csinál, haragos győzelme leveri az ellenséget

84 ETCSL 1.6.2 63. sor.

85 Például *Sirató Nibru felett* ETCSL 2.2.4 Segment A 11. sor, E 104. Sor.; *Sirató Ur felett* ETCSL 2.2.2 Segment B 36. sor.

86 Például Martu A ETCSL 4.12.1 első húsz sora.

Himnusz Ninurtához (Ninurta C) ETCSL 4.27.03

68. [X] saĝ 50 / nir\ -ĝal₂ tu₁₁ -tu₁₁ kur gu₂ -erim₂ nu -šub -bu

69. [piriĝ] sumur ħuš erim₂ -ma ka an -ša -ša

70. ^dnin -urta piriĝ sumur ħuš erim₂ -ma ka an -ša -ša

Az ötvenfejű [buzogány]... lecsap...

vad, dühös oroszlán, az ellenséget felülmúlja

Ninurta a vad, dühös oroszlán, az ellenséget felülmúlja

A vihart is jellemezhetik ħuš -ként, és a vihar ezekben az esetekben az istenség metaforája. Amikor az istenség viharként győzi le az ellenséget, az az isten „alaptulajdonságát” jeleníti meg, ami mint harcos istent jellemzi.⁸⁷ A példák itt himnuszokból vannak, és a gonoszt legyőző istenre vonatkoznak, ellenben a várossíratókban éppen az ellenséget is ábrázolhatják viharként.⁸⁸

Adab Ningublagához Iddin-Daganért (Iddin-Dagan C)

ETCSL 2.5.3.3 Segment A.A

/ en² \ ud sumur¹ ħuš / erim₂ -ma \ X X X [...]

Úr, dühös vihar, az ellenséget ...

Adab Ningublagához Iddin-Daganért (Iddin-Dagan C)

ETCSL 2.5.3.3 Segment A.D

24. [X X sumur] ħuš erim₂ -ma / lu₂ \ ħul -ĝal₂ / ud² \ [im] -X -e

... dühös vihar, az ellenséget, a rossz embert ... vihar...

Šir-namgala (?)Inanához Ur-Ninurtáért (Ur-Ninurta A)

ETCSL 2.5.6.1 Segment G

61. ^dnin -urta en ud ħuš erim₂ -ma dumu šu ĝar gi₄ -ĝu₁₀

62. ki me₃ -ka ka -tab -zu ħe₂ -a ĝiškim ħe₂ -mu -e -til₃ -le

63. kur gu₂ -erim₂ gu₂ -bi -da [X] -zu zar -re -eš ħa -ma -ab -sal -e

Ninurta, a dühös vihara az ellenségnek, a bosszút álló utód,

a csatában legyen a segítséged, a bizalmas legyen,

az ellenség országa... dobja halomba

87 Von Weiher 1971: 71. „...gegenüber den sumerischen Texten der altbabylonischen Zeit, wo man die Flut noch fast als eine „Eigenschaft“ Nergals verstehen konnte, in der späteren Zeit die „Flut“ als ein Werkzeug, als eine „Waffe“ in der Hand des Gottes betrachtet wurde.”

88 Cooper, Jerrold: *The Curse of Agade*. Baltimore 1983: 23.

Nungal himnusz (Nungal A) ETCSL 4.28.1

1. e₂ ud huš an ki uĝ₃ erim₂-še₃ du₇-du₇
 Ház, (amely) dühös vihar az égen és a földön, az ellenséges embereknek nekimegy

Adab Ninurtához Būr-Suenért (Būr-Suen A)**ETCSL 2.5.7.1 Segment C**

31. ^dnin-urta ud sumur me₃-a erim₂-e ġiri₃ saga₁₁ di
 Ninurta, dühös vihar a csatában, az ellenségen taposó

Šir-namerima (?) Iddin-Daganért (Iddin-Dagan D)**ETCSL 2.5.3.4**

14. ud ka-bi-ta aĥ₆ su₃-su₃-su₃ / erim₂\-e uš₁₁ bal[?]
 Vihar, amelynek szájából méreg árad, az ellenségre mérget önt

A gonosz legyőzőjét gyakran hasonlítják oroszlánhoz. Az oroszlán Inanához és Ištarhoz is köthető,⁸⁹ valamint az oroszlános kard és a dupla oroszlánfejes buzogány Nergal és Ninurta szimbóluma is a képi ábrázolásokon is.⁹⁰

Az első példában Ninisinát egyszerre nevezik viharnek és oroszlánnak. Egy újasszír csillagászati szövegben is (*Enūma Anu*) a vihar hangja (többek között) lehet olyan, mint az oroszláné.⁹¹

Másrészt az oroszlán általi halál a Gilgameš, Enkidu és az alvilág c. műben (ETCSL 1.8.1.4.) a rossz túlvilági sorsok közé tartozik, így az ellenségnek még inkább kellemetlen:

287A. /lu₂\ ur-mah-e gu₇-a [igi] /bi₂\-du₈-am₃
 287B. [a] šu-ġu₁₀ a ġiri₃-ġu₁₀ /giġ\-[ga]-/bi\ im-me
 Láttad azt, akit az oroszlán evett meg?
 Á, a kezem, á, a lábam fáj – mondta.

Šir-namerima (?) Iddin-Daganért (Iddin-Dagan D)**ETCSL 2.5.3.4**

11. ud gu₃ dub₂-dub₂ piriġ šeg₁₂ gi₄-gi₄ erim₂-e gu₂ kud-da
 Ordító vihar, üvöltő oroszlán, az ellenség nyakát elvágta

89 Heimpel, Wolfgang; Löwe. In: *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie* 7, Berlin 1987-1990: 84. királyok (pl. Šulgi) és istenek gyakori metaforája.

90 Braun-Holzinger 1996: 308. példák: 310-315.

91 Virolleaud, Charles: *L'Astrologie Chaldéenne. Texte cunéiforme*. Paris 1908. Adad XI 9.

Himnusz Ninurtához (Ninurta C) ETCSL 4.27.03

68. [X] saĝ 50 / nir\-\ĝal₂ tu₁₁ -tu₁₁ kur gu₂ -erim₂ nu-šub-bu

69. [piriĝ] sumur ħuš erim₂ -ma ka-an-ša-ša

70. ^dnin-urta piriĝ sumur ħuš erim₂ -ma ka an-ša-ša

az ötven fejű [buzogány]... lecsap...

vad, dühös oroszlán, az ellenséget felülmúlja

Ninurta a vad, dühös oroszlán, az ellenséget felülmúlja

Templom himnuszok ETCSL 4.80.1

439. e₂ nun-zu piriĝ gal erim₂ šu-bi-še₃ la₂ -a

Ház, a herceged (Ninazu) nagy oroszlán, az ellenséget az ujjai-
ra akasztja

Kígyóként is megjelenhet az, aki legyőzi az ellenséget, de a legyőzött ellenség (NE.RU-du) hasonlata is lehet a kígyó.⁹² A mérég pedig egy korábbi példában is szerepelt már, csak a viharból áradt (Šir-namerima (?) *Iddin-Daganért* (Iddin-Dagan D) ETCSL 2.5.3.4 14. sor).

Išbi-Erra és Kindattu (Išbi-Erra B) ETCSL 2.5.1.2 Segment B.C

4. / muš\ -gin₇ uš₇ ze₂ guru₅ -a-ni erim₂ -ma im-mi-in-te

Mint mérget és epét tartó kígyó közelítette meg az ellenséget

Összefoglalva, a NE.RU szó előfordulásai alapján az ókori Mezopotámiában (és elsősorban a második évezred elején) a gonoszról való elképzelésről annyit lehet megtudni, hogy ki hogyan győzi le, vagy bezárják, elítélik, esetleg gonoszat tesz a templomban. A fent ismertetett példákban a legyőzői között sosem szerepelt olyan isten, akinek a funkcióköre egyáltalán nem illik a jelenethez, és a metaforahasználat is a témához illő módon lett megválasztva. Az ókori mezopotámiaiak világképéhez megfelelő reális jelenetekkel írják le a legyőzését, amelyek ugyan szimbolikus jelentőségű toposzok.

A példákban így világosan látszik, hogy a hangsúly a legyőzőjén van, és annak nagyszerű képességein. Éppen ezért magáról a gonoszról nem találunk jellemzést a példákban, amennyiben csak a NE.RU közvetlen kontextusát vizsgáljuk. A gonosz lényege így nem kerül kifejtésre a sumer példák-

92 *Ur-Namma C* ETCSL 2.4.1.3. 36. sor 36. erim₂ -du muš -gin₇ šu gid₂ -gid₂ -da šu im -da-an-šu₂ -šu₂. I clamp down on evildoers, who will be caught like snakes.

ban, de a szövegeknek (elsősorban a himnuszoknál), amelyekben előfordul a szó, nem is az a funkciójuk, hogy a NE.RU jellemzését adják. Csak az adott dicsért istenség epithetonjait, címeit, tulajdonságait kell felsorolni. Emiatt többnyire viszonyítási alapként funkcionálnak, a gonoszt/ellenséget legyőző isten/uralkodó legyőzendő tárgyai. Ez utóbbi vonatkozik arra is, amikor a büntetendő embereket jeleníti meg. A pontos részletezésükre nincs is szükség, általában véve a gonoszt kell legyőzni, vagy az általános gonoszság és a bármiféle ellenség mellett a gonoszság minden elképzelhető típusát.

Az viszont megállapítható a gonoszról, hogy embereket kell érteni alatta, akik az ország rendjét veszélyeztetik. Ez lehet idegen sereg ugyanúgy, mint bűnözők, zavart okozó emberek, akikkel szemben az uralkodó a himnuszokban az istenség segítségét reméli, a harcban és az igazságszolgáltatásban is.

Irodalomjegyzék

- Attinger, Pascal: L'Hymne à Nungal In: . *Literatur, Politik und Recht in Mesopotamien. Festschrift für Claus Wilcke*. Ed. Walther Sallaberger et al., 15-34. Wiesbaden 2003.
- Black, Jeremy: The Imagery of Birds in Sumerian Poetry In: *Mesopotamian Poetic Language: Sumerian and Akkadian* Ed. Marianne E. Vogelzang, Herman L. J. Vanstiphout, 23-46. Groningen 1996.
- Black, Jeremy. *Reading Sumerian Poetry*, New York 1998.
- Brandes, M. A.: *Siegelabrollungen aus den archaischen Bauchichten in Uruk-Warka, II*. Stuttgart 1979.
- Braun-Holzinger, Eva A.: Altbabylonische Götter und Ihre Symbole. *Baghdader Mitteilungen* 27 (1996): 235-359.
- Cooper, Jerrold: *The return of Ninurta to Nippur*. Roma 1978.
- Cooper, Jerrold: *The Curse of Agade*, Baltimore, London 1983.
- Edzard, Dietz O.: Hendursanga In: *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie* 4, 324-325. Berlin, New York 1972-1975.

- ETCSL = Black, J. A., G. Cunningham, J. Ebeling, E. Flückiger-Hawker, E. Robson, J. Taylor, G. Zólyomi, *The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature* (<http://etcsl.orinst.ox.ac.uk/>) Oxford, 1998-2006. Frayne, Douglas R. *Old Babylonian Period (2003-1595 BC)* (The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods, 4) Toronto, Buffalo, London 1990.
- Frayne, Douglas: *Ur III Period. 2112-2004 BC* (The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Early Periods, 3/2), Toronto, Buffalo, London 1997.
- Heimpel, Wolfgang: Löwe In: *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie* 7, 80-85. Berlin, New York 1987-1990.
- Gibson, McGuire: *The Mace, the Axe and the Dagger in Ancient Mesopotamia* (Master's Dissertation University of Chicago), 1964.
- Klein, Jacob: *Three Šulgi Hymns. Sumerian Royal Hymns Glorifying King Šulgi of Ur* (Bar-Ilan Studies in Near Eastern Languages and Culture). Ramat-Gan 1981.
- Klengel, Horst: Kriegsgefangene In: *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie* 6, 243-246. Berlin, New York 1981.
- Krebernik, Manfred: Sonnengott A.I In: *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie* 12, 599-611. Berlin, New York 2011.
- Lambert, Wilfred G.: Dingir šà.dib.ba Incantations. *Journal of Near Eastern Studies* 33 (1974): 267-322.
- Lämmerhirt, Kai: *Wahrheit und Trug. Untersuchungen zur altorientalischen Begriffsgeschichte*, Münster 2010.
- Löhnert, Anne: Sünde A. In: *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie* 13, 248-253. Berlin, New York 2012.
- Michalowski, Piotr: *The Lamentation over the Destruction of Sumer and Ur*. Winona Lake 1989.
- Sallaberger, Walther: The Sumerian verb na de5(-g) "to clear". In: "An Experienced Scribe Who Neglects Nothing". *Ancient Near Eastern Studies in Honor of Jacob Klein* Eds. Y. Sefati et al., 229-253. Bethesda Maryland 2005.
- Salonen, Erkki: *Die Waffen der alten Mesopotamier. Eine lexikalische und kulturgeschichtliche Untersuchung* (Studia Orientalia Edidit Societas Orientalis Fennica, 33), Helsinki 1965.

- Schramm, Wolfgang: *Bann, bann! Eine sumerisch-akkadische Beschwörungsserie* (Göttingen Arbeitshefte zur Altorientalischen Literatur, 2), Göttingen, 2001.
- Schwemer, Daniel: *Die Wettergottgestalten Mesopotamiens und Nordsyriens im Zeitalter der Keilschriftkulturen. Materialien und Studien nach den schriftlichen Quellen*, Wiesbaden 2001.
- Seux, M.-J.: *Épithètes royales akkadiennes et sumériennes*, Paris 1967.
- Sitzler, Dorothea: *Vorwurf gegen Gott. Ein religiöses Motiv im Alten Orient (Ägypten und Mesopotamien)* (Studies in Oriental Religions, 32), Wiesbaden 1995.
- Sjöberg, Åke: Nungal in the Ekur. *Archiv für Orientforschung* 24 (1973): 19-46.
- Streck, Michael P.: Ninurta/Ninĝirsu. In: *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie* 9, 512-522. Berlin 2000.
- Van der Toorn, Karel: *Sin and Sanction in Israel and Mesopotamia. A Comparative Study* (Studia Semitica Neerlandica), Assen 1985.
- Van Dijk, Johannes J. A.: *Sumerische Götterlieder* 2, Heidelberg 1960.
- Virolleaud, Charles: *L'Astrologie Chaldéenne. Texte cunéiforme*. Paris 1908.
- Volk, Konrad: *Inanna und Šukaletuda. Zur historisch-politischen Deutung eines sumerischen Literaturwerkes* (SANTAG Arbeiten und Untersuchungen zur Keilschriftkunde, 3) Wiesbaden 1995.
- Zólyomi Gábor: Variation in the Sumerian Multiword Expression *igi bar* in the Old Babylonian period. In: *Analyzing Literary Sumerian. Corpus Based Approaches*, Ed. J. Ebeling, G. Cunningham, 316-350. London 2007.

Rózsa Katinka

EGY MAGYAR REGÉNY NÉMET OLVASATA A LÉGY JÓ MINDHALÁLIG NÉMET RECEPCIÓJA

Bevezetés

Milyen a jó fordítás? Sokszor találkozhatunk ezzel a kérdéssel, amelyre azonban nem olyan egyszerű – szinte lehetetlen – objektív választ adni. Amikor Marianne Lederer¹ a fordítás utáni önellenőrzés szükségességét tárgyalja, számos olyan kérdést felvet, amelyek megválaszolásával közelebb juthatunk a jó fordítás fogalmához: „Kellőképpen adaptálta-e [a fordító, R.K.] saját verzióját ahhoz, hogy érthető legyen? Megtalálta-e azokat a szavakat, amelyekkel elérhető a kívánt hatás? Az értelmezés határainak átlépésével nem lett-e hűtlen a szerzőhöz?”

A válaszok azonban fordítástól, szerzőtől, célközönségtől és magától a fordítótól is nagyban függnek. Azt is nehéz meghatározni, mi az „érthető” az adott célközönség számára, melyek azok a szavak, amelyekkel a „kívánt hatás” elérhető és hogyan is határozzuk meg ezt az elérni kívánt hatást. Dolgozatomban mégis ezekre a kérdésekre keresem a választ. Móricz Zsigmond *Légy jó mindhalálig*² című művét hasonlítom össze annak 1965-ben, *Mischi und das Kollegium*³ címmel megjelent német fordításával. A fordítás Mirza Schüching munkája. Helyszűke miatt jelen tanulmány az első két fejezet elemzésére szorítkozik, későbbi kutatásaimat szeretném azonban az egész műre kiterjeszteni.

1 Lederer, Marianne: *A fordítás ma. Az interpretatív modell*. Budapest 2008.: 50–51.

2 Móricz 1999.

3 Móricz 1965.

A kiindulási pontot Albert Sándor⁴ egyik könyvében talált mondat jelentette, miszerint „a *Légy jó mindhalálig* című regény francia olvasóinak egy része például ezt a regényt vidám kollégisták önfeledt játszadozásaként olvassa és értelmezi.” Felmerül a kérdés, a német olvasók hogyan „olvassák és értelmezik” ezt a művet.

Traduktográfia

Elemzésem első pontjaként a regény formai szinten szignifikáns jegyeit alapítom meg. Ezek a szöveg olyan elemei (a nyelvi leírás bármely szintjén), amelyek a fordítás szempontjából relevánsak.⁵ Hogy egy szövegnek mely jegyei szignifikánsak, minden esetben a fordítónak kell eldöntenie, és a fordításban arra törekednie, hogy ezeket a célnyelven is visszaadja. Legelőször talán az elbeszélői perspektíva ötlük szembe: a könyv nem egyes szám első személyben, tehát nem Nyilas Misi, a főszereplő szemszögéből íródott, hanem egy külső elbeszélő meséli a történetet.

Ennek ellenére a szöveg sok helyen Misi belső gondolatait tolmácsolja az olvasó felé, már-már belső monológként. Ezt az író többek között a mondatok tagolásával éri el. Így, ha a szövegnek ezt a szignifikáns jegyét a fordításban is ugyanígy meg akarjuk őrizni, fontos a szintaktikai (mondatszintű) ekvivalencia megteremtése. Erre a következő szövegrészeket szolgálnak példaként:

*(1) Félt is írni, mert hátha valaki belenéz s elolvassa, megkritizálja... esetleg följelenti érte... esetleg ellopja... esetleg kineveti... Máris nem volt meglegedve még ő maga sem... nem szépen sikerült a címlap... Ahhoz képest szép, hogy ő csak második gimnazista, de ő valami olyan szépet szeretett volna, amilyen szépet csak álmodni lehet... (...)*⁶

Er fürchtete sich zu schreiben. Es könnte jemand in das Buch hineinsehen, es lesen, ihn kritisieren, ihn vielleicht sogar anzeigen oder das Buch stehlen, ihn womöglich auslachen. Und schon war er selbst nicht mehr mit

4 Albert Sándor. *Fordítás és filozófia. A fordításelméletek tudományfilozófiai problémái; Filozófiai szövegek fordítási kérdései.* Budapest 2003: 67.

5 Albert 2003: 59.

6 Móricz 1999:10.

sich zufrieden. Das Titelblatt war nicht gut gelungen. Für einen Quintaner mochte es ja gehen, aber er wollte etwas vollkommen Schönes, wie man es nur träumen kann.⁷

(2) A szüleire gondolt, s a szemébe könny jött, mert tőlük nem kérhet pénzt, mert nekik sincs, mert ha eszébe jut, hogy ő itt a konviktusban húst eszik és jó falatokat, otthon pedig hitvány krumplilevest esznek, nagyon szégyelli magát, s most míg a latin konjugációt hajtogatja gépiesen, folyton ég az arca a szégyentől, hogy azt a könyvet bekötette.⁸

Er dachte an seine Eltern, und Tränen traten ihm in die Augen. Sie konnte er nicht um Geld bitten, denn sie hatten ja selbst keins. Sooft er sich vergegenwärtigte, daß er hier im Konvikt Fleisch und allerlei gute Dinge zu essen bekam und sie zu Hause nur dünne Kartoffelsuppe hatten, schämte er sich sehr; und während er mechanisch die lateinische Konjugation herunterleierte, brannten ihm die ganze Zeit die Wangen von Scham, weil er das Buch hatte einbinden lassen.⁹

(3) Még be sem iratkozott, csak éppen hogy elhelyezkedett a kollégium második emeletén a 19. számú cõtusban, ahol a legutolsó ágyat kapta, azt, amelyik külön áll az ajtó mellett, mert hét ágy lévén a szobában, három-három egymással szemben volt a főfalón, a hetedik pedig keresztben az ajtó kisebb falán; szóval azt az ágyat, amelyet minden diák megvetett, ő azonban ennek az ágnak különösen s rendkívül örült, mert úgy tűnt föl neki, hogy ez az ágy olyan, mint egy önálló vár, nagyon szeretete, hogy nincs a többiek közé bedugva, hanem neki magának egészen külön fészke van.¹⁰

Er war noch nicht einmal in die Liste der „Internen“ eingetragen und hatte sich eben erst im zweiten Stockwerk des Kollegiums niedergelassen, im Schlafsaal Nummer 19, wo er das letzte Bett, das einzelne neben der Tür, bekommen hatte. Im Zimmer befanden sich nämlich sieben Betten: je drei standen einander gegenüber an den Längswänden, und das sie-

7 Móricz 1965: 12.

8 Móricz 1999: 20.

9 Móricz 1965: 22–23.

10 Móricz 1999: 6–7.

bente stand quer an der schmalen Türwand. Er hatte dieses Bett bekommen, das alle Schüler verachteten, aber er freute sich darüber, denn es schien ihm einer alleinstehenden Burg zu gleichen; es gefiel ihm, daß er nicht zwischen den anderen eingepfercht war, sondern abseits ein Nest für sich hatte.¹¹

Az első két példa esetében a „belső monológból” a lekerekített mondatok miatt egyszerű leírás lett, ezzel együtt a szintaktikai ekvivalencia sem valósult meg, ugyanis a fordító az egyetlen magyar mondatot minden esetben több némettel adta vissza. A csak vesszővel vagy három ponttal tagolt mondatok zaklatott vagy az utolsó esetben (3) lendületes szerkezete sem érzékelhető a németben.

Az elemzés második pontjaként a szövegben megjelenő reáliák fordítását fogom tárgyalni. A reália szűkebb definíciójaként Simigné Fenyő Sarolta¹² a következőt adja meg: „a különböző kultúrákra jellemző jeltárgyak”. Ezt azonban később kibővíti az összes olyan nyelvspecifikus elemre, amely csak az adott nyelvközösségre jellemző.¹³

Ennek alapján a reáliakutatás részét képezik az egyéni beszédsajátságok fordításai is: erre a *Légy jó mindhalálig* c. műben számtalan példát találhatunk, Móricz előszeretettel beszélteti tájnyelven figuráit.

Ezekben az esetekben, ahogyan azt Albert Sándor¹⁴ a helyesírási hibák fordításainak példáin keresztül szemlélteti, a fordítónak a szemantikai megfelelés helyett (az itt tárgyalt esetekben *mellett*), szemiotikai ekvivalenciát (is) létre kell hoznia.

(4)– Óvasta odakit a nevit?

– Igen.

– Osztig Nyilas András?

– Nem András: Nyilas Mihály második gimnázium, Bé.

– Az a, sz ipp a nincs.¹⁵

11 Móricz 1965: 6–7.

12 Simigné Fenyő Sarolta: *A fordítás mint közvetítés*. Miskolc 2006: 103.

13 Simigné 2006: 105.

14 Albert 2003: 52.

15 Móricz 1999: 29.

'Haben Sie draußen Ihren Namen gelesen?'

'Ja.'

'András Nyilas?'

'Nein, nicht András. Mihály Nyilas. Quinta.'

'Es ist kein Brief für Sie da.'¹⁶

(5) – Elloptátok a késemet!

– Ki lopta el?

– Itt vót az asztalon, mindenki avval ett, mit tudom én, mék vágta zsebre.

– Fogd be a szád.

– Aggyátok elő!¹⁷

„Ihr habt mein Messer gestohlen!”

„Wer?”

„Es hat hier auf dem Tisch gelegen! Alle haben damit gegessen, wie soll ich wissen, wer es eingesteckt hat.”

„Halt's Maul!”

„Gebt es zurück!”¹⁸

(6) – Komám, hogyha nekem jött vóna, akkor én nem jöttem vóna órára, hanem felbontottam vóna – szólt Gimesi.¹⁹

„Wenn ich eins bekommen hätte, ich wäre nicht zum Unterricht gegangen, ich hätte es ausgepackt“, erklärte Gimesi.²⁰

(7) – Baráték, ha én eccer pízt kapok hazulról – mondta fennhéjázva –, akkor én veszek hat darab festéket. Nem is hatot, tízet. Ötven krajcár árát. Isten bizony!²¹

16 Móricz 1965: 33.

17 Móricz 1999: 40.

18 Móricz 1965: 46.

19 Móricz 1999: 37.

20 Móricz 1965: 42.

21 Móricz 1999: 13.

„Wenn ich jetzt das Geld bekomme“, sagte er prahlerisch, „kaufe ich sechs Farben. Ach was, sechs – zehn! Ehrenwort!”²²

Jól látható, hogy a német fordításban nemcsak a tájnyelvi elemek, hanem a jellegzetes megszólítások, mint pl. a *Komám* vagy a *Baráték* sem jelennek meg, ami miatt a szöveg beszélt nyelvi sajátosságaiból is veszít.

Mivel nemcsak a szöveget, hanem azzal együtt az idegen viszonyokat is le kell fordítani a célközönség számára,²³ fontos, hogy a formai jegyeken kívül a regény bizonyos tartalmi jegyeit is vizsgáljuk. Ezeket azonban nehezebb konkretizálni, ill. objektivizálni. A következő példákban főként olyan mondatokat, mondatrészeket emelek ki a szövegből, amelyek a magyar szövegben a főszereplő, Nyilas Misi otthoni körülményeit szemléltetik.

(8) [...] mert a negyedik öccse, az még egészen pici, [...] ²⁴

[...] denn sein jüngster Bruder war noch ganz klein [...] ²⁵

Az alábbi példában (9) Misi egyik osztálytársáról van szó, aki öt krajcárért adott el neki egy újságot.

(9) (...) az öt krajcáron rögtön vett két almát és egy zsemlyét, s azt megette **az ő szeme láttára**, így hamar végzett az öt pénzzel; (...) ²⁶ (kiemelés: R.K.)

Für die fünf Kreuzer hatte er sich sofort zwei Äpfel und ein Brötchen gekauft und alles **vor den Augen der anderen** aufgegessen, und so war er die fünf Kreuzer schnell wieder losgeworden. ²⁷ (kiemelés: R.K.)

(10) Ez pedig a legrettenetesebb, mert a nagydiák rendszeren szokott az ilyen kisdiáknak a szolgálataiért valamit adni, vagy egy krajcárt cukorra, vagy valamit... vagy pláne egy barackot: ő elájul a rettegéstől, hogy **ezek közül valamelyiket megkapja**. ²⁸ (kiemelés: R.K.)

22 Móricz 1965: 15.

23 N. Kovács Tímea: Kultúrák, szövegek és határok: a fordítás. In: *A fordítás mint kulturális praxis*, Ed. N. Kovács Tímea, 5–21. Pécs 2004: 6.

24 Móricz 1999: 21.

25 Móricz 1965: 24.

26 Móricz 1999: 9.

27 Móricz 1965: 10.

28 Móricz 1999: 25.

*Das war das Schrecklichste: die Großen schenkten den Kleinen meistens etwas für solche Dienste, entweder einen Kreuzer für Bonbons oder sonst etwas; manchmal aber gab es auch eine Kopfnuß; und er würde vor Entsetzen ohnmächtig werden, wenn er sich das gefallen lassen müßte.*²⁹ (kiemelés: R.K.)

(11) (...) de azt otthon hagyta, ezért is nagyon sokat retteg, hogy az öccsei nem szakítják-e el s nem piszkítják-e be, **mert otthon nem lehet úgy vigyázni semmire**, mert a második öccse, Béla, egész könnyen ki tudja húzni a komód fiókját, (...) ³⁰ (kiemelés: R.K.)

(...) aber den hatte er zu Hause gelassen. Der Gedanke an dieses Buch beunruhigte ihn oft; er fürchtete, seine kleinen Brüder könnten es zerreißen und beschmutzen, **denn niemand hatte Zeit, auf sie achtzugeben.** Sein zweitjüngster Bruder, der Béla, konnte schon ganz gut die Schublade der Kommode aufziehen (...) ³¹ (kiemelés: R.K.)

Az utolsó két példa esetében a kiemelt részek fordítását vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a fordító már a saját értelmezése szerint fogalmazta meg németül a szöveget. Így a (10)-es példa esetében németül már inkább arra gondolunk, Misi nem akar barackot kapni a fejére vagy nem akarja, hogy a „nagyok” bármiféle szolgálatra kérjék. A magyar szöveg ezzel ellentétben azt sugallja, semmit nem akar kapni tőlük, pénzt sem.

Traduktológia

Ahogy az korábban megállapítottuk és példákkal is szemléltettük, a szinaktikai ekvivalencia betartása fontos lenne a *Légy jó mindhalálíg* fordítása során. Ez azonban a jelen tanulmányban vizsgált fordítás esetében több helyen sem történt meg.

A lekerekített mondatok nem adják vissza sem Misi zaklatottságát a könyv vagy szülei otthoni sorsa miatt, sem pl. örömét a felől, hogy a szobában az egyedüli külön álló ágyat kapta meg. A német, letisztult szöveg minden esetben elveszti jellegzetes, már-már belső monológra emlékeztető struktúráját.

29 Móricz 1965: 28.

30 Móricz 1999: 21.

31 Móricz 1965: 23.

A második csoport példái az egyéni nyelvi sajátosságokat emelték ki Móricz regényében. Mivel az író előszeretettel beszélteti figuráit tájnyelven, ez is a regény egyik szignifikáns jegyének tekinthető. Azért is fontos ezeknek a jegyeknek a megtartása, mert sok esetben a szereplők beszédstílusa azok megkülönböztetésére, jellemzésére is szolgál. Ezzel szemben a német szövegben egyetlen esetben sem találhatunk tájnyelvi elemeket, beszélt nyelveket is alig. A fordításban a már korábban tárgyalt szemiotikai ekvivalencia nem jelenik meg, a fordító csak arra ügyelt, hogy a német szöveg „ugyanazt jelentse”, amit a magyar, a várt hatás azonban itt is elmarad.

A tartalmi jegyek esetében olyan „ferdítéseket” emeltem ki, amelyek véleményem szerint meghatározóak lehetnek a mű befogadásában. Elsősorban, ahogyan már korábban említettem, a kultúráközvetítéssel kapcsolatos részeket gyűjtöttem össze – ezek egy része Misi otthoni körülményeivel foglalkozik. Az, hogy otthon van egy „negyedik öccse” és az, hogy sokszor lelkiismeret-furdalása van, mert a szülei pénzén vett valamit, mind azt mutatják, mekkora szegénységben élnek otthon a szülők. Az azonban, hogy a német fordításban a negyedik öcs csak a „legfiatalabbként” jelenik meg (egyébként nem is említi a szerző, pontosan hány öccse van Misinek), nem kelti ugyan ezt az asszociációt.

Az alma megevése (9) sem az számítana, hogy a fiú az almát az egész osztály szeme láttára ette meg, ennek Misi szempontjából nem is lenne akkora jelentősége. Annak azonban annál inkább, hogy Misi pénzét szórta el rögtön almára. Ezekben az esetekben tehát problémát jelent, ha a szerző a saját értelmezését veszi a szöveg alapjául, hiszen így a jelentés és ezzel a kiváltott hatás is változik.

Az elemzés eredményei

Az elemzés közben felhozott példákból láthatjuk, hogy a *Légy jó mindhalálig Mischl und das Kollegium* című német fordítása több szempontból is nagy kívánnivalót maga után. Ugyan jelen dolgozatomban a regény első két fejezetére korlátoztam a kutatást, mégis sikerült felfedezni olyan hibákat, amelyek hátrányosan befolyásolják a regény német recepcióját.

A felsorolt példákon kívül előfordul néhány teljes félrefordítás is (pl. „Óráközben”³²– „In der Pause”³³). Ezek nem változtatnak ugyan a regény befogadásán, a fordítás minőségét azonban összességében rontják.

Ezen a ponton újra feltehetjük Marianne Lederer³⁴ önellenőrző kérdéseit: „Kellőképpen adaptálta-e [a fordító R.K.] saját verzióját ahhoz, hogy érthető legyen? Megtalálta-e azokat a szavakat, amelyekkel elérhető a kívánt hatás? Az értelmezés határainak átlépésével nem lett-e hűtlen a szerzőhöz?”

Az első kérdésre a válasz igen: a német szöveg minden bizonnyal érthető a német olvasók számára. A második kérdésre azonban az első két fejezet elemzése alapján nemmel kell válaszolnunk, még ha jelen dolgozatban nem is a „helyes szavakra” helyeztük a hangsúlyt. A harmadik kérdésben felvetett probléma is fennáll a szövegben, több helyen pontatlan a fordítás a fordító értelmezése miatt.

Összefoglalásként elmondható, hogy – ahogyan az az első két fejezet összevetéséből kiderült – szükség lenne a *Légy jó mindhalálig* egy új német fordítására, amelyben többek között a fent felsorolt szempontokat is figyelembe kell venni.

Érdeemes lenne a kutatást a teljes regényre kiterjeszteni, hogy a példák teljesen reprezentatívak legyenek. Ezen kívül meg lehetne vizsgálni Móricz Zsigmond többi regényének német fordítását is, valamint azt, hogy ezek mennyiben felelnek meg az elvárásoknak, ill. van-e olyan kapcsolat a fordítások, amilyen az eredeti művek között, sikerült-e mindegyik regény esetében ugyanazokat az *íróra jellemző* szignifikáns jegyeket átmenteni.

32 Móricz 1999: 33.

33 Móricz 1965: 38.

34 Lederer 2008: 50–51.

Irodalomjegyzék

Források

Móricz 1999 = Móricz Zsigmond. *Légy jó mindhalálig*. Budapest 1999.

Móricz 1965 = Schüching, Mirza (ford.): *Mischi und das Kollegium*. Budapest 1965.

Szakirodalom

Lederer, Marianne: *A fordítás ma. Az interpretatív modell*. Budapest 2008.

Albert Sándor. *Fordítás és filozófia. A fordításelméletek tudományfilozófiai problémái; Filozófiai szövegek fordítási kérdései*. Budapest 2003.

Simigné Fenyő Sarolta. *A fordítás mint közvetítés*. Miskolc 2006.

N. Kovács Tímea: Kultúrák, szövegek és határok: a fordítás. In: *A fordítás mint kulturális praxis*, Ed. N. Kovács Tímea, 5–21. Pécs 2004.

Szántai Márk

MINDENNAPOK EGY VÁLLALATI IRATANYAG TÜKRÉBEN:
A SZEGEDI LEMEZGYÁR ÉS FAIPARI RT.
AZ ÁLLAMOSÍTÁSOK IDŐSZAKÁBAN, 1947–48

Jelen dolgozat az 1947-48-as magyar történelem mindennapjait vizsgálja mikrotörténeti perspektívában. Arra keresek választ, hogy a jelzett két év számottevő politikai-társadalmi változásai hogyan ragadhatóak meg egy vállalati iratanyag keresztmetszetében. A korkép árnyalása érdekében egyes országos folyamatok helyi szinten való leképződését vizsgálom. Ehhez kapcsolódóan a fő kérdéseim a következők: hogyan lehet megérteni egy korszak mindennapjait egy vállalati iratanyag tükrében? Milyen eltérések jelentkeznek az országos folyamatoktól és milyen lokális sajátosságokkal számolhatunk? Melyek azok a gazdaságtörténeti vonatkozásokon túlmutató, szociális és tágabb értelemben vett közéleti-politikai kérdések, amelyek megjelennek a vizsgált dokumentumokban?

Kutatómunkámat a Csongrád Megyei Levéltárban végeztem, amely során a Szegedi Lemezgyár és Faipari Részvénytársaság 1947–48-as évre vonatkozó vállalati iratanyagát tekintettem át. A kutatás elsősorban a vállalati jegyzőkönyvekre, belső feljegyzésekre, körlevelekre és a minisztériumokkal folytatott levelezésre terjedt ki. Az üzemi bizottság jegyzőkönyvei, feljegyzései és levelezései a mindennapi élet menetéről tudósítanak. A minisztériumokkal folytatott levelezés, valamint a hivatkozott törvények rávilágítanak arra a – legtöbb esetben egyoldalú – párbeszédre, amely a vállalatvezetőség és a felettes szervek között zajlott. A körlevelek és közlemények a helyi vonatkozásokon túlmenően az országos folyamatok alakulásának korhű dokumentumai.

A dolgozat egy korszak keresztmetszetét kívánja megragadni, és a fent tárgyalt kérdéseken túl arra próbál rávilágítani, hogy a gyökeres változások nem az adott vállalat államosításának pillanatában következtek be, hanem egy hosszabb távú folyamat eredményeképp, amelynek számos különböző természetű összetevője együttesen vezetett el odáig, hogy az 1948. március 25-ével bekövetkező államosítás már csak formális záróaktusa legyen egy gondosan előkészített eseményornak.

Gondolatok a Lemezgyár (elő)történetéhez

Szeged életében a második világháború előtt is a könnyűipar és az élelmiszeripar volt a meghatározó. A szegedi háborús károk más magyar városokkal összehasonlítva mérsékeltőbbek voltak, az ipari létesítményeket ért károk során a kendergyárat ért bombatalálat és a Beck malom leégése említendő.¹

A Szegedi Lemezgyár és Faipari Rt.-t 1942-ben alapították, a háború alatt már Szeged jelentős ipari létesítményei között találjuk. A szovjet csapatok Szegedre érkezése után, 1944. október 10-én Stein Sándor volt az első vállalatvezető, majd fél évvel később, 1945 áprilisában a Magyar Általános Hitelbank Fenichel Imrét, a vállalat akkori tulajdonosát nevezte ki.² Az első nyílt támadás 1947 elején nyílt érte a vezetőséget, ekkor még csak a szólamok szintjén: a nyersanyag-utánpótlás problémái miatt az üzemi bizottság és az MKP szegedi szervezete szerint ez a folyamat „már teljesen arra mutat, hogy a vállalatunkat, amit a munkásság teljes egészében megvédett, le akarják állítani”.³

Az országos trendektől való eltérést jelzi, hogy bár általánosságban elmondható a könnyűiparban alkalmazott gépek korszerűtlensége, ezzel szemben Szegeden a negyvenes évek végén a bővítés és korszerűsítés jegyében új gépeket állítottak üzembe a Szegedi Lemezgyárban, az Újszegedi Ládagyárban és a Délmagyarországi Cipőgyárban.⁴ Az államosítások révén 1948 végére Szeged város dolgozóinak mintegy 70%-a tartozott az állami vállalatok alkalmazottai közé.⁵

1 Klonkai László: Ipar. In: *Szeged története V. 1945–90*. Ed. Farkas Csaba et al. Szeged 2010: 539.

2 Levél az Iparügyi Minisztériumnak (jelentés vállalatvezetői kinevezésekről). 1948. 10. 08. CSML XI. 18. 2. doboz. – válasz a 9636/1948. eln. sz. körrendeletre.

3 Levél a vállalatvezetőségnek az üzemi bizottságról és az MKP szegedi szervezetétől. 1947. 01. 15. CSML XI. 18. 1. doboz.

4 Klonkai 2010: 543.

5 Klonkai 2010: 541.

Az államosítások országos folyamata és egy konkrét esetleírás

Államosítások alatt rendszerint a gazdasági szféra és az oktatás állami irányításba vételét értjük – jelen dolgozat kifejezetten az ipari államosítások környezetét vizsgálja. Mindemellett fontos hangsúlyozni, hogy az állami befolyás maximalizálása nemcsak a gazdasági életben, hanem a mindennapokban, a művészetekben és a kultúrában is érvényesült, ebből kifolyólag a gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténet is a politikátörténet szerves részévé vált. Az ideológiai alapvetésnek megfelelően a kommunista párt hatalma a társadalom minden szegmensére kiterjedt.⁶

Az államosítás ténye a háborút követően nem a keleti blokk országainak sajátossága. Államosításokra Nyugat-Európában is sor került, a különbség azonban, hogy míg nyugaton megmaradt a piacgazdaság, és nem szűnt meg a részvénytársasági forma sem, a szovjet blokk államaiban viszont a piacgazdaság kiiktatására, a részvénytársasági forma megszüntetésére törekedtek, ezzel betagozva az államosított üzemeket a kialakítandó új, tervgazdálkodáson alapuló gazdasági szisztémába. Állami vállalatok 1945 előtt is voltak hazánkban, azonban ezek az összes foglalkoztatott mintegy 10%-át jelentették – a Posta, a Postatakarékpénztár, a MÁV, MÁVAG, MAHART, diósgyőri vasmű, komlói szénbánya, ménesházak, mezőgazdasági ingatlanok és az erdők már ekkor is állami kézben voltak.⁷

A háború után az államosítások sorát az 1945. december 18-án kelt IK 12 200/1945. M. E. sz. kormányrendelet nyitotta, amely a szénbányák állami kezelésbe vételéről rendelkezett, 1946. február 1-jei hatállyal. A rendelet ekkor még csak az állami kezelésbe vételt mondta ki, az állami tulajdonba vétel 1946 nyarán, az 1946/XIII. tc. értelmében történt meg. A jóvátétel, az újjáépítés, a lakások fűtése és az ipari kapacitás kihasználása szempontjából stratégiai jelentőséggel bírt ez az ágazat.⁸ Az energiatermelő iparvállalatok (bányák és villamos erőművek) és a fontosabb nehézipari üzemek államosítása 1946. december 1-jén történt meg. Ez az intézkedés a következő vállalatokat érintette: Weiss Manfréd Acél- és Fémművek, Rimamurány-salgótarjáni Vasmű, Győri Vagon- és Gépgyár, Ganz, valamint a hozzájuk tartozó kisebb

6 Gyarmati, György: *A Rákosi-korszak*. Budapest 2013: 25–26.

7 *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a XX. század közepéig*. Ed. Honvári János. Budapest 2003: 478.

8 Honvári 2003: 478.

vállalatok, amelyekben ezeknek a cégeknek legalább 50%-os tőkeérdekeltségük volt. Ez az intézkedés még nem állami tulajdonba vételről, hanem állami kezelésbe vételről rendelkezik, a valóságban azonban a kettő között nem volt különbség. Az állami tulajdonba vett vállalatok ügyeinek intézésére létrejött a Nehézipari Központ.⁹

A Kominform 1947 szeptemberében történt megalakulása lendületet adott a magyarországi eseményeknek is: világossá vált, hogy a változásoknak elsősorban a politikai élet terén kell felgyorsulniuk, de mindez gazdasági átalakulást is szorgalmazott. Innentől kezdve határozottan jelentkezett a sztálinista gazdaságpolitika, a mezőgazdaság és az életszínvonal rovására történő erőltetett iparosítás és a harmadik világháborúra való felkészülés – Rákosi azt is hangsúlyozta, hogy „a lényegben, a döntő kérdésekben nincs külön nemzeti út”, az átalakulás csakis a szovjet minta alapján történhet.¹⁰ Ennek ellenére még 1948 elején is vannak a szovjet mintát elutasító hangok, ilyen volt például Csécsy Imre 1948 februári parlamenti felszólalása, amelyben a középvállalatok és a demokrácia érdekeit szem előtt tartva ellenezte a további államosításokat és a szovjet rendszer átültetését.¹¹

Az államosítások sora 1947 szeptemberében a nagybankok és az általuk ellenőrzött vállalatok állami tulajdonba vételével folytatódott. Ezt követően a Magyar Nemzeti Bank jegybankként és kereskedelmi bankként működött tovább.¹² A döntés novemberben a parlament utólagos jóváhagyásával emelkedett törvényerőre.¹³ A bankok államosításáról szóló 1947/XXX. tc. bővítette az állam gazdasági életbe való beavatkozásának lehetőségeit,¹⁴ a kétszintű bankrendszer megszűnt, ugyanakkor bizonyos régi kereskedelmi bankok továbbélhettek – a Hitelbankból Beruházási Bank, a Kereskedelmi Bankból Külkereskedelmi Bank alakult.¹⁵ Ugyancsak novemberben került sor a bauxit- és alumíniumipar államosítására.¹⁶

9 Honvári 2003: 479.

10 Honvári 2003: 482–3.

11 Pető, Iván: A gazdaság átpolitizálása. In: *A fordulat évei 1947–1949*. Ed. Ständeisky Éva. Budapest 1998: 108.

12 Romsics, Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest 2010: 311.

13 Pető 1998: 106.

14 Honvári 2003: 479.

15 Honvári 2003: 485

16 Honvári 2003: 480

A következő fontos lépés 1948. március 25-én a száz főnél több munkavállalót foglalkoztató üzemek államosítása volt. Az új vállalatvezetők, munkásigazgatók többsége maga is ekkor szembesült azzal, hogy a továbbiakban új pozícióban kell helytállnia, gyakran szakmai előképzettség nélkül, közgazdasági, bankforgalmi ismeretek teljes hiányában. Az államosítás tényét egy miniszterelnöki rendelet rögzítette, a kérdés csak áprilisban került a parlament elé, ahol a képviselőknek már csak az utólagos jóváhagyás joga maradt (1948. évi XXV. tc.).¹⁷ A hirtelen változást jól jelzi, hogy a vasasszakszervezetek székházába berendelt munkások maguk sem tudták, hogy az eligazítás után nem munkásként, hanem munkásigazgatóként fognak távozni. A márciusi intézkedés 594 iparvállalatot és 160 ezer dolgozót érintett, a nehézipari dolgozók 90%-a, a könnyűipari munkavállalók 75%-a került ezáltal az állami szektorban foglalkoztatottak sorába.¹⁸

Az 1948. március 25-i államosítás nem abban jelentett változást, hogy a korábbiaknál erősebben érezhető az állami beavatkozás – hiszen az már korábban is erőteljes volt –, sokkal inkább abban, hogy felülről, formálisan a minisztérium, gyakorlatilag pedig a párt által kinevezett munkásigazgatók kerültek a vállalatok élére. E munkásigazgatók feladata a piaci környezethez való alkalmazkodás helyett kizárólag a felülről jövő utasítások következetes és szolgálai végrehajtása volt. Az ideológia szintjén az államosítás ténye úgy jelentkezett, hogy a vállalatok vezetése a munkásosztály kezébe került.¹⁹

A gazdasági államosítások sorát 1949 decemberében a 10 (egy esetben 5) főnél többet foglalkoztató vagy külföldi tulajdonban álló vállalat államosítása zárta. Ezzel a magánszektor szerepe minimalizálódott, és kizárólag a javító-szolgáltató funkcióra korlátozódott.²⁰ A kisajátítások lezárásaként 1950-ben a gyógyszerárak állami tulajdonba vétele is megtörtént. Az államosítások néhány esetben, főleg külföldi tulajdonosok esetén gazdasági jellegű koncepciók pereket is maguk után vontak.²¹ Az államosításokat követően a stratégiaileg fontos nagyüzemek minisztériumi, a kisebb jelentőségű állami vállalatok pedig tanácsai irányítás alá kerültek. A magánkézben mara-

17 Gyarmati 2013: 118–120.

18 Romsics 2010: 311.

19 Pető 1998: 108.

20 Romsics 2010: 311.

21 Honvári 2003: 484. – l. a Standard Electric és a MAORT elleni perek.

dó kisipart, a javító-szolgáltató szektort szövetkezetekbe szervezve igyekeztek ellenőrzés alá vonni.²²

Az államosított vállalat egykori tulajdonosai nem kaptak kárpótlást a kisajátításért. Az államosítások után szükségszerű volt tisztázni a régi tulajdonosok és az új munkásigazgatók viszonyát. Erre vonatkozóan ambivalens központi utasítás érvényesül: sem túlságosan elszigetelődni a szakértelemmel bíró apparátustól, sem túlságosan közel engedni őket a vállalat ügyeihez. Rákosi így ír erről:

„A városban az államosítás után például gyakran előfordul, hogy egyes kommunisták túlbecsülik a régi tőkés-szakemberek jelentőségét. Ezek a régi tőkések ügyesen bevágódnak a kommunista igazgatónál, és lassanként újra kezükbe kaparintják a vezetést, vagy meg nem engedett befolyásra tesznek szert. Persze, vannak baloldali elhajlások is, amikor a munkásigazgató minden régivágású szakembert kezdettől fogva megokolatlan gyanakvással néz és ott is mellőzi, ahol arra semmi alapja sincs. Ha nem harcolunk ilyen baloldali hibák ellen, akkor átmenetileg ezek is komoly veszéllyé válhatnak. De a fő veszély, ismétlem, a jobboldali elhajlás.”²³

Nemcsak Rákosi beszédeiben, de a vállalati dokumentumokban megtalálható körrendeletben is realizálódik a munkásigazgatókkal kapcsolatos irányelv. A rendelkezés sajátos logikáját és betarthatóságának korlátait mutatja annak tartalma: amennyiben az új vállalatvezető összejátszik a régi vezetéssel, azonnal felfüggesztendő – a régi vállalatvezetéssel való összejátszás és a szabotázs azonos súlyú elbírálás alá esik. Ugyanebben a rendeletben az is megfogalmazódik, hogy az is kihágásnak számít, ha a régi vállalatvezetéstől olyan mértékben elszigeteli magát, hogy azzal a termelés folytonosságát veszélyezteti.²⁴

Nem minden vállalat esetén köthető egy adott dátumhoz az államosítás időpontja. A szegedi Lemezgyár esetében azt látjuk, hogy az államosítás elvileg már 1947 végén megtörtént, egyes iratok 1948. január 7-ét tekintik az államosítás dátumának, viszont munkásigazgató kijelölésére és teljes állami tulajdonba vételre csak a márciusi államosítások során kerül sor.

22 Klonkai 2010: 544.

23 Rákosi Mátyás: Pártunk a dolgozó nép élén. In: Rákosi Mátyás: *Válogatott beszédek és cikkek*. Budapest 1950: 316–317.

24 Ip. Min. 2.019/1948. eln. körrendelet a 3.500/1948. Korm. sz. rendelet alapján kinevezett vállalatvezetőkhoz. 1948. 03. 28. CSML XI. 18. 2. doboz.

Az állam már 1947 őszén is befolyást gyakorolt a Lemezgyár életére, ekkor állami beavatkozással társ-cégvezetőket és alacsonyabb rangú tisztviselőket neveztek ki. A szervezetlenséget és a döntések előkészítetlen voltát mutatja, hogy az új vezetők munkakörének pontos kijelölése a munkába lépésüktől számított egy hónapon belül sem történt meg.²⁵ A vállalat államosítására a levéltári források tanúsága szerint hivatalosan 1948. március 25-én került sor, amikor az Ip. Min. 44.745/1948. III. sz. leiratának rendelkezése alapján Bozsó László lett az új vállalatvezető.²⁶ Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy a Lemezgyárat már 1947 végén, a nagybankok és a hozzájuk kapcsolódó ipari létesítmények államosításakor kisajátították, de munkásigazgató kiküldésére és a teljes körű állami tulajdonba vételre csak az 1948 márciusában bekövetkező államosításokkal került sor.²⁷ Ez a sajátos kettősség eredményezi, hogy már a márciusi államosítási hullám előtt is megtalálható a forrásokban, hogy „vállalatunk államosított üzem, s mint ilyen, a Tervhivatal engedélye nélkül semmiféle beruházást nem eszközölhet.”²⁸ Hasonló érvelést látunk abban az esetben, amikor a munkásság vállalati bevételekbe és kiadásokba való betekintését hátrították el az állami befolyásra hivatkozva: az érvrendszer szerint „vállalatunk már állami ellenőrzés alatt van [...] az állami ellenőrzés alatt lévő vállalatokkal kapcsolatban kiadott rendelkezések erre módot nem adnak.”²⁹

A márciusi államosítás után öt nappal, március 30-án egy rendkívüli műhelyértekezletet tartottak, amikor Bogdán üzembizottsági elnök „bejelenti, hogy a Lemezgyár állami tulajdonba vétele megtörtént”. Ismét a gyors intézkedések és a szervezetlenség mutatója, hogy a Lemezgyár esetében ekkor még nincs tisztázva az új vállalatvezető személye: a hivatalos lap (Magyar Közlöny) szerint Bozsó üzembizottsági alelnök, egy fővárosból érkező, március 30-i telefonhívás alapján viszont Bogdán üzembizottsági elnök a

25 Jegyzőkönyv (vezetőségi és üb. értekezlet). 1947. 11. 27. CSML XI. 18. 1. doboz.

26 Levél az Iparügyi Minisztériumnak (jelentés vállalatvezetői kinevezésekről). 1948. 10. 08. CSML XI. 18. 2. doboz. – válasz a 9636/1948. eln. sz. körrendeletre.

27 Klonkai 2010: 540.

28 Jegyzőkönyv (vezetőségi értekezlet). 1948. 02. 09. CSML XI. 18. 1. doboz. - jelen van a női munkás küldöttség.

29 Jegyzőkönyv (műhelyértekezlet). 1948. 02. 13. CSML XI. 18. 1. doboz.

Lemezgyár új vezetője.³⁰ A helyzet tisztázását egy budapesti utazástól várják – erről az útról nem maradt fenn dokumentáció. A következő rendkívüli műhelyértekezleten már részt vett az MKP Nagyszegedi Szervezetének küldöttje és a szakszervezeti küldött is. A jegyzőkönyv rögzíti, hogy a korábbi üzembizottsági alelnök, Bozsó László lett a vállalat kinevezett vezetője – vagyis a Magyar Közlöny híradása bizonyult helytállónak. Ebben a jegyzőkönyvben már markánsan megjelennek a korabeli kötelező retorikai fordulatok és propagandaelemek is, amelyekre a március előtt született iratanyagban nem, vagy csak elvétve látunk példát. Bozsó nyilatkozatában a munkásság támogatásának fontosságát, a termelés fokozását és a munkafegyelm megtartását emelte ki. Tombácz Imre (MKP) azt hangsúlyozta, hogy az üzemek élén munkásigazgatóknak kell állniuk, az államosítás révén a jövőben nem a tőkések, hanem a dolgozók érdekei fognak érvényesülni. Utalt azonban arra is, hogy áldozatvállalásra a jövőben is szükség lesz, hozzáteve természetesen, hogy hosszútávon csak így érhető el a dolgozók életszínvonalának növelése, ami kapitalista viszonyok között nem lenne lehetséges. A szakszervezeti titkár a hároméves terv túlteljesítését, 2,5 év alatt történő befejezését tűzte ki célul – ami szintén megfelel a nagypolitika állásfoglalásának –, Bogdán üzembizottsági elnök pedig a soron következő eseményről, a szimbolikusan április 4-ére kitűzött bölcsődeavatási ünnepségről tájékoztatta a megjelenteket.³¹

Az államosítás tényét nemcsak a belső jegyzőkönyvek dokumentálják, hanem az Iparügyi Minisztérium egyik levele is, amelyben az illetékes szakminiszter deklarálja, hogy „vállalatvezetőt küldöttem ki, ennek értelmében a vállalat állami kezelésbe vétetett.”³² Érdekesség, hogy az Iparügyi Minisztérium sem az 1947 végi állami kezelésbe vételt, hanem a márciusi államosítást tekinti választóvonalnak. Az államosított üzemekről szóló rendelkezés utólagosan, május 11-én emelkedett törvényerőre. E viszonylag kései törvényhozatali aktus eredménye, hogy a fent említett igazolás megerősítésére, nyomatékosítására volt szükség, immár az 1948/XXV. törvényre hivatkozva: „A Magyar Iparügyi Minisztérium [...] igazolja, hogy a Szegedi Lemez-

30 Jegyzőkönyv (rendkívüli műhelyértekezlet). 1948. 03. 30. CSML XI. 18. 1. doboz.

31 Jegyzőkönyv (rendkívüli műhelyértekezlet). 1948. 04. 02. CSML XI. 18. 1. doboz.

32 Ip. Min. levele a Lemezgyár államosítása ügyében. 1948. 04. 26. CSML XI. 18. 2. doboz.

gyár és Faipari r.t. Szeged az 1948. évi XXV. tc. értelmében az állami vállalatok csoportjába soroztatott.”³³ A hivatalos igazolás kiadása azért is fontos volt, mert amennyiben a vállalat igazolta az államosítás tényét, a jugoszláv szállításokkal kapcsolatos áruátvételnél nem kellett bankgaranciát nyújtania, ami költséghatékonyságot és megtakarítást eredményezett.³⁴

Munkaverseny és tervgazdálkodás

A gazdaságtörténet hagyományos megközelítései mellett érdemes sorra venni azokat a kérdéseket is, amelyek a gazdaságtörténeti perspektíván túl az egyén szempontjából értelmezik a korszak gazdasági viszonyait. Ennek egyik fontos eleme a gazdasági életben eluralkodó mennyiségi szemléletet tükröző munkaverseny, vagyis az a mozgalom, ami a dolgozókat többlettermelésre, túlmunkára ösztönözte. Formái között megemlítendő a termelési eszközöket korszerűsítő újtómozgalom, a saját tapasztalatokat átadó munkamódszer-átadási mozgalom, valamint a hagyományos szocialista munkaverseny, amelyben a fő cél a mennyiségi többlettermelés lett. Rákosi a sztahanovista mozgalom kibontakozásakor azt hangsúlyozta, hogy tömegmozgalommá kell tenni a munkaversenyt, a munkafegyelem megszilárdítását és a termelés fokozását követelte.³⁵

Már viszonylag korán jellemzővé vált a szovjet típusú munkaverseny magyarországi megjelenése is. Az újjáépítési mozgalom és az 1946-ban hirdett „széncsata” mind azt próbálták példázni, hogy a gazdasági feladatok teljesítése csupán akarat kérdése, és mindez levezérelhető egy felülről irányított gazdasági rendszer segítségével. A fenti változások azt mutatják, hogy már az 1947-es választásokat megelőzően nagyon erős az állami részvétel a gazdasági szférában.³⁶ A munkaverseny fontosságát Rákosi több beszédében is kiemeli: „Munkaversenyekkel, értékes jutalmakkal kell fokozni [...] a dolgozók érdeklődését és az üzemek teljesítményét.”³⁷ „A munkaverseny új lendü-

33 Ip.Min. 46.387/1948/III.1. sz. leirata. 1948. 05. 13. CSML XI. 18. 2. doboz.

34 Kereskedelmi és Szövetkezetügyi Minisztérium 17.218/1948., II. főosztály leirata. 1948. 04. 19. CSML XI. 18. 2. doboz.

35 Gyarmati, György et al.: *Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között, 1945-1956.* Budapest 1988: 255–7.

36 Pető 1998:100–101.

37 Rákosi Mátyás: Tiéd az ország, magadnak építéd! In Rákosi 1950: 174.

letet adott a termelésnek. Új a szellem az üzemekben, és hozzátehetjük: újak a munkásigazgatók, akik megfelelnek a hozzájuk fűzött reményeknek.”³⁸

A munkaversenyek gyakran irreális normákat tekintettek alapnak, amit túl kellett volna szárnyalniuk a dolgozóknak, ennek következtében általános-sá vált a minőségi termékek hiánya, nőtt a selejttermelés, mindezzel párhuzamosan elburjánzott a termelési adatok meghamisítása is. A munkaverseny kudarcát a fentiek mellett a propaganda és a valóság között feszülő markáns ellentét, az alacsony életszínvonal és a mindennapok nehézségei is okozták.³⁹

A tervteljesítés kérdése a propaganda szintjén a vállalati anyagokban is jelentős: „Mi nyugalmat, békét, rendet akarunk. Dolgozni akarunk, hogy a hároméves terv megvalósításán keresztül jobb, könnyebb legyen az életünk.”⁴⁰ A GYOSZ körleveleiben is találunk a tervre vonatkozó határozott utasítást: „minden gyárszerű üzem működését az Országos Tervhivatal által közzétett hároméves gazdasági tervnek megfelelő részletterv keretében köteles folytatni.”⁴¹

A vállalati dokumentáció minden esetben a munkaverseny pozitív fogadtatásáról tudósít, ennek egyik példája a Furnir és Lemezművektől érkezett munkaverseny-felhívás, amely kapcsán rendkívüli műhelyértekezletet hívtak össze, amit a dolgozók a forrás szerint egyhangú lelkesedéssel támogattak.⁴²

A vállalatok belső életének totális szabályozása a munkaverseny kapcsán kiadott rendelkezés révén is érzékelhetővé válik. Az MDP Munkaverseny Bizottságának célkitűzése a munkaverseny felerősítése volt, amelynek érdekében üzemi tanácskozásokot kell tartani, az üzembizottsági tagok mellett pártfunkcionáriusok részvételével. A munkaverseny eredményeit és hibáit további elemzésre a műhelyértekezletre kellett levinni, a jegyzőkönyvek másolatát pedig az Iparügyi Minisztérium sajtóosztályának is meg kellett küldeni.⁴³ Ekkorra – 1948 végére – tulajdonképpen teljessé vált az államosított vállalatok ellenőrzése.

38 Rákosi Mátyás: A Magyar Dolgozók Pártjával erős, virágzó Magyarorszáért! In: Rákosi 1950: 213.

39 Gyarmati 1988: 261–2.

40 Levél a Szegedi Szakmaközi Bizottság titkárságának. 1947. (pontos dátum nincs) CSML XI. 18. 1. doboz.

41 GYOSZ Közlemény (6. sz., dr Koff/S.). 1948. 01.07. CSML XI. 18. 8. doboz.

42 Jegyzőkönyv (rendkívüli műhelyértekezlet). 1948. 03. 17. CSML XI. 18. 2. doboz.

43 Ip. Min. körlevele. 1948. 12. 13. CSML XI. 18. 2. doboz.

Szakszervezeti mozgalom

Az érdekvédelmi képviselőket ellátó szakszervezetek a háború után megerősödtek, a korábbi, 1930-as évekbeli taglétszám (100 000 fő) a négyszeresére, majd tízszeresére nőtt. A koalíciós küzdelmek kiéleződése során sok esetben egyre inkább a nagypolitika játékszerévé és annak alárendeltjeivé váltak. A munkanélküliek 1947-es debreceni tömegtüntetése, amelyet a szakszervezetek nélkül szerveztek meg, jól példázza, hogy a szakszervezet az érdekvédelmi funkciókat már ekkor sem tudta maradéktalanul ellátni. A politikai függés azonban 1948 előtt nem volt teljes körű, ekkor még megmaradt valamennyi önállóságuk, majd az 1948 tavaszán bekövetkezett államosításokat követően egyre jelentősebb méreteket öltött a politikai szervilizmus és az érdekvédelmi funkciók megszűnése.⁴⁴

Az állami szférában szűkülő, majd megszűnő demokrácia és megvalósuló egyszemélyi vezetés az államosított vállalatoknál is jelentkezett. Szinte kizárólagossá lett a munkásigazgatók hatalma (ami a gyakorlatban természetesen a felülről jövő utasítások szervilis végrehajtását jelentette), a korábbi demokratikus üzemi maradványok pedig megszűntek vagy formálissá váltak. Így korlátozódott a termelési értekezletek funkciója a dolgozók érdemi beleszólási lehetőségét nélkülöző, formális tájékoztató fórummá, és így váltak a munkásgyűlések a felajánlások és jóváhagyások színterévé.⁴⁵ A szakszervezeti mozgalom korábbi érdekvédelmi szerepét a fordulat éveitől kezdődően elveszítette. Mivel a szakszervezeti vezetők és aktivisták között szép számmal voltak szociáldemokraták, a szakszervezeti mozgalom befolyása a szociáldemokraták ellen hirdetett jelszavak hatására is jelentősen csökkent. Az érdekvédelmi funkciók leszűkültek, és a szociális ügyintézésre és a segélyek elosztására korlátozódtak, emellett a szakszervezeti munka nagy része pedig a munkaversenyek lebonyolítását, a termelés mennyiségének növekedését célzó intézkedések sorát jelentette.⁴⁶

44 Belényi Gyula: Fordulat a munkaerőpiacon az 1940-es évek végén és a nagyipari munkásság helyzete az 1950-es években. In: *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–49*. Ed. Feitl István. Budapest 2000: 168.

45 Gyarmati 1988: 189.

46 uo.

A szakszervezetre vonatkozó lemezgyári források közül különösen gyakoriak a tagdíjak pontos kiegyenlítését felvető dokumentumok. Ez jól jelzi, hogy a tagdíjfizetés megoldandó kérdésként merült fel a Lemezgyár életében 1947 folyamán, áprilisban felhívást intéztek a munkavállalókhoz a tagdíjhátralékok mielőbbi kiegyenlítése érdekében.⁴⁷ A probléma megoldására csak egy hónappal később született javaslat, innentől kezdve a szakszervezeti díjak automatikusan a munkabérből kerültek levonásra, meggátolva ezzel a tagdíjhátralékok felhalmozását. A javaslatot a műhelyértekezlet ellenvetés nélkül elfogadta.⁴⁸ A vállalat szigorúan tekintett minden szakszervezeti kimaradásra is: egy munkás felvonulásról való távolmaradások kapcsán határozták el, hogy a jövőben szakszervezeti gyűlésről vagy felvonulásról igazolatlanul távolmaradókat – ismétlődő kihágás esetén – 2-3 heti fizetés nélküli szabadsággal sújtják.⁴⁹ Az üzemi bizottság tagjaira még szigorúbban vonatkoztak a szakszervezeti kötelezettségek. A Szabad Szakszervezetek Szakmaközi Titkársága egy esetben össz-üzemi értekezletről való távolmaradást nehezményezett, és erre várt magyarázatot: „csodálkozva vettük tudomásul, hogy Bozsó László és Gyólai Ferenc elvtársak, üzemi bizottsági tagok az értekezleten nem jelentek meg.”⁵⁰

A szakszervezeti mozgalom a fent vázolt erőteljes propaganda elejére sem tudott számottevő érdeklődést kelteni a munkavállalók körében, éppen ezért 1948 elejétől még inkább felerősödtek azok a szólamok, amelyek az aktív, tevőleges szakszervezeti részvételt propagálják. Jól mutatja ezt a helyzetet egy műhelyértekezlet jegyzőkönyve, amelynek egyik fő tárgya a szakszervezeti mozgalom kérdésköre volt. Az iratok tanúsága szerint a szakszervezet női gyűlésére eddig mindössze 3-4 fő járt, a szakszervezeti napokat a dolgozók nem látogatták kellő számban. Az elmarasztalásban megfogalmazódott a „jöjjenek, ha a szakszervezet hív!” szlogen, emellett a szakszervezeti titkár javasolta, hogy a munkásoknál legyen ceruza és jegyzetpapír,

47 Üb. felhívás. 1947. 04. 22. CSML XI. 18. 1. doboz.

48 Jegyzőkönyv (műhelyértekezlet). 1947. 05. 14. CSML XI. 18. 1. doboz.

49 Üb. jegyzőkönyv. 1947. 06. 12. CSML XI. 18. 1. doboz.

50 Levél a Szabad Szakszervezetek Szakmaközi Titkárságától. 1947. 09. 30. CSML XI. 18. 1. doboz. – A válasz egy héttel később kelt, 1947. 10. 07-én, indoklásában fizetett szabadságot és vidéki utazást említ.

hogy feljegyezhessek a műhelyértekezleten és a szakszervezeti gyűléseken elhangzottakat.⁵¹ A szakszervezet működése kapcsán tanúsított munkavállalói passzivitás azt jelzi, hogy nem érezték valódi érdekvédelmi szervezetnek a szakszervezet működését.

Az államosított üzem működése

Az államosítás jogi aktusát megelőző időszakban a vállalat és az illetékes minisztériumok magánlevelezése volt a meghatározó, 1948 áprilisától kezdődően azonban ezek száma minimálisra csökkent, helyüket az államosított üzemeknek szóló minisztériumi körrendeletek, körlevelek vették át. Ebből is jól látható, hogy az egyéni elbírálás, az adott vállalat lehetőségeit és körülményeit figyelembevevő eljárás helyett egy egységes, centralizált irányítás foganatosítására törekedtek. Már az államosítást követő hónapban rendelkezés született arról, hogy az államosított pénzügyi intézetek és vállalatok nyugdíjpénztárai egységes központi kezelés alá tartoznak a jövőben⁵² – ez a rendelkezés a Lemezgyárat nem érintette, válaszukban ki is fejtették, hogy „vállalatunknak nyugdíjpénztára, nyugdíjintézete, vagy hasonló természetű intézménye nincs.”⁵³

Az államosított üzemek működésének egyik fő célkitűzése volt a források tanúsága szerint, hogy szellemi és fizikai munkát is csak állami alkalmazásban álló munkavállalók végezzenek. Az Iparügyi Minisztérium már májusban listát kért a megbízott külső szakértőkről, amelyben a megbízott neve, munkaköre, bérezése mellett szerepelt az a kérdés is, hogy munkájára feltétlenül szükség van-e a továbbiakban, újabb külső szakértők felkérését pedig engedélykéréshez kötötték.⁵⁴ Az a tény, hogy a külső szakértőkre vonatkozó előírást a decemberi körlevélben is meg kellett ismételni,⁵⁵ arra mutat, hogy viszonylag kis határfokkal zajlott 1948. második felében a külső szakértők számának csökkentése az állami vállalatoknál. Általánosságban elmondható, hogy a politikai lojalitás felülírta a szakképzettséget és egyéb szempontokat: az állami és vállalati apparátus rendszere a továbbiakban a pártérdek

51 Jegyzőkönyv (műhelyértekezlet). 1948. 02. 13. CSML XI. 18. 1. doboz.

52 3720/1948. elnöki rendelet másolata. 1948. 04. 29. CSML XI. 18. 2. doboz.

53 Levél az Ip. Min. elnöki osztályának. 1948. 05. 12. CSML XI. 18. 2. doboz.

54 Ip. Min. körrendelete a vállalatvezetőknek. 1948. 05. 07. CSML XI. 18. 2. doboz.

55 Ip. Min. 10.731/IV. 1948. körrendelet. 1948. 12. CSML XI. 18. 2. doboz.

érvényesülését szolgálta.⁵⁶ Ez a gondolat – sok egyéb mellett – a Termelési Titkárság híreiben is megfogalmazódott: „a vállalt termelési feladat elvégzésének legfőbb előfeltétele a politikai képzettség”.⁵⁷

Az államosításokat követően kiépült a gazdaságirányítás szovjet modellje is. Az ágazati apparátusok alatt működtek az önállóságukat elvesztett vállalatok az állam által kinevezett tisztségviselőkkel. A bankrendszerben is a szovjet modell lett meghatározó: a Magyar Nemzeti Bank lett az állami szektor egyetlen főpénztárosa és főkönyvelője. Ennek lenyomata a vállalati anyagban is megtalálható: az egyik miniszteri határozat arról szól, hogy minden pénzügyi tranzakció csak a Magyar Nemzeti Bankon keresztül történhet.⁵⁸ A szovjet típusú tervgazdálkodás 1948 közepétől érzékelhető hazánkban. Korábban az 1947-es hároméves terv még inkább állami beruházási terv volt, ezzel szemben 1948-ban már a gazdasági élet egészét átfogó részletes, többlépcsős tervutasítással kell számolnunk.⁵⁹

Június elején az Iparügyi Minisztérium körrendelete arról rendelkezett, hogy a korábbi juttatásokat az eddigieket meg nem haladó mértékben továbbra is lehet folyósítani. Ez a rendelet már hangsúlyozta a tüzelőanyaggal való optimális gazdálkodás fontosságát is.⁶⁰

Az államosított vállalatoknak a mindennapi élet és a termelés menetére vonatkozóan is különböző körleveleket kellett kitölteniük az állami tulajdonba vételt követő hónapokban. Egy ilyen kérdőívből szeretnék kiemelni az alábbiakban néhány jellemző mutatót, amely 1948 nyarának üzemi viszonyait mutatja a Lemezgyárban. Az üzem általános állapotát az „egészen korszerű” jelzővel illették, hozzátéve azonban, hogy a géppark hiányos – nem részletezve, hogy ez minőségi vagy mennyiségi hiányt jelent. Háborús károkról a válaszok nyomán nincs tudomásunk, a Lemezgyár közlése alapján „a géppark jelenleg 0%-ban károsult”. Az üzem dolgozói létszáma ekkor 295 fő volt, ami csupán 5 fővel kevesebb, mint az államosítás pillanatában.⁶¹ Az

56 Pető 1998: 110.

57 Termelési Titkárság hírei, I. 3. 1948. 11. 04. CSML XI. 18. 1. doboz.

58 4357/el. 1948./p.M.n. határozat másolata. 1948. 05. 13. CSML XI. 18. 2. doboz.

59 Pető 1998: 109.

60 Ip. Min. körrendelet (4191/el. – 1948. sz.) 1948. 06. 02. CSML XI. 18. 2. doboz.

61 Kérdőív valamennyi államosított üzemről. 1948. június. CSML XI. 18. 2. doboz.

egyes állami kézbe került vállalatok szabadalmaival kapcsolatban a minisztérium álláspontja az volt, hogy az államosítás után ezek a szabadalmak és az azokért kapott ellenszolgáltatások is az államot illetnék.⁶² A Lemezgyár ebben a kérdésben nem volt érintett, a vonatkozó körrendeletre adott válaszból kiderül, hogy a vállalat tulajdonában semmilyen szabadalom nem áll.⁶³ A vállalati önállóság és az érdekvédelem korlátozásának nyílt deklarálására 1948 nyarán került sor: az ipartestületbe való önkéntes belépést lehetővé tevő 1932/VIII. tc.-et felülírja az államosításokról szóló 1948/XXV. tc., amely tiltja az államosított üzemeknek, hogy az ipartestület érdekvédelmi szolgálatát igénybe vegyék. Az önállóság korlátozásának további eleme a szállítások egységesítése: 1948 nyaratól az üzem- és kenőanyagot az Ásványolajipari Igazgatóságtól, a szenet pedig a Magyar Állami Szénbányák Igazgatóságától kellett igényelni.⁶⁴

A vállalatok totális ellenőrzésére 1948 őszén került sor. A párttagokból lett munkásigazgatók, valamint a felsőbb szerveknek küldendő rendszeres jelentések, kimutatások mellett 1948 szeptemberétől szervezeten zajlottak a személyes üzemellenőrzések is. Három különböző üzemellenőri igazolványt bocsátottak ki, eltérő jogkörökkel, emellett bárhol, bármikor, előzetes bejelentés nélkül is sor kerülhetett az üzemi ellenőrzésekre.⁶⁵ Az államosított üzemekben felülvizsgálták a biztosítási jogviszonyokat is: fel kellett mondani minden biztosítási jogviszonyt, és minden üzemben új kockázatfelmérést kellett végezni: ellenőrizni, hogy mi az, amire feltétlenül biztosítást kell kötni – immár államosított biztosítótársasággal.⁶⁶

A sajtóellenőrzés jegyében az Iparügyi Minisztérium sajtóirodája egy-egy példányt kért az egyes vállalat által kibocsátott reklámanyagokból, tájékoztató kiadványokból, a hivatalos indoklás szerint azért, hogy megismerjék a vállalat termékeit⁶⁷ – miközben a szándék nyilvánvalóan nem

62 5699/eln. 1948. sz. körrendelet. 1948. 06. 30. CSML XI. 18. 2. doboz.

63 A lemezgyár válasza az 5699/eln. 1948. sz. körrendeletre. 1948. 07. 09. CSML XI. 18. 2. doboz.

64 Ip. Min. körrendelete. 1948. 07. 12. CSML XI. 18. 2. doboz.

65 8.800/1948/eln. rend. az üzemellenőrzésekről. 1948. 09. 10. CSML XI. 18. 2. doboz.

66 9522/eln. – 1948. sz. rend. 1948. 09. 21. CSML XI. 18. 2. doboz.

67 Levél az Ip. Min. sajtóirodájától. 1948. 09. 23. CSML XI. 18. 2. doboz.

elsősorban erre irányul, hanem arra, hogy feltérképezzék azt a vállalati retorikát, amelyben esetlegesen politikai tartalmú utalások is tetten érhetők. A vállalati sajtó- és szólásszabadság teljes körű és teljesen nyílt korlátozására 1948 októberében került sor. A vonatkozó körrendeletből idézek:

„Az utóbbi időben egyes ipari igazgatóságok és ipari központok részéről kellően meg nem fontolt nyilatkozatot adtak a sajtó részére. Miután ezek az ellenőrizetlenül nyilvánosságra kerülő sajtóközlemények politikailag és nemzetgazdaságilag is károsak lehetnek, a jövőben az ipari igazgatóságok, ipari központok és az alájuk tartozó vállalatok vezetői [...] a sajtó részére nyilatkozatot, felvilágosítást vagy cikket csak az iparügyi miniszter sajtóirodájának előzetes tudtával és engedélyével adhatnak.”⁶⁸

A rendelkezés idézett tartalma mellett arról is szólt, hogy a beosztottak semmilyen szóbeli vagy írásbeli sajtónyilatkozatot nem adhatnak. A hivatalos indoklás hangsúlyozza, hogy nem a sajtótájékoztatás megnevezése a cél, hanem a káros közlemények megjelenésének korlátozása. Látható, hogy egy nagyon erőteljes és nyílt korlátozó rendeletről van szó, az indoklás nemzetgazdasági érdekeket féltő része megalapozatlan és pusztán a propagandacélokat szolgálja, míg a politikai indoklás nyilvánvalóan pártpolitikai érdekeket félt. Ugyancsak a sajtószabadság korlátozásának példája az a rendelkezés, amelynek értelmében bármilyen tárgyú, a vállalat szerkesztésében megjelent újság három példányát be kellett küldeni az illetékes minisztérium sajtóosztályának. A cenzúra működési mechanizmusa szempontjából is fontos ez a rendelet: csupán abban a tekintetben enyhébb a cenzúra, hogy nem a megjelenést megelőzően, hanem a megjelenés idejével párhuzamosan kell eleget tenni az elnöki körrendelet utasításának.⁶⁹

Az államosított üzemekre leggyakrabban az állami vállalat terminust használják a források, egy 1948. november elején kelt körrendelet azonban már a *nemzeti vállalat* kifejezést alkalmazza.⁷⁰ Ez a változás a nemzeti vállalat

68 Ip. Min. körrendelete a sajtótájékoztatás szabályozásáról (10.502/el. 1948. sz. rend.). 1948. 10. 12. CSML XI. 18. 2. doboz.

69 11.268/1948. – eln. körrendelet. 1948. 10. 27. CSML XI. 18. 2. doboz.

70 Ip. Min. 61.187/1948. Eln./3. – a nemzeti vállalatok vezetőihez. 1948. 11. 05. CSML XI. 18. 2. doboz.

latokról szóló 1948. évi XXXVII. törvénycikkkel magyarázható, amely tartalmazza a nemzeti vállalat definícióját is: „A nemzeti vállalat [...] állami tulajdonban lévő vagy állami rendelkezés alatt álló gazdasági célú vállalat [...]”⁷¹

Politikai kérdések megjelenése a vállalati iratanyagban

A vizsgált dokumentumok a politikai indíttatású kinevezések mellett konkrét politikai kérdések meglétéről is tudósítanak. Általános jelenség volt a vállalatok tájékozódása a munkavállalók politikai irányultságára vonatkozóan. Ennek egyik szemléletes példája az a levél, amelyben a Furnir- és Lemezgyár Rt. újpesti üzeme Molnár Dénes tisztviselőről próbált tájékozódni, aki 1945 előtt a Lemezgyárban dolgozott: beosztása, a távozás oka és körülményei mellett hangsúlyosan jelent meg az illető általános és politikai magatartásáról való tájékozódás igénye.⁷²

A politikai orientáció már 1945-től rendkívül fontos, ennek fokozott nyilvántartása a korszak egyik sajátossága volt. A vállalati tisztviselők (könyvelő, titkár, pénztáros stb.) 1947-es listázása során a párthovatartozás a következőképpen alakult a dokumentumok tanúsága szerint: a relatív többség pártonkívüli volt (8 fő), 5 fő MKP-tag, további 2-2 tisztviselő pedig az SZDP és a SZIM (Szociáldemokrata Ifjúsági Mozgalom) tagságát gyarapította.⁷³ Ennél beszédesebb az üzemi bizottság rendes tagjairól és póttagjairól készült kimutatás. Az üzemi bizottság elnöke, Bogdán Imre és helyettese, Bozsó László is a Magyar Kommunista Párt tagjaként szerepel, a háromfős bizottság egy MKP- és két SZDP-tagot számlál, a póttagok soraiban pedig az MKP- és SZDP-tagok mellett pártonkívüli munkavállaló is található.⁷⁴ Jól látszik, hogy bár a tisztviselők soraiban még számottevő a pártonkívüliek relatív többsége, addig az üzemi bizottság tagságában jelentős, az elnökségben pedig abszolút volt a kommunista párti többség. Két hónappal később már nemcsak a tisztviselők politikai nézeteit rögzítették: 1947. július 3-i határidővel minden dolgozó adatait és különösképpen politikai orientációját rögzíteni kellett vállalati szinten is.⁷⁵

71 1948. évi XXXVII. törvénycikk [letöltve a <http://1000ev.hu> oldalról – 2015. 06. 26.]

72 Levél a Furnir- és Lemezgyár Rt. Újpesti központjától. 1947.04. 30. CSML XI. 18. 1. doboz.

73 Vállalati feljegyzés, 1947. CSML XI. 18. 1. doboz.

74 Kimutatás az üz. rendes és póttagjairól. 1947. 04. 28. CSML XI. 18. 1. doboz.

75 Jegyzőkönyv (bizalmiak értekezlete). 1947. 06. 27. CSML XI. 18. 1. doboz.

A jobboldali, antidemokratikusnak tekintett pártok üldözése vállalati szinten is megnyilvánult. Fegyelmi ülést generált 1947 nyarán az a tény, hogy Tóth Hugó számlázó tisztviselő a Szabadságpárt gyűlésén részt vett, és a dobogón foglalt helyet. A munkavállaló bevallása szerint nem volt tagja a pártnak, a dobogóra csak egy barátja hívta fel, és nem volt tisztában tettének következményeivel, továbbá kérte szakszervezeti munkájának figyelembevételét is – ennek ellenére két hónap fizetés nélküli szabadsággal sújtották, ami a fegyelmi ülés állásfoglalása szerint „igen méltányos és enyhe büntetés”.⁷⁶ A Pfeiffer-párt perével kapcsolatban született vállalati levélben megtalálhatóak a kor elvárt fordulatai: „összeesküvő, hazaáruló pfeifferisták peréről”, „háborús pánikkeltők, rémhírterjesztők suttogó és nyílt propagandájáról” beszél, amely lelepleződött „hála a demokratikus rendőrségünk éberségének”.⁷⁷

A politikai eseményekben való – szinte kötelező – állásfoglalásra utal, hogy a „magyar demokrácia építése és megerősítése” terén elért érdemeiért 1948. május 1-jén kitüntetett Zöld Sándornak és Komócsin Zoltánnak vállalati üdvözlőt küldtek.⁷⁸ Bogdán Imre üzembizottsági elnök 1948. november 25-én Kiskundorozsmán járt a Kunsági Szövőgyár pártmunkás értekezletén, amelynek tárgya a pártprogram és az alapszabályzat ismertetése volt. Az értekezlettel kapcsolatos észrevételeit – miszerint nem szerencsés, ha a 25 fő résztvevőből csak 9 fő párttag – eljuttatta az MDP Nagyszegedi Pártbizottságának is.⁷⁹

Közérzet – életszínvonal – szociális kérdések

Az 1940-es évek vége a gazdaság átalakulásával párhuzamosan alapvető változást hozott a foglalkoztatottak életkörülményeire, gazdasági ágak szerinti megoszlására, nemek szerinti összetételére vonatkozóan.⁸⁰ Az életszínvonal emelése a propaganda színterén belül maradt, a valóság egészen más képet festett. Bár a hároméves terv célkitűzései között szerepelt a háború előtti életszínvonal elérése és túlszárnyalása (80%-os növekedés), azonban az

76 Jegyzőkönyv (fegyelmi ülés). 1947. 06. 24. CSML XI. 18. 1. doboz.

77 Levél a Szegedi Szakmaközi Bizottság titkárságának. 1947. (pontos dátum nincs) CSML XI. 18. 1. doboz.

78 Levél Komócsin Zoltánnak. 1948. 05. 05. CSML XI. 18. 1. doboz.

79 Levél az MDP Nagyszegedi Pártbizottságához. 1948. 11. 26. CSML XI. 18. 1. doboz.

80 Belényi 2000: 161.

1949-es hivatalos jelentés is csak 37%-os emelkedésről számol be, a valós növekedés pedig 10-20% körül mozoghatott. Romsics hangsúlyozza, hogy az 1945-ös életszínvonalhoz képest az emberek döntő többsége javulást érzett 1948-ban,⁸¹ Gyarmati ezzel szemben arra hívja fel a figyelmet, hogy az áremelések, valamint az új kollektív szerződések nyomán alaphéresített túlmunka, és az ezzel járó bércsökkenés elégedetlenkedést, sztrájkkészültséget idézett elő. Mindezek ellenére is megállapítható, hogy még ezzel együtt is 1948 volt a legélhetőbb év hazánkban 1945 és 1956 között.⁸²

A fordulat éveit megelőző események nyomán érzékelni lehetett a demokrácia hiányosságait és a kommunisták túlzott befolyását, de ekkor még nagyon kevesen látták, hogy egy sztálini típusú diktatúra fog kialakulni hazánkban. Akik mégis, azok korán emigráltak, a többség azonban hitt benne, hogy más irányt vesz a politikai fejlődés, és nem egy szovjet típusú rendszer fog kiépülni. Ez a bizakodás is magyarázza, hogy 1947-ig a vállalkozói réteg vagyonának jelentős részét a vállalatának vagy műhelyének fejlesztésére, fenntartására fordította.⁸³ Ez is arra mutat, hogy 1947-48-ig volt egy határozott remény az ország lakosságának nem kommunista többségében, hogy a változások átmenetiek, és a szükséghelyzet hívta őket életre – ezután azonban látható volt, hogy a változások száma és mértéke már egyáltalán nem az átmenetiség felé mutat, sokkal inkább egy új, totális rendszer alapjait rakja le.⁸⁴

Rákosi 1946-os beszédében még a közérzetjavító intézkedések fontosságáról szól:

„[...] a Magyar Kommunista Párt napirendre tűzi a harcot a dolgozók életszínvonalának emeléséért. Ezért követeljük mindenekelőtt az iparcikkek és közszolgáltatások árainak gyors és erőteljes leszállítását, a munkásság legrosszabbul fizetett rétegének és az alsó fizetési osztályba tartozó köztisztviselők fizetésének felemelését; [...]”⁸⁵

81 Romsics 2010: 319.

82 Gyarmati 2000: 134–135.

83 Pető 1998: 102.

84 Pető 1998: 103.

85 Rákosi Mátyás: A népi demokrácia útja. In: Rákosi 1950: 101.

A háború után megnőtt az állam szerepe az iparban a bérezés terén is. Míg 1945 előtt a bérek megállapítása a munkavállaló és a munkáltató megegyezésén alapult, addig az új, háború utáni politikai helyzet és az újjáépítésre igénybe vett gazdasági szféra e téren is új helyzetet generált. Az állami bérmegállapítás egyre inkább egységessé és központilag irányítottá vált, szempontja az egyes alkalmazotti kategóriák mellett a munkahely földrajzi elhelyezkedése lett, szemben a végzettséggel, amely folyamat a nivellálás irányába mutatott.⁸⁶ A munkásokat három kategóriába osztották (szakmunkás, betanított munkás és segédmunkás), a bérezés célja pedig csupán a minimális megélhetéshez elegendő jövedelmet jelentette. Az 1946-os kollektív szerződés a béreket kettéosztja pénzben és természetben fizetett juttatások körére, majd a stabilizációt követően szűnt meg a természetbeni bérezés. Az állam 1948-ig a magánalkalmazottak esetében a bérek emelésére törekedtek, azonban a hivatalos propagandában 1948 végén már – az állami alkalmazottak számának növekedése miatt – a bérek túlzott növekedéséről beszéltek.⁸⁷

A dolgozók anyagi helyzetét illetően a központi bérrendezés nivelláló szándéka dominált, ami az alacsonyabb keresetűeknél eredményezhetett béremelést, azonban a magasabb fizetési osztályba tartozó szakmunkások, művezetők és műszaki értelmiség esetén ez az intézkedés jelentős bércsökkenéssel járt, fizetésük az 1938-as szint alá csökkent, mindez növelte a belső munkahelyi feszültséget is.⁸⁸ Mindemellett a munkaerő teljes kiszípolozására törekedtek: ennek egyik példája, hogy a minisztérium 1948 őszén a vasúti szállítások folytonosságának érdekében úgy rendelkezett, hogy a vasúti kocsikba való ki- és berakodás minden esetben azonnal történjen meg, még éjszaka, valamint vásár- és ünnepnapokon is.⁸⁹

Az állami alkalmazottak bérei 1948-ra az 1938-as szint 90%-át érték el, innentől kezdve azonban fokozatos csökkenés volt jellemző, amit a kormányzat a tartós növekedés megalapozását szolgáló elkerülhetetlen áldozataként aposztrofált. Rákosi idevonatkozó ismert beszédét idézve: „Ha nem tartunk mértéket, akkor mint rántott csirkét megesszük azt a tyúkot, amely

86 Belényi 2000: 165–6.

87 Belényi 2000: 167.

88 Gyarmati 1988: 190–191.

89 8.920/1948. eln. rendelet. 1948. 09. 05. CSML XI. 18. 2. doboz.

jövőre aranytojáshoz tojnia és ötéves tervünk gyárait, üzemait, kultúrházait már az idén csemegevaj és borjúsült formájában elfogyasztanánk. [...]”⁹⁰

A munkásság terheit Rákosi szerint elviselhetőbbé tette az a tény, hogy nem a tőkések, hanem az államosított üzemek számára dolgoznak. Így írt erről:

„[...] itt alapvető változásról van szó és hogy ennek folytán meg kell változnia a munkás beállítottságának a termeléshez. Ha felismerik azt, hogy az államosított üzemekben többé nem a tőkések számára, nem a kapitalista profitra, de saját népünk felvirágoztatásáért dolgoznak, akkor a munka természetesen egész más lendülettel fog folyni.”⁹¹

A háború után újjáalakult a Magyar Közvéleménykutató Szolgálat (MKSZ), amelynek egyik fő célja a választások körüli közhangulat, politikai preferenciák felmérése volt, az aktuális politikai kérdések mellett ugyanakkor arra is vonatkoztak kérdések, hogy milyen a lakosság álláspontja az életszínvonal, a közellátás és a kezdeti államosítások kérdésében. A közvélemény-kutatások mellett az ÁVO jelentései is tudósítanak a közhangulat alakulásáról, részletesen dokumentálva a klérus, az ellenzéki (vagy annak tekintett) pártok, valamint az ipari munkásság álláspontját.⁹² Egy 1948. május 1-jei közvélemény-kutatás az elmúlt egy év legjelentősebb belpolitikai eseményéről kérdezte a válaszadókat. A megkérdezettek döntő többsége (36-36%-ban) a pártfúzió és az államosítások tényét jelölte meg a legmeghatározóbb eseményként. A pártfúzió kimenetele megelégedettnek tűnhet (tekintve, hogy június 12–14-én zajlott az országos egyesítő kongresszus), de mivel az alapszervezetek már április-május folyamán egyesültek, így a júniusi kongresszus csak formális záróaktusa volt a folyamatnak. A 100 főnél nagyobb üzemek államosítása valóban friss fejleményt jelentett, emellett az államosítás tényének kiemelése azzal is magyarázható, hogy a márciusi államosítások során érintett 160 000 fő munkavállaló tovább bővítette a státusfüggő felvonulók számát.⁹³ Egy vállalatvezetőknek szóló körrendelet a munka ünnepével kapcsolatban már április közepén hangsúlyozza, hogy az államosított

90 Romsics 2010: 357–358.

91 Rákosi Mátyás: A népi demokrácia útja. In: Rákosi 1950: 156.

92 Gyarmati 2000: 118–120.

93 Gyarmati 2000: 122–3.

üzemek dolgozóinak még jobban át kell érezniük az ünnep jelentőségét.⁹⁴

A lemezgyári források bőségesen tudósítanak a vállalat szociális tevékenységéről (főleg az államosítást megelőző időszakban), ugyanakkor jól mutatják azokat az alapvető hiányosságokat és ellentmondásokat is, amivel számolnunk kell a vizsgált korszakban. A szociális gondoskodás szándékát jelzi többek között, hogy bölcsődét szeretnének létesíteni hat gyermek számára elegendő férőhellyel, ugyanakkor a tervek és a megvalósíthatóság sajátos ellentmondását mutatja az a tény, hogy bár már 1947 márciusának elején határozat születik a bölcsőde létrehozásáról,⁹⁵ az átadás csak – szimbolikus módon – 1948. április 4-én történt meg.⁹⁶ A női bizottság megalakulására 1947 nyarán került sor, a Magyar Famunkások Szabad Szakszervezete Nőbizottság Országos Központja felszólítására. A megalakuló bizottság célul tűzte ki a segélyezést, adományozást (elsősorban felajánlásokból), továbbá a munkavállalók családi eseményeire való gyűjtést, adakozást, hoszszútávon pedig vállalati kirándulások, fürdő- és üzemlátogatások megszervezésében gondolkodott.⁹⁷

Szintén a szociális gondoskodás példája, hogy nemcsak a saját vállalat dolgozóival, de más vállalatok felé is szolidaritást mutattak. A dorogi bányászszerencsétlenségben⁹⁸ elhunyt 31 áldozat hozzátartozóinak szervezett gyűjtés eredményeképp 320 Ft adomány gyűlt össze a munkavállalóktól, emellett a Lemezgyár adománya további 500 Ft volt.⁹⁹ Ezek az adományok azért is érdekesek, mert 1948 elején már egy beszűkült vállalati mozgástérrel kell számolnunk. A Minisztertanács 1948. febr. 27-i ülésének határozata alapján az állami érdekeltségben lévő vállalatok jótékonyági, kulturális és egyéb célra csak 300 Ft összérték alatt biztosíthatnak támogatást, azt is csak indokolt esetben tehetik meg.¹⁰⁰

94 Körrendelet a vállalatvezetők részére. 1948. 04. 16. CSML XI. 18. 2. doboz.

95 Határozat a bölcsőde üzembe helyezéséről. 1947. 03. 03. CSML XI. 18. 1. doboz.

96 Jegyzőkönyv (műhelyértekezlet). 1948. 03. 16. CSML XI. 18. 1. doboz.

97 Jegyzőkönyv (női bizottság megalakulása). 1947. 07. 24. CSML XI. 18. 1. doboz.

98 „1947. január 20-a, amikor az annavölgyi Zsigmond-bányamezőben 31 bányász vesztette életét.” Martényi Árpád – Sziklai Ede – Vadász Endre: Volt egyszer egy... Dorogi Szénbányák. *Bányászati és Kohászati Lapok* 137. (2004/1): 13–17.

99 Határozat. 1947. 03. 04. CSML XI. 18. 1. doboz.

100 Belső közlemény. 1948. 03. 02. CSML XI. 18. 2. doboz. – a Magyar Közlöny kivonato-

A vállalat nem mutatott toleranciát az önkényes kilépőkkel szemben. Egy belső határozat így fogalmazott: „olyan munkást, aki az infláció nehéz napjaiban nem vállalt velünk közösséget és jobb munka vagy keresetlehetőség miatt a vállalattól önként kilépett, újbóli munkára való jelentkezésnél nem vesszük vissza.”¹⁰¹ Az önkényes kilépőkre vonatkozó szigorú szabályozást egy későbbi műhelyértekezlet is megerősítette, amelyen már az MKP, az SZDP és a szakszervezet képviselője is jelen volt.¹⁰²

A munkakörülményeket jól jellemző tény a szociális helyiségek, így a munkásdohányzó kérdése is: a koszos, ülőhely nélküli dohányzó problémájának megoldására 1947 nyarán még nem volt konkrét intézkedési terv, csak ígéret a helyzet normalizálására.¹⁰³ A szociális gondoskodás kérdése is ekkor erősödött fel, jegyzőkönyv is rögzítette, hogy a vállalat jóléti kiadásai jelentősen nőttek az elmúlt időszakban.¹⁰⁴ Ennek ellenére a munkavállalók a tél közeledtével – jogosan – már úgy érezték, hogy a vállalat nem foglalkozik eléggé a szociális kérdésekkel, ezért panasszal fordultak a vezetőség felé. A kérések mind olyan hiányra utalnak, amelyek alapvető szükségletet jelentenének: esőkabát, karácsonyi segély, forró tea műszakkezdésre. A kor viszonyait jól mutatja, hogy az ebédlő fűtésére is csak ígéretet kaptak, az üzembizottsági elnök irodájában nem volt sem óra, sem telefon. A vállalatvezetés megoldásként mindössze annyit tudott javasolni, hogy a régi órát meg kell javítani, telefont viszont egyáltalán nem tudtak biztosítani.¹⁰⁵ Az egészségügyi és szociális kérdések felemás megoldására utal, hogy bár 1948 januárjában létrejött egy fogorvosi rendelő a vállalat területén, viszont mindössze a tömés a húzás tartozott bele az üzemi fogorvos munkakörébe, a fogpótlások árához a vállalat nem járult hozzá. A fogorvosi rendelő megléte pozitív fejleményként értékelhető, ugyanakkor a munkaruha biztosítá-

lása, amelyben a Minisztertanács 1948. 02.27-i határozatát közlik az állami vállalatok adományszaki tilalma tárgyában).

101 Üb. összbizalmi határozat. 1947. 04. 17. CSML XI. 18. 1. doboz.

102 Jegyzőkönyv (műhelyértekezlet). 1947. 06. 13. CSML XI. 18. 1. doboz. A hadifogolykérdéssel kapcsolatos indoklás a következő: a SZU eddig nem látta biztosítottnak a hazai belpolitikai helyzetet, ezért nem engedték haza a hadifogságban lévőket.

103 Jegyzőkönyv (vezetőségi és üb. értekezlet). 1947. 06. 07. CSML XI. 18. 1. doboz.

104 Jegyzőkönyv (műhelyértekezlet). 1947. 07. 16. CSML XI. 18. 1. doboz.

105 Jegyzőkönyv (vezetőségi és üb. értekezlet). 1947. 11. 03. CSML XI. 18. 1. doboz.

sa még ekkor is megoldatlan problémát jelentett. Bogdán üzembizottsági elnök szerint „a kollektív szerződés nem ír elő a munkások részére munkaruhát, így nem lehet azt kívánni, hogy egyszerre mindenkinek vegyenek.”¹⁰⁶ Ez a tény is jól jelzi tehát, hogy még 1948 elején sem voltak képesek biztosítani azokat az alapvető feltételeket, amelyek a normális munkavégzést tenéknél lehetővé. A hiányt, a szervezetlenséget és az anyagi források elégtelen voltát mutatja, hogy az egyik januári értekezlet fő gondolata a „Minden hétre tiszta törülközőt” jelszó volt, jelzi, hogy továbbra is problémát jelentett a munkaruha, törülköző, köpeny biztosítása. Nem csupán az előbb említett alapvető szükségletek hiányoztak, de a világítás elégtelen volta is napirendre kerül, miközben a normál világítás a hatékony munkavégzésnek előfeltétele lenne.¹⁰⁷ A kérést egy hónap alatt sem sikerült teljesíteni, sokatmondó tény, hogy 1947. február 27-én a műhelyértekezlet állítása szerint még varrták és szegték az ígért törülközőket.¹⁰⁸

Bár a munkakörülmények nem javultak, a fegyelemre annál nagyobb hangsúlyt igyekeztek fektetni. Javaslat született arra vonatkozóan, hogy az elkésző dolgozók névsorát függesszék ki, a minőségi munkát pedig minőségi pótlékkal díjazzák¹⁰⁹ – ez utóbbi gondolat nyíltan megfogalmazza, hogy a minőségi munka nem általános jelenség.

A Lemezgyár dolgozói létszáma 1948 februárjában 253 fő volt.¹¹⁰ Ez alapján elmondható, hogy a vállalati létszám a vizsgált időszakban nagyjából stagnált, egy korábbi, 1947. nyári adat szerint 252 dolgozóval számolhatunk (nemek szerinti bontásban ez a szám 152 férfi és 100 női dolgozót jelent.)¹¹¹ Egy hónappal később már 260 fő fizikai és 30 fő szellemi munkavállalóról szólnak a dokumentumok¹¹² – ez abszolút számban a februári adathoz képest 7 fő új fizikai munkavállalót jelent, hiszen a szellemi foglalkozást végzők pontos számáról nem szól a korábbi iratanyag.

106 Jegyzőkönyv (műhelyértekezlet). 1948. 01. 09. CSML XI. 18. 1. doboz.

107 Jegyzőkönyv (bizalmiak értekezlete). 1948. 01. 31. CSML XI. 18. 1. doboz.

108 Jegyzőkönyv (bizalmiak értekezlete). 1948. 02. 27. CSML XI. 18. 1. doboz.

109 Jegyzőkönyv (vezetőségi értekezlet). 1948. 02. 09. CSML XI. 18. 1. doboz.

110 Szegedi ITEB 25. sz. üzemvizsgálata. 1948. 02. 07. CSML XI. 18. 1. doboz.

111 Jegyzőkönyv (műhelyértekezlet). 1947. 07. 16. CSML XI. 18. 1. doboz.

112 Vállalati feljegyzés. 1948. 03. 18. CSML XI. 18. 1. doboz.

Kultúra – ideológia – közművelődés

A kommunisták a társadalom minden szegmensében teljhatalomra kívántak szert tenni. Ennek jegyében nemcsak a vállalatok államosítására került sor, de államosították az iskolákat is, a könyvkiadást, a teljes kulturális életet, megszűnt a sajtószabadság. Korlátoztak és ellehetetlenítettek minden megnyilvánulást, ami a párt vezető szerepét állásfoglalásuk szerint veszélyeztetette, így ellenségnek bizonyultak a vallás mellett a polgári gondolkodók is.¹¹³ A sajtó korábbi sokszínűsége a kommunista egyeduralom felé haladva fokozatosan megkopott: eltűntek az ellenzéki lapok, megszűnt többtucatnyi szaklap, beszűkült a humor és az ifjúsági sajtó is.¹¹⁴ A sajtóban és a propagandában általánossá lett a hétköznapiak militarizálása, a fogalmak jó része a harc kifejezésével párosult: munka frontja, termelés hőse, élmunkások rohamcsapata, békeharc stb. Emellett az ellenség megnevezése dominált: osztályellenség, reakciós, imperialista. Ez a terminológia közvetítette a hidegháborús feszültséget és az állandó háborús készültséget. A társadalom kapcsán szintén egyoldalú képet látunk: egyrészt a propaganda szerint a társadalom minden szférájának tevékenységét a harc határozza meg, másrészt egy sematikus társadalomirányítási rendszert vázol fel, amelynek élén az élcsapat, a párt (Rákosi) áll, és amely felé a tömegeknek egyetlen visszacsatolási lehetőségük marad: a támogatás és a hála.¹¹⁵ A párthű sajtótermékeket minden eszközzel terjeszteni igyekeztek, a cél az ideológia elterjesztése volt a társadalom széles körében. A legolvasottabb pártlap a Szabad Nép volt.¹¹⁶ A vállalati iratanyagban szó esik még a Magyar Technika c. szakmai folyóiratról is, amely „a magyar ipar és magyar demokrácia műszaki értelmiségének továbbképzése” céljából minden vállalatvezető számára ajánlott olvasmány volt.¹¹⁷ A párthűség és a munkásöntudat szorosan összefonódott a párt felfogása szerint: egy 1947-es vállalati műhelyértekezleten is kiemelték, hogy „a szocializmus építése megkezdődött, és ebből minden öntudatos munkásnak ki kell vennie a részét.”¹¹⁸

¹¹³ Romsics 2010: 359.

¹¹⁴ Gyarmati 1988: 265.

¹¹⁵ Gyarmati 1988: 267–9.

¹¹⁶ Romsics 2010: 373.

¹¹⁷ Ip. Min. körrendelete. 1948. 07. 12. CSML XI. 18. 2. doboz.

¹¹⁸ Jegyzőkönyv (műhelyértekezlet). 1947. 06. 13. CSML XI. 18. 1. doboz.

A hivatalos retorika mindig igyekezett a kommunista párthoz kötni a pozitív eredményeket:

„És mindjárt hozzátehetjük, nem értük volna el ezeket az eredményeket, ha idejekorán nem állítottunk volna fel olyan gazdasági irányító szervezetet, mint a Gazdasági Főtanács, ha nem vettünk volna idejekorán irányt tervszerű gazdálkodásra, és ha tétováztunk volna az államosítás terén.”¹¹⁹

Ezzel szemben a hibákat és nehézségeket mindig próbálják úgy beállítani, hogy az az ellenség szabotázsakciójának következménye. Emiatt kapcsolódott össze a politikai retorika egy mániákus ellenségkereséssel:

„Fokozni kell az éberséget az ellenséggel szemben. Minden vonalon erősíteni kell a pártfegyelmet. [...] Nem szabad túrnunk sehol a legcsekélyebb pártellenes megnyilvánulást, a cinizmust, a pártvonaltól való elhajlást, a liberalizmust a pártmunkában. [...] az ellenség fokozatosan arra vesz irányt, hogy ügynökeit becsempéssze a dolgozók pártjába. [...] A jelenlegi stratégiai szakaszon pártunk állandóan komoly jobboldali elhajlások veszélyének van kitéve falun és városban egyaránt.”¹²⁰

Ha fel is vállalják, hogy a hibák vagy hiányosságok a párt mulasztásából törtek, akkor is az alsóbb fokú pártszervezetekre hárítják a felelősséget, akik a felső vezetés kifogástalan direktíváit nem tökéletesen hajtották végre: „Az élet-színvonal emelése még gyorsabb lett volna, ha pártszervezeteink jobban értették volna, és konkrétan foglalkoztak volna a termelés kérdéseivel.”¹²¹

A kommunista párt nagy figyelmet fordított – az ideológia terjesztése érdekében – a közművelődésre. Sorra létesültek közkönyvtárak és szakszervezeti könyvtárak, egyre több helyen jöttek létre mozik, kultúrotthonok, művelődési házak, amelyek szakkörök, tánckörök és különböző kultúrcsoportok működésének valamint gondosan ideologizált ismeretterjesztő előadásoknak adtak helyet.¹²² Hasonló sikert aratott a sport is: egyre többeknek nyílt

119 Rákosi Mátyás: Tiéd az ország, magadnak építet! In: Rákosi 1950: 160.

120 Rákosi Mátyás: Pártunk a dolgozó nép élén. In: Rákosi 1950: 316.

121 uo. 316–317.

122 Romsics 2010: 374.

lehetőségük sportolni, nőtt a nők aránya. Népszerű volt a futball, sportkörök és sportszakosztályok jöttek létre – vállalati szinten is. A futball mellett az atlétika, röplabda és az asztalitenisz is jelentős rangot vívott ki magának.¹²³

A sport és kultúra vállalati szintű jelentőségét példázza a Lemezgyárban 1948 folyamán létrejött sport- és kultúrcsoport¹²⁴, valamint az a tény, hogy a vállalati beszerzésének tételei között szerepeltek sakkasztalok, futballfelszerelés, a költségvetésből jutott az asztalitenisz-szakosztálynak fizetendő verseny-hozzájárulásra, valamint vállalati kölcsönre öt munkavállaló számára, szájharmonika vásárlására. Sajátos ellentmondást tükröz azonban az a helyzet, hogy olyan viszonyok között, amikor az alapvető higiéniai és szociális szükségletek hiányoztak, a jóléti kiadások nem elsősorban vagy nem kizárólag ezekre fordítódtak, hanem a sport- és kultúrcsoport igényeihez igazodtak.¹²⁵

123 Romsics 2010: 375.

124 Jegyzőkönyv (bizalmiak értekezlete). 1948. 02. 27. CSML XI. 18. 1. doboz.

125 Jegyzőkönyv (sport- és kultúrcsoport). 1948. 03. 17. CSML XI. 18. 1. doboz.

Összegzés

Dolgozatom célkitűzése volt, hogy az államosítások időszakából szűk két év (1947–48) keresztmetszetét a források tükrében is megvilágítsam. A vizsgált forrásanyag hozzájárult a korkép árnyalásához; ahhoz, hogy e két év mindennapjaiból, egy ipari vállalat és az egyén szemszögéből megélt történelem fejezeteiből is többet láthassunk. A korkép árnyalásán túl a szakirodalomnak is jó kiegészítője a levéltári forrásbázis. A legtöbb esetben a Lemezgyárban zajló események szorosan korrelálnak az országos folyamatokkal, azonban olyanra is találtam példát – a lemezgyári gépek korszerűsége vagy éppen az államosítás folyamatának sajátossága kapcsán –, ahol egyedi vonások jelentkeztek, amelyek jelentős mértékben eltértek az országos trendektől. Az egyén szemszögéből megélt történelemre jó példát nyújtottak a munkavállalók levelei, kérelmei, előterjesztései, amelyek segítségével jól körülírhatóvá váltak a kor szociális körülményei, valamint a munkavállalók célkitűzései.

A szakirodalom és a források segítségével sikerült felvázolnom azokat az összefüggésrendszereket, amelyek meghatározták az 1947–48-as év gazdasági és politikai vonásait. A gazdag forrásanyagnak köszönhetően egy vállalati iratanyag a gazdasági vonatkozásokon túl a mindennapi élet szélesebb perspektíváját is megmutatta.

A kutatást a későbbiekben el lehet mélyíteni további levéltári munka nyomán: a főispáni, polgármesteri, törvényhatósági és pártiratok felkutatásával, sajtóforrások bevonásával tovább bővíthető a Lemezgyár mindennapjairól és a gazdaságtörténeti vonatkozásokról megrajzolható kép.

Irodalomjegyzék

Kiadott források

1948. évi XXXVII. törvénycikk [<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8319> – 2015. 06. 26.]

Rákosi Mátyás: A Magyar Dolgozók Pártjával erős, virágzó Magyarorszáért!
In: Rákosi Mátyás: *Válogatott beszédek és cikkek*. Budapest 1950.

Rákosi Mátyás: A népi demokrácia útja. In: Rákosi Mátyás: *Válogatott beszédek és cikkek*. Budapest 1950.

Rákosi Mátyás: Pártunk a dolgozó nép élén. In: Rákosi Mátyás: *Válogatott beszédek és cikkek*. Budapest 1950.

Rákosi Mátyás: Tiéd az ország, magadnak építed! In: Rákosi Mátyás: *Válogatott beszédek és cikkek*. Budapest 1950.

Levéltári források

CSML XI. 18. 1. doboz. Az üzemi bizottság jegyzőkönyvei és levelezései.

CSML XI. 18. 2. doboz. Az igazgatóság és a minisztériumok levelezései.

CSML XI. 18. 8. doboz. GYOSZ közlemények, körlevelek.

Feldolgozások

Belényi Gyula: Fordulat a munkaerőpiacon az 1940-es évek végén és a nagyipari munkásság helyzete az 1950-es években. In: *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–49*. Ed. Feitl István et al. Budapest 2000.

Gyarmati György: *A Rákosi-korszak*. Budapest 2013.

Gyarmati György: A társadalom közérzete a fordulat évében. In: *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–49*. Ed. Feitl István et al. Budapest 2000.

Gyarmati György et al.: *Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között, 1945–1956*. Budapest 1988.

Klonkai László: Ipar. In: *Szeged története V. 1945-90.* Ed. Farkas Csaba et al., 537-604. Szeged 2010.

Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a XX. század közepéig. Ed. Honvári János. Budapest, 2003.

Martényi Árpád – Sziklai Ede – Vadász Endre: Volt egyszer egy... Dorogi Szénbányák. *Bányászati és Kohászati Lapok* 137. (2004/1): 13–17.

Pető Iván: A gazdaság átpolitizálása. In: *A fordulat évei 1947–1949.* Ed. Standeisky Éva et al. Budapest 1998.

Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest 2010.

A IV. EÖTVÖZET KONFERENCIA PROGRAMJA
Szeged, 2015. június 16.

A konferenciát megnyitják
Horváth László és Kincses János kollégiumigazgatók

ANALECTA
(*az ülést vezeti: Horváth László*)

- 11:10 Pintér Anna Krisztina: A gonosz Mezopotámiában
- 11:30 Bessenyei Márta: Szent Ágoston és Blaise Pascal szeretet fogalma
- 11:50 Kovács Balázs: Grammatikalizáció az indoeurópai nyelvekben – a múlt idők példáján: Egy kontrasztív vizsgálat a német, az angol és a francia nyelvről
- 12:10 Fazekas Boglárka: Az internetes rajongói közösségek nyelvhasználata
- 12:30 Kérdések, vita
-
- 14:00 Nagyillés János, az SZTE Eötvös Loránd Kollégium Quadrivum Műhelyének vezetője előadást tart *Bűn és bűnhődés. Kollektív bűn és egyéni bűnösség Lucanusnál* címmel
- 14:30 Horváth László, az ELTE Eötvös József Collegium igazgatója bemutatja az Eötvös Collegium gondozásában megjelent **Jacqueline de Romilly** és **Monique Trédé**: *Az ógörög nyelv szelleme* című kötetet

HISTORICA
(az ülést vezeti: Hunyadi Zsolt)

- 15:00 Ternováczt Bálint: Az egyházi terjeszkedés mint a Magyar Királyság balkáni expanziós politikájának eszköze a XIII. században
- 15:20 Szombat János: Gondolatok a Képes Krónika bibliai vonatkozásairól
- 15:40 Dudlák Tamás: Thököly Imre döntéshelyzetben: a törökösség kérdése
- 16:00 Szántai Márk: A szocializmus építése megkezdődött” – Az ipari államosítások helyi példája: a Szegedi Lemezgyár és Faipari Rt. államosításának körülményei
- 16:20 Kérdések, vita

17:00 órától városnézés, beszélgetés.

